

№ 2 (88), 2018
Наурыз-сәуір/March-April

Журнал 2003 жылдың мамыр айынан бастап Париж қаласындағы халықаралық ISSN орталығында тіркелген. ISSN 1727-060X

Dergi 2003 yılı mayıs ayından itibaren Paris Uluslararası ISSN Merkezi'nde kayıtlıdır. ISSN 1727-060X

Журнал зарегистрирован в международном Парижском ISSN центре с мая 2003 года. ISSN 1727-060X

The journal is registered in Paris ISSN international center since May 2003. ISSN 1727-060X

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы және ақпараттық агенттігінде тіркелген. Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж.

Dergi Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında 55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır.

Журнал зарегистрирован Министерством по инвестициям и развитию РК Комитет связи, информатизации и информации свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г.

The journal is registered by the Ministry of Investment and Development Committee of the RK communication, information and information about the certificate of registration of a periodical and news agency № 5597-Zh 18. II. 2005.

Түркістан/Turkestan
2018

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті Редакция алқасы

Бас редактор
Доктор, профессор Мехмет Куталмыш
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

Бас редактордың орынбасары
филология ғылымдарының кандидаты
Сердар Дағыстан
Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті
Түркістан / Қазақстан

док., проф. М. Йылдыз (Гази университеті, Анкара).
ф.-мат. г. д., проф. У. Әбдібеков (А. Ясауи университеті, Түркістан).
техн. г. д., проф. Т. Раимбердиев (А. Ясауи университеті, Түркістан).
ф.г.д., проф. Қ. Ерғобек (А. Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Т. Қожаоглы (Мичиган университеті, АҚШ).
ф.г.д., проф. Т. Садыков (Бішкек гуманитарлық университеті,
Бішкек).
т.г.д., проф. Д. Қыдырәлі (Түркі академиясы президенті, Астана).
ф.г.д., проф. Б. Бутанаев (Н.Ф.Катанов атындағы Хакасия
мем.университеті, Абакан).
док., проф. С. Екер (Башикент университеті, Анкара).
ф.г.д., проф. Н. Егоров (Тіл білімі институты, Чебоксары).
ф.г.д., проф. М. Х. Идельбаев (Ақмолла атындағы Башқұрт мем.
университеті, Уфа).
ф.г.д., проф. В. Илларионов (М.Аммосов атындағы Солтүстік-шығыс
федеральді университеті, Якутск).
ф.г.д., проф. Д. Кенжетай (А. Ясауи университеті, Түркістан).
док., проф. Я. Құмарұлы (Гуманитарлық ғылымдар академиясы,
Үрімші).
ф.г.д., проф. Х. Миннегулов (Казан федеральді университеті, Казан).
ф.г.д., проф. К. Мусаев (РГА Тіл білімі институты, Мәскеу).
т.г.д., проф. А. Муминов (Еуразия университеті, Астана).
ф.г.д., проф. М. Жураев (А.Науаи атындағы Тіл және Әдебиет
институты, Ташкент).
ф.г.д., проф. А. Тыбыкова (Таулы-Алтай мемлекеттік университеті,
Таулы Алтай).
ф.г.д., проф. М. Улаков (Кабардин-Балкар мемлекеттік
университеті, Нальчик).
ф.г.д., проф. К. Райхл (Бонн университеті, Бонн).
ф.г.д., проф. М. И. Магомедов (Дағыстан).
проф. док. Б. Каракоч (Упсала, Швеция).
проф. док. Х. Өзден (ЕСОГУ, Ескишехир).
проф. док. М. Өнер (Еге университеті, Измир).
ф.г.к., доц. А. С. Аврутина (Санкт-Петербург мемлекеттік
университеті, Санкт-Петербург).
доц. док. С. Гүндүз (Абант Иззет Байсал университеті, Болу).

OWNER

К. А. Yassawi International Kazakh-Turkish University Editorial Board

Editor-in-chief
Prof. Dr. Mehmet Kutalmış
K.A.Yassawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Associated editor
Serdar Dağıstan
K.A.Yassawi International
Kazakh-Turkish University
Turkestan / Kazakhstan

Prof. Dr. M. Yildiz (University of Gazi, Ankara).
Prof. Dr. U. Abdibekov (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Raimberdiev (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. K. Ergobek (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. T. Kocaoğlu (University of Michigan, USA).
Prof. Dr. T. Sadykov (K. Karasayev Humanitarian University, Bishkek).
Prof. Dr. K. Allambergenov (Ped. Institut named Azhniyaz, Nukis).
Prof. Dr. D. Qydyrali (President of the Turkic Academy, Astana).
Prof. Dr. B. Butanaev (Khakassia State University named N.F. Katanova,
Abakan).
Prof. Dr. N. Egorov (Institute of Linguistics, Cheboksary).
Prof. Dr. M. H. Idelbaev (Bashkir State University named Aknulla, Ufa).
Prof. Dr. V. Illarionov (North-Eastern Federal University M.Ammosov,
Yakutsk).
Prof. Dr. D. Kenzhetay (IKTU, Turkestan).
Prof. Dr. Y. Kumaruly (Academy of Sciences, Urimchi).
Prof. Dr. H. Minnegulov (Kazan Federal University, Kazan).
Prof. Dr. E. Musaev (RAS Institute of Linguistic, Moscow).
Prof. Dr. M. Muminov (Eurasia University, Astana).
Prof. Dr. M. Zhuraev (Institute of Language and Literature named
A. Navoi, Tashkent).
Prof. Dr. A. Tybykova (Gorno-Altai State University, Gorno-Altai).
Prof. Dr. M. Ulakov (Kabardino-Balkar Research Institute of Language,
Lit. and History, Nalchik).
Prof. Dr. K. Reichl (University of Bonn, Bonn).
Prof. Dr. M. I. Magomedov (Dagistan).
Prof. Dr. B. Karakoç (Uppsala, İsveç).
Prof. Dr. H. Özden (ESOGÜ, Eskişehir).
Prof. Dr. M. Öner (Ege University, İzmir).
Doç. Dr. A. S. Avrutina (S. Petersburg).
Doç. Dr. S. Gündüz (University of Abant İzzet Baysal, Bolu).

Құрметті оқырмандар!

Журналдың 2018 жылдың екінші санында тіл, әдебиет, өнер, тарих саласына қатысты қазақ, өзбек, түрік, орыс тіліндегі мақалалар жарық көрді.

Сіздерді түркітанушы ғалымдармен таныстыру айдары бойынша Стамбул университетінің оқытушысы доц. др. Уғур Гюрсумен сұхбаттасып, оның ғылыми ізденістері жайлы әңгіме өрбіттік. Сонымен бірге доцент, доктор Уғур Гюрсудың «Мехмед Сабри және «Тухфе-и Сабри ан Лисан-и Булгари» атты поэтикалық бұлғарша-түрікше сөздік» тақырыбында жазылған мақаласы жарық көрді. Мақалада поэтикалық бұлғарша-түрікше сөздік «Тухфе-и Сабри ан Лисан-и Булгари» атты шығарма жайлы ғылыми тұжырымдар жасалған.

Сырдария педагогикалық институтының оқытушысы профессор Хамидилла Дадабаевтың мақаласында «Диуани лұғат ат-түріктегі» көп мағыналы сөздерге талдау жасалған. Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия университетінің оқытушысы филология ғылымдарының кандидаты Қарлығаш Сарекенова тілдегі афоризмдер мен халықтың мәдени кодтарын салыстырып, философиялық тұрғыдан тілдік қатысын қарастырған. Нөкістік Гулистан Қанаатованың мақаласынан қарақалпақтың халық ақыны Бердақ Қарғабайұлының шығармалары тақырыбына арқау болған өткен ғасырларда өмір сүрген халық ақындары жайлы мәліметтерді көре аласыздар.

Жас түрколог Хамза Өзтүрікшінің «Мевлут Сүлейманлының «Диірмен» атты хикаясы негізінде 1960 жылдардағы прозаның ерекшеліктері» атты мақаласында эзирбайжандық жазушы Мевлут Сүлейманлының өмірі мен шығармашылығы зерделеніп, 1960 жылдардағы эзербайжан прозасының ерекшеліктеріне ғылыми талдау жасалған.

Қыпшақтар жайлы зерттеулерімен танымал киевтік ғалым тарих ғылымдарының кандидаты Ярослав Пилипчук мақаласында X-XI ғасырлардағы Еуропа печенектеріне қатысты ойларымен бөлісіп, Венгриядан бастап Шығыс Еуропа территориясында мекендеген печенектердің Византия империясымен қарым-қатынасын қарастырған. Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің оқытушысы филология ғылымдарының кандидаты, доцент Кәрімбек Сейтметов пен Айгүл Сейтметованың бірге жазған мақаласында қазақ сахна өнерінің даму барысы, өркендеуі зерделенген.

Журналдың келесі сандарында да түркі тілдерінде жазылған мақаларды жарияламақшымыз. Осы тұрғыда құрметті ғалыми ізденушілердің ұсыныстары мен зерттеулерін күтеміз.

Редакциядан

Saygıdeğer Okuyucular

2018 yılının ikinci sayısı ile karşınızdayız. Dergimizin bu sayısında Kazakça, Özbekçe, Türkçe, Rusça dil, edebiyat, tiyatro, tarihle alakalı makaleler var.

Dergimizin her sayısında bir akademisyeni sizlere tanıtmaya çalışıyoruz. İstanbul Üniversitesi öğretim üyesi Doç.Dr. Uğur Gürsu ile akademik çalışmaları üzerine bir söyleşi yaptık. Ayrıca Doç. Dr. Uğur Gürsu'nun "Mehmed Sabrî ve Tuhfe-i Sabrî An Lisân-ı Bulgarî Adlı Manzum Bulgarca-Türkçe Sözlüğü" başlıklı makalesinde Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî bilinen tek manzum Bulgarca-Türkçe sözlük olma özelliğini taşıyan eserle ilgili ilmî tedkiklerini okuyacağız.

Sırderya Eğitim Enstitüsünden Prof. Dr. Hamidilla Dadabayev makalesinde Divânu Lugati't Türk'te çok anlamlı kelimeler üzerine bir analiz yapmış. Astana'dan Lev Gumilev Avrasya Üniversitesi'nden Dr. Karlığaş Sarekenova dilin içindeki özdeyişlerle halkın kültürel kodlarını karşılaştırıyor. Bilinçaltı ve felsefeyle dilin alakasını ortaya koyuyor. Özbekistan'ın Nükis şehrinden Gulistan Kanaatova'nın Karakalpak halk ozanı Berdak Karğabayulı'nın eserlerinde geçmiş asırlarda yaşamış halk ozanlarıyla ilgili bilgilere ulaşmaktayız.

Genç Türkolog Hamza Öztürkçü "Mevlüt Süleymanlı'nın Değirmen Hikâyesinde 1960 Nesri Özellikleri" başlıklı makalesinde Azerbaycanlı yazar Mevlüt Süleymanlı'nın Değirmen hikâyesini esas alarak yazarın hayatı, sanatı ve aynı zamanda 1960 Azerbaycan nesrinin özellikleri incelenmektedir.

Ukrayna Kiev'den Kıpçaklar üzerine yaptığı birçok çalışmayla tanınan Dr. Yaroslav Pilipçuk 10-11. yüzyılda Avrupa'da Peçenek Türkleriyle ilgili çok ayrıntılı bir inceleme yapmış. Macaristan başta olmak üzere Doğu Avrupa coğrafyasında Peçeneklerin Bizans İmparatorluğu ile ilişkileri de ele alıyor. Ahmet Yesevi Üniversitesi'nden Prof. Dr. Karimbek Seytmetov ve Aytgül Seytmetova'nın birlikte kaleme aldığı makalesinde Kazaklarda sahne sanatının gelişimiyle ilgili bilgiler yer alıyor.

Dergimizin gelecek sayılarında diğer Türk lehçelerinden de yeni makalelere yer vereceğiz. Siz değerli akademisyen ve araştırmacılardan gelecek her türlü teklif ve projeye açığız.

Editörden

Ö. Küçükmehtemtođlu. İstanbul Üniversitesi Oldukça Köklü ve Zengin bir...

**İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ OLDUKÇA KÖKLÜ VE ZENGİN BİR
TÜRKOLOJİ GELENEĐİNE SAHİPTİR. BİZLER BU GELENEĐİ
KORUYARAK GELECEĐE TAŞIMANIN YANI SIRA, YENİLİĐE
DE AÇIK OLMAK DURUMUNDAYIZ**

(İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç.Dr Uğur
Gürsu İle Söyleşi)

KONUŞAN: Ömer KÜÇÜKMEHMETOĐLU*

- Uğur Gürsu, disiplinli çalışmalarını ile akademide tanınan bir isim. Aldığınız eğitimden biraz bahseder misiniz?

- Merhaba, öncelikle bana bu fırsatı verdiğiniz için çok teşekkür ederim. Ben lisans eğitimimi 1997-2002 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde aldım. Aynı üniversitede 2002 yılında başladığım yüksek lisansımı 2005'te tamamladım. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim

* Dr. (PhD) Ahmet Yesevi Üniversitesi Öğretim Görevlisi, Türkoloji Enstitüsü Müdürü, E-mail: mehmedzade@gmail.com

dalında doktora başladım. 2009 yılında “Kazak Türkçesindeki ve Türkiye Türkçesindeki Atasözlerinin Karşılaştırmalı Olarak İncelenmesi” adlı tezimi savunarak doktor unvanını aldım. Lisans yıllarında Sayın Timour Kozyrev hocamdan aldığım Kazakça ve Tatarca dersleri ufkumu açtı. Hocam sadece bu lehçeleri öğretmekle kalmadı, sahayı da bize sevdirdi.

- Kazaklar kullandığı alfabelerde çok fazla değişikliğe gitti. Değişim sürecinden kronolojik olarak bahsedebilir misiniz?

-Kazaklar ve diğer Orta Asya Türk toplulukları yüzyıllar boyunca Arap harflerini kullandıktan sonra, 1929 yılında Latin harflerine geçildi. Bunun temel sebebi, Rusların dünya sosyalist devriminin gerçekleşeceğine inanmaları ve tüm dünya halkları için Latin harfleri kullanmanın daha uygun olduğu düşüncesi idi. Türkiye Cumhuriyeti'nin 1928'de Latin harflerine geçişi Sovyet yönetimi rahatsız etti, buna dünya devriminin ütopya olduğunun da anlaşılması eklenince 1940'ta bu kez Kiril harflerine geçilmesi uygun görüldü. Son yıllarda ise Kazakistan Cumhuriyeti Latin harflerine geçme kararını almış ve uygulama aşamasına gelmiştir.

- Kazaklar hâlihazırda alfabe değişimini tartışıyor. Latin alfabesine geçme kararı aldılar. Bu konuyla ilgili görüşleriniz nelerdir.

-Bunu genel itibarıyla oldukça faydalı buluyorum, Türk dünyasının bütünleşmesi için olduğu kadar, Kazakistan'ın yüzünü Batı'ya dönmesi açısından da yararlıdır. Ancak bunun kolay bir süreç olmadığı, bilhassa eski kuşakların birikiminin yeni kuşaklara aktarılması noktasında zorluklar yaratacağı unutulmamalıdır. Ayrıca mali açıdan da devleti sıkıntıya sokması muhtemeldir. Tüm artı ve eksiklerini ölçüp tartmak elbette Kazak kardeşlerimize düşmektedir.

-Kazak edebiyatı hakkındaki görüşleriniz?

- Kazak edebiyatını çok zengin ve çok renkli buluyorum, bilhassa folklor açısından binlerce yıllık Orta Asya Türk kültürünün zenginliğinin mirasçısıdır.

-Kazak edebiyatı ve Kazakçayla ilgili çalışmalar yürüttünüz. Bize Türkoloji çalışmalarınızdan bahsedebilir misiniz?

-Ben Türk dilinin konuşulmuş ve konuşulmakta olduğu coğrafyanın farklı bölgelerini hedefleyen çalışmalar yapmayı tercih ediyorum. Kazak Türkçesindeki atasözleriyle ilgili çalışma yapmıştım, daha sonra Türkiye Türkçesindeki atasözlerini Kazak Türkçesine aktardım. Kazak Türkçesinden

iki kitap aktardım Türkiye Türkçesine. Daha sonra Rusça-Türkçe sözlüklerin bilinen ilk örneđi olan Rusça-Türkçe Lügat'i (Ahmed Sedad) yayına hazırladım. 19. Yüzyıla ait Bulgarca-Türkçe anonim sözlüğü kitaplaştırdım. 15. Yüzyıl şairlerinden Kasım'ın divanını hazırladım. Yaklaşık iki yıldır üzerinde çalıştığım Tuhfetü'l-Musallin adlı metin üzerindeki kitap çalışmamı bitirmek üzereyim.

- Türkiye'de Kazakça ve Kazak edebiyatı çalışmalarıyla ilgili neler söylemek istersiniz? Çalışmaların dünü bugünü ve yarını?

-Türkiye'de Kazak Türkçesi gramerine dair değerli çalışmalar mevcut. Kazak edebiyatına dair güzel incelemeler de olmakla birlikte, bu yönde yapılması gereken çok iş var bence. Bilhassa Sovyet dönemi Kazak edebiyatının çok iyi incelenmesi gerekiyor.

- Türkiye'de Türkolojinin problemleri nelerdir?

- Bence en büyük problem insanların farklı şeyler yapmak yerine yapıla gelen çalışmaların benzerlerini yapmayı tercih etmeleri. Bir de yurt dışındaki Türkçe eserlerin daha çok incelenmesi gerekir diye düşünüyorum.

- İstanbul Üniversitesi'nde Türkoloji nasıl bir gelenekten geliyor ve bugünkü durumu nasıl?

- İstanbul Üniversitesi oldukça köklü ve zengin bir Türkoloji geleneğine sahiptir. Bizler bu geleneđi koruyarak geleceđe taşımanın yanı sıra, yeniliđe de açık olmak durumundayız. Bu yönden oldukça ağır bir sorumluluđumuz var. Genç arkadaşlarımız bu bakımdan bana ümit veriyor, bakış açıları geniş ve özgüvenleri yüksek.

- Genç Türkologlara tavsiyeleriniz nelerdir?

- Sıkı çalışmalarını, kendilerine güvenmelerini ve farklı bakış açıları geliştirmeye çalışmalarını öneriyorum.

BİBLİOGRAFYA

Yönetilen Yüksek Lisans Tezleri :

1. Ebubekir Eraslan, Takrir-i İman ve İslam Adlı Eser Üzerinde Dil İncelemesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, 2013.
2. Şerife Çelebi, Tahir Malik'in "Suçun Uzun Yolu" Adlı Romanının Türkiye Türkçesine Aktarılması ve Eserdeki Cümle Tiplerinin İncelenmesi.

A. Uluslararası hakemli dergilerde yayımlanan makaleler:

- A1.** Uğur Gürsu, “Kazak Türkçesindeki Atasözleriyle İlgili Çalışmalar Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2011.
- A2.** Uğur Gürsu, “Osmanlı’daki Hükümdarlık Anlayışının Tarih-i Ebu’l-Feth’teki Yansımaları”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2011.
- A3.** Uğur Gürsu, “Kanuni Sultan Süleyman Han İçin Yazılan İki Mersiyenin Karşılaştırılması”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2011.
- A4.** Uğur Gürsu, “Sebit Mukanov ve Botagöz Adlı Romanının Dil Özellikleri”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2011.
- A5.** Uğur Gürsu, “Kazak Türkçesindeki Farsça Kökenli Ekler ve Sonek Vazifesinde Kullanılan Emir Gövdeleri”, İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 2011.
- A6.** Uğur Gürsu, “Lügat-ı Bulgarî’de Görülen Ses Hadiseleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2013.
- A7.** Uğur Gürsu, “Kitab-ı Bosnevi İlmihal’de Geçen Türkçe Kelime ve Ekler”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, 2014.

B. Uluslararası bilimsel toplantılarda sunulan ve bildiri kitabında (Proceedings) basılan bildiriler:

- B1.** İlk Rusça-Türkçe Sözlük ve Eserdeki Türkçe Kökenli Rusça Maddeler, M. Fuad Köprülü Türkoloji ve Beşeri Bilimler Sempozyumu.

C. Yazılan uluslararası kitaplar veya kitaplarda bölümler:

- C1.** Uğur Gürsu, Kasım Divanı, İstanbul, Yalın Yayıncılık, 2010.
- C2.** Uğur Gürsu, Түрік Мақал-Мәтелдері, İstanbul, Akademi Titiz Yayınları, 2012.
- C3.** Uğur Gürsu, Lügat-ı Bulgarî, İstanbul, Akademi Titiz Yayınları, 2013.
- C4.** Ahmed Sedad, Rusça-Türkçe Lügat (hazırlayan: Uğur Gürsu), Akademi Titiz Yayınları, 2015.
- C5.** Uğur Gürsu, Kazak Atasözleri, Ankara, TDK Yayınları, 2017.
- C6.** Mirheyder Feyziyev, Genç Gönül (hazırlayanlar: Alina Minsafina, Uğur Gürsu), İstanbul, Akademi Titiz Yayınları, 2018.

F. Diğer yayınlar :

- F1.** Leyla Nurgali, Tarih ve Basın, Türkiye Türkçesine Aktaran: Uğur Gürsu, İstanbul, Akademi Titiz, 2012.
- F2.** Sebit Mukanov, Botagöz, Türkiye Türkçesine Aktaran: Uğur Gürsu, İstanbul, Akademi Titiz, 2012.

**MEHMED SABRÎ VE TUHFE-İ SABRÎ AN LÎSÂN-I BULGARÎ
ADLI MANZUM BULGARCA-TÜRKÇE SÖZLÜĞÜ**
MEHMED SABRI AND HIS BULGARIAN-TURKISH DICTIONARY IN
VERSE CALLED TUHFE-I SABRI AN LISAN-I BULGARI

Uğur GÜRSU*

Özet

Tuhfe olarak adlandırılan iki ve üç dilli manzum lügatler Anadolu sahasında 14. yüzyıldan itibaren görülmektedir. 19. yüzyılın sonlarına kadar uzanan bu geleneğin son temsilcilerinden olan Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî bilinen tek manzum Bulgarca-Türkçe sözlük olma özelliğini taşımaktadır. Sözlükte 2000 civarında Türkçe kelimenin Bulgarca karşılıkları verilmiştir.

Bu çalışmada öncelikle Tuhfe-i Sabrî'nin içerik, dil ve imla özelliklerinden bahsedilecek ve sonrasında sözlükten alınan örnek metne yer verilecektir.

Çalışmamızın amacı eseri Türk ve Bulgar dilleri üzerinde çalışan akademisyenlere tanıtmak ve gelecekteki çalışmalar için temel teşkil etmektir.

Anahtar Kelimeler: Mehmed Sabrî, Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî, Bulgarca-Türkçe manzum sözlük, tuhfe.

Summary

Dictionaries in verse with two or three languages have been seen in Anatolian area since the 14th. century. As we know, Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî is the only Bulgarian-Turkish dictionary in verse. It is one of the last representatives of the tuhfe tradition which reached the end of the 19th. century. In the dictionary there are about 2000 Turkish words and their Bulgarian counterparts.

In this study, we will talk about the content, language features and orthography of Tuhfe-i Sabrî and we will give a sample text from the dictionary. The goal of our study is to present the work to the academics who study Turkish and Bulgarian languages and to establish a base for the future researches.

Keywords: Mehmed Sabrî, Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî, Bulgarian-Turkish dictionary in verse, tuhfe.

* Doç.Dr., İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, İstanbul-Türkiye. E-mail: ugurgursu2012@gmail.com

GİRİŞ

Kelime anlamı “hediyeye” olan Arapça “tuhfe” kelimesi, terim anlamıyla kullanıldığında “iki veya daha fazla dilli manzum sözlük” manasını ifade etmektedir. Manzum sözlüklerin ilk örnekleri 11. yüzyılda Arap dilciler tarafından verilmiştir. İki dilli manzum sözlük yazma geleneği 13. yüzyılda yaşayan Bedrüddin Nasr Mes’ûd b. Ebî Bekr el-Ferâhî’nin Nisâbü’s-Sıbyân adlı Arapça-Farsça sözlüğü ile başlamıştır. Bilindiği kadarıyla Anadolu’da yazılmış ilk Farsça-Türkçe tuhfe Hüsâm b. Hasan El-Konevî’ye (ölümü 1399) ait olan Tuhfe-i Hüsâmî’dir. Bu eseri müteakiben iki dilli 30 civarında tuhfe yazılmış olup, Farsça-Türkçe lügatler arasında Tuhfe-i Şâhidî, Arapça-Türkçe olanlar arasında ise Feriştetoğlu Lügatî râğbet kazanmıştır. Türkçe-Arapça-Farsça tuhfelerin sayısı 15 olup ilk örneği Behâüd-dîn ibn Abdurrahman-ı Magalkaravî’ye ait olan Ucubetu’l-Garayib fi Nazmi’l-Cevâhiri’l-Acâyib’dir¹.

Arapça ve Farsça dışındaki dillerle Türkçe arasında yazılan tuhfeler de bulunmaktadır. 1631 yılında Muhammed Hevâî Üsküfî Makbûl-ı Ârif adındaki Boşnakça-Türkçe manzum sözlüğünü yazmıştır². Ahmed Fevzî’nin 1816’da veya 1824’te yazdığı Rumca-Türkçe tuhfe Tuhfetü’l-Uşşâk, Yusuf Halis’in 1850’de yazdığı Fransızca-Türkçe Miftâh-ı Lisân farklı dillerdeki manzum sözlüklere birer örnektir³.

Nasûh Efendi’ye ait olan Türkçe-Arapça-Farsça manzum sözlüğün 1833-1861 arasında yazılıp 1880’de basıldığına bakılırsa, tuhfe geleneğinin Anadolu sahasında 19. yüzyılın sonuna dek uzandığı anlaşılır⁴. Nitekim incelememize konu olan Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî de 1879 yılında basılmıştır.

Manzum sözlüklerde genellikle mesnevi nazım şekliyle yazılmış bir giriş kısmı bulunur. Giriş kısmı mensur olan tuhfeler de bulunmaktadır. Eserin sözlük kısmını oluşturan bölüm, beyit sayıları ve vezinleri genellikle birbirinden farklı olan ve aa, xa, xa ... şeklinde kafiyelenen kıtalardan oluşur⁵.

¹ Atabey Kılıç, *Manzume-i Keskin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009.

² Sait Okumuş, “Muhammed Hevâî Üsküfî ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü Makbûl-ı Ârif (Potur Şâhidî) *Turkish Studies (Klasik Türk Edebiyatı-Sözlüklerimiz)* 4/4, Summer 2009, s.826.

³ Hasan Kaya, “Ahmed Resmî’nin Nazm-ı Giridî Adlı Manzum Sözlüğü”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 10, Sayı: 51, Ağustos 2017, s.122.

⁴ Atabey Kılıç, *a.g.e.*, s.19.

⁵ *A.e.*, s.17.

ESERİN YAZARI

Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî'nin yazarı hakkında neredeyse hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır. Ne eserde ne de kaynaklarda Mehmed Sabrî'nin doğum ve ölüm tarih

i, doğum ve ölüm yeri, ailesi, mesleği gibi bilgilere rastlayamadık. Kendisinden bahseden tek belge yazarın dilekçesi üzerine verilen ve eserin basılmasında mahzur olmadığını belirten 8 Temmuz 1879 tarihli muvakkat ruhsatnamedir.

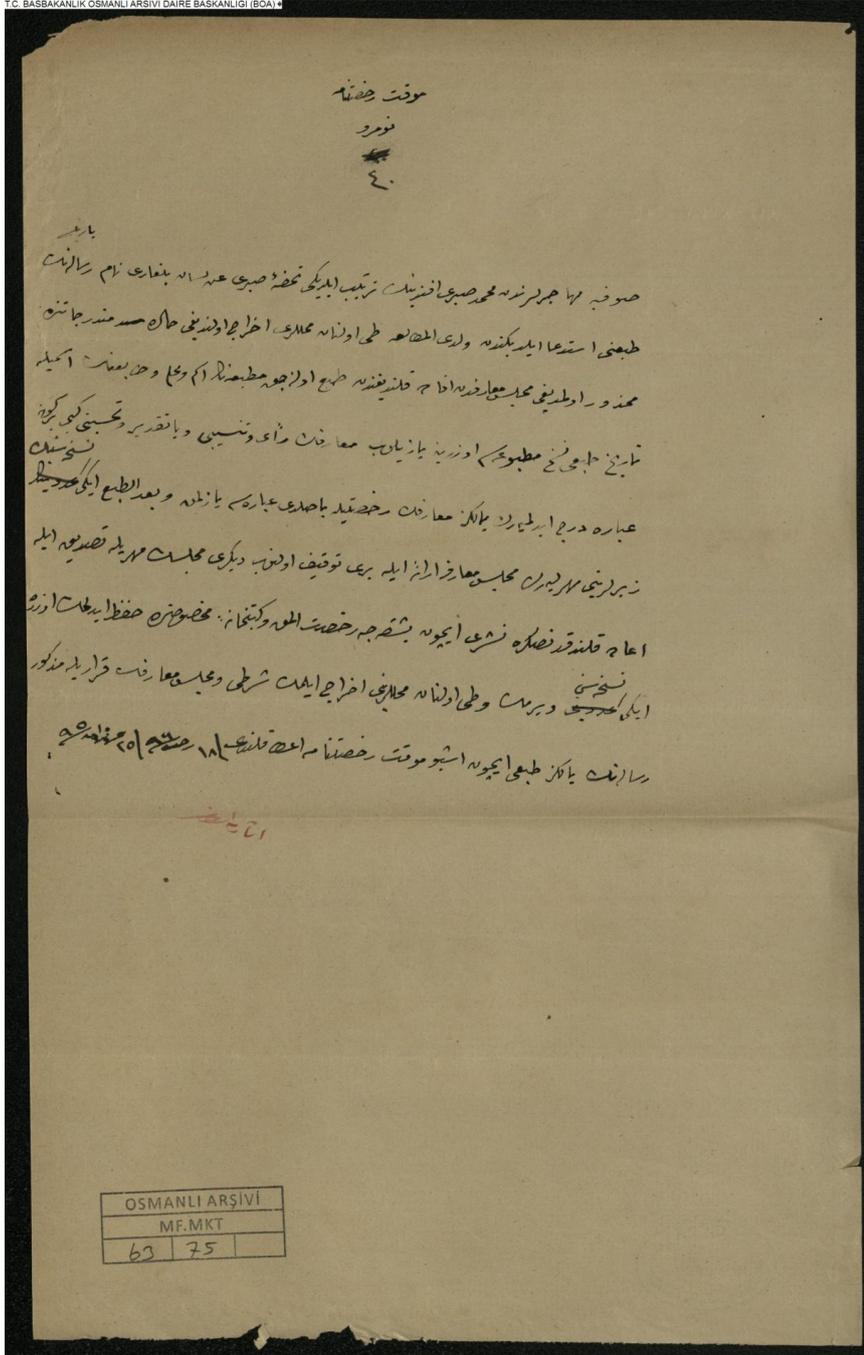
Muvakkat Ruhsat-nâme Numero 40

(1) Sofya muhâcirlerinden Mehmed Sabrî Efendi'nin tertîb eylediği tuhfe-i Sabrî An Lisân-ı Bulgarî nâm risâlenin (2) tab'ını istid'â eylediğinden ve ledi'l-mütâla'a tayy olunan mahalleri ihrâc olunduğu hâlde mündericâtında (3) mahzûr olmadığı Meclis-i Ma'ârifden izâh kılındığından tab' olunacak matbaanın resm ve mahal tâbi'in ismiyle (4) târîh-i tab'ı nüsha-ı matbû'ası üzerine yazılıp ma'ârifin re'y ve tensîbi veya takdîr ve tahsîri gibi bir gûne (5) ibâre derc edilmeyerek yalnız ma'ârifin ruhsatıyla basıldı ibâresi yazılmak ve ba'de't-tab' iki nüshasının (6) zîrlerini mühürleyerek Meclis-i Ma'ârif irâ'e ile biri tevkîf olunup diğeri meclisin mührüyle tasdîk ile (7) i'âde kılındıktan sonra neşri için başkaca ruhsat almak ve Kütüb-hâne-i Mahsûsda hıfz edilmek üzere (8) iki nüshasını vermek ve tayy olunan mahallerini ihrâc eylemek şartı ve Meclis-i Ma'ârif kararıyla mezkûr (9) risâlenin yalnız tab'ı için işbu muvakkat ruhsat-nâme i'tâ kılındı.

18 Receb 1296 / 15 Haziran 1295¹

¹ 12 Receb 1296 hicrî ve 15 Haziran 1295 rumî tarihi, miladî takvimde 8 Temmuz 1879'a karşılık gelmektedir.

Belgenin Orijinali

MF.MKT.00063.00075.001

Muvakkat ruhsatname metninden öğrendiğimiz tek bilgi, Mehmed Sabrî'nin Sofya muhacirlerinden olduğudur. Muvakkat ruhsatnamede yazarın ismi Mehmed Sabrî olarak geçmektedir. Ancak eserin 1879'daki baskısında "Müellifi Mustafa Sabrî" ibaresi bulunmaktadır. Bu tutarsızlığın sebebi yazarın herhangi bir sebeple müstear isim kullanma isteği olabileceği gibi, bir matbaa hatasından da bahsetmek mümkün olabilir.

İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* kitabının dördüncü cildinde Morali Mehmed Emin Sabrî'den bahsetmekte ve şöyle bir tahminde bulunmaktadır: "Kütüphanemde Tuhfe-i Sabri an Lisan-ı Bulgarî unvanlı manzum bir lügat mevcuttur. Hangi memlekette, hangi tarihte basıldığı ve nâzımının hüviyeti yazılmamış ise de Anabolulu Sabrî'ye aid olması melhuzdur"¹. İnal'ın bu tahmininin sonraki araştırmacılar için yanıltıcı olduğu görülmektedir, örneğin Handan Belli Sabrî (Seyyid Muhammed Emin) *Divanı* adlı yüksek lisans tezinde aynı tahmini tekrarlamaktadır². Mehmed Emin Sabrî'nin divanı ve Türkçe-Farsça tuhfesi üzerine bir çalışma yapmış olan Hikmet Feridun Güven ise bu bilginin doğru olmadığı düşüncesini savunmuştur: "Ömründe Mora yarımadası dışına çıkmamış bir şairin Bulgarca öğrenip böyle bir sözlük yazma ihtimali zayıftır"³. Mehmed Emin Sabrî'nin incelememize konu olan tuhfenin yazarı olması imkansızdır. Zira şair 1814 yılında vefat etmiştir⁴. Oysa 1879 tarihli muvakkat ruhsatnameden anladığımız kadarıyla Sofyalı Mehmed Sabrî sözlüğünün basılması için bizzat dilekçe vermiştir.

ESERİN ŞEKİL VE İÇERİK ÖZELLİKLERİ

Hicri 1296, miladî 1879 yılında basılan Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî 44 sayfadan oluşan bir Bulgarca-Türkçe sözlüktür. Sözlüğün 2. sayfasının 3. satırından itibaren her satırında 3 Bulgarca kelimenin Türkçe karşılıkları verilmiştir. Sözlüğün 42. sayfasının 9. satırından başlayan ve sonuç niteliği taşıyan kısım, 44. sayfanın sonundaki 13. satıra kadar devam etmektedir. Sözlüğün 2. ve 42. sayfaları arasında kalan kısmında (her

¹ İbnülemin Mahmed Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri (Kemaşü'ş-Şuara)*, Hazırlayan: İbrahim Baştuğ, 4. Cilt, s.1990.

² Handan Belli, *Sabrî (Seyyid Muhammed Emin) Divanı (İnceleme-Metin)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya, 2010, s.20.

³ Hikmet Feridun Güven, *Mehmed Emin Sabrî: Divanı Sabrî ve Tuhfe-i Sabrî*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s.42.

⁴ A.e., s.12.

mısrada 3 kelime ve her sayfada 16 mısra olmak üzere) yaklaşık 2000Bulgarca kelime ve bunların Türkçe karşılıkları yer almaktadır.

Sözlüğün başında mensur veya manzum bir mukaddime bulunmaması dikkat çekicidir. Metnin başında dua niteliğinde bir beyit yer almaktadır:

Tanrı ism-i pâkine (gospot) dirler afv eyle günahım ey hudâ

Dû cihânda etme rüsvây rahmetinle yarlığa

İlk beyitten sonra ise eserin temelini oluşturan sözlük kısmına geçilmektedir:

Dayı (uyka) hala (lelka) büyük anaya (baba)

(Ludo) mecnûn (igra) oyun düğün adı (isvadba)

Sözlüğün başında herhangi bir giriş kısmının olmamasını yazarın tercihinin bağlayabileceğimiz gibi, Meclis-i Ma'ârif'in bir sansürünü akla getirmek de mümkündür. Zira muvakkat ruhsatnameden anlaşıldığı kadarıyla metnin bazı kısımlarının çıkarılmasına karar verilmiştir. Bu kısımların hangileri olduğunu ve sakıncalı bulunmasının nedenlerini bilemiyoruz ancak sözlüğün 43. ve 44. sayfalarındaki şu ifadeler ipucu olarak değerlendirilebilir:

43. Sayfa

- (1) Bu Bulgarlardan dostluk umma
- (2) Fıstık bâdem ile hurmâ
- (3) Ne mikdâr zemm eyler isem değil hilâf
- (4) İsmi olmayanlardan yahnî şorba biri pilaf
- (5) Hınzîrdirler insân diye alma kâle
- (6) Zünbül zanbağ karanfil ile hem lâle

44. Sayfa

- (1) Yaban himârında bulunur mu lûgat ü lâf
- (2) İsimlidir zümrüt yâkut mercân sarrâf
- (3) Bulgar gibi bu âlemde yoktur battâl
- (4) İsimlidir nişasta ile nişâdır kezzâb bakkâl

19. yüzyıl iç karışıklıklar, Fransız İhtilali'nin yarattığı milliyetçilik akımları ve Rusya, İngiltere, Fransa gibi büyük güçlerin müdahaleleri yüzünden Balkanlarda bir dizi isyana ve bunların getirdiği yıkımlara sahne olmuştur. 1804 Sırp İsyanı, Yunan İsyanı ve sonrasında Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması, 1876 Bulgar İsyanı gibi olaylar yalnızca Osmanlı Devleti'ni sarsmakla kalmamış, Balkanlar'daki Müslüman ve Hıristiyanlar arasında zıtlaşmayı ve nefreti de beraberinde getirmiştir. Sözlüğün yazılış

tarihi olan 1879 yılı Bulgaristan meselesinin en hararetli devresine tesadüf etmektedir. 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sonrasındaki Berlin Konferansı'nda Bulgaristan'ın özerkliği kabul edildi¹. Sofya muhaciri olan Mehmed Sabrî'nin Bulgar karşıtı söylemlerini bu dönemde vuku bulan olaylara bağlamak gerektiği düşüncesindeyiz. Meclis-i Ma'ârif'in isteği üzerine eserden çıkarılan kısımlarda örneklerini verdiğimiz türden veya daha aşırı boyutta düşmanlık ifadelerinin bulunması imkan dahilindedir. Uluslararası gerginliğe sebep olabilecek ifadelerin devlet makamlarınca sakıncalı bulunarak sözlükten çıkartılmış olduğu tahmininde bulunabiliriz.

Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî'de yer alan Bulgarca kelimelerin çoğunun isim türünde olduğu görülmektedir. Sıfatların ve fiillerin sayısı isimlere oranla oldukça azdır. Bir Slav dili olan Bulgarcada sıfatların eril, dişil ve cinsiyetsiz olmak üzere üç kategorisi bulunmaktadır. Sözlüğümüzde sıfatlar cinsiyetsiz olarak yer almaktadır:

kirivo “eğri”, piravo “doğru”, teşko “ağır”, jeşko “sıcak”, şareno “alaca”, galeno “nazlı”.

Fiiller ise mastar halleriyle değil, emir kipi 2. tekil şahıs biçimleriyle alınmıştır:

udri “vur”, odberi “seç”, zamini “geç”, zimay “al”, day “ver”, biroy “say”, hokay “azarla”.

Sözlükte yer alan kelimelerin sıralanışında kavramsal bir bütünlük bulunmamaktadır. Bununla birlikte aynı konuya ait kelimelerin bir araya getirilmeye çalışıldığı görülmektedir.

Dayı (uyka) hala (lelka) büyük anaya (baba)²

(Brimka) tuzak balık ağı oldu (sak) balık adı (riba)³

(Gorozge) üzüm kavun adı (koraveç) karpuz (lubeniça)⁴

Manzum sözlüklerin asıl kısmını oluşturan sözlük kısımları genellikle aa xa xa xa şeklinde kafiyelenen ve beyit sayıları ile vezinleri birbirinden farklılık gösteren kıtalardan oluşmaktadır. Bir kıtanın sonunda taktî beyitlerine yer verilerek veznin belirtilmesi sözlük yazarları tarafından uyulan önemli bir kuraldır⁵. Oysa Tuhfe-i Sabrî'de bu kurala uyulmadığı gibi beyitlerin aruz veznine de uydurulamadığı görülmektedir. İlk üç beyitte fâ i lâ tün veznini kullanan Mehmed Sabrî'nin sonraki beyitlerde herhangi

¹ Barbara Jelavich, *Balkan Tarihi*, 1. Cilt, Küre Yayınları, İstanbul, 2009, s.390.

² *Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî*, s.2, 3. mısra.

³ A.e., s.2, 5. mısra.

⁴ A.e., s.3, 8. mısra.

⁵ Atabey Kılıç, *Manzume-i Keskin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 2009, s.17-18.

bir vezne uymadığı anlaşılmaktadır. Bunda sözlük yazarının aruz ve şiir bilgisinin yetersizliği kadar, Bulgarca kelimeleri aruz veznine uydurmanın zorluğu da rol oynamış olmalıdır.

Vezin kullanmakta başarılı olamayan Mehmed Sabrî kafiye kullanmakta ise herhangi bir hataya yer vermemiştir. Tuhfede yer alan beyitler kendi aralarında kafiyelenmiş ve genellikle tam kafiye kullanılmıştır:

(Leb) ekmek (riza) gömlek elbisedir (direha)
(Urof) burçak (lokma (zalak) furdaya de (troha)
(Suho) kuru (sistra) kız karındaş büyük pederdir (deda)
(Mitroden) kasım (rodnina) hısım hısımlar oldu (roda)¹

Tuhfelere aynı beyitte geçen ve birbirinin karşılığı olan farklı dillerdeki kelimelerin aynı sayıyla işaretlenmesi, kelime karşılıklarının bulunmasını kolaylaştıran bir usul olarak uygulanmıştır². Fakat incelediğimiz eserde bu usule de başvurulmadığı görülmektedir.

ESERİN İMLA ÖZELLİKLERİ

Mehmed Sabrî sözlüğünde oldukça sade ve süssüz bir dil kullanmıştır. Kullanılan kelimeler halkın bildiği, yaygın biçimde kullandığı ve genellikle de gündelik yaşamına ait olan kelimelerdir. Sözlükte Türkçe kelimeler ağırlıktadır, Arapça ve Farsça kelimelerin oranı fazla değildir. Yazar metinde genellikle izafetlere pek yer vermemiş, Türkçe tamlamaları yeğlemiştir. Metinde ayrıca “avlu” ve “semer” gibi Türkçenin söz varlığına geçmiş Yunanca kelimelere de rastlamaktayız.

Türkçe kelime ve eklerin imlasında en dikkat çekici nokta “ñ” sesinin gösterilmesindeki tutarsızlıklardır. Örnek olarak aldığımız kısımda geçen rahmetinle³ sana⁴ bana⁵ kelimelerindeki “ñ” seslerinin ك ile gösterilmesi gerekirken ن harfi kullanılmıştır. Yine metinde geçen “bakırın”⁶ ve “tencerenin”⁷ kelimelerinin imlası ise doğrudur. “Onların isimlerini” anlamında kullanılmış olan “isimlerin”⁸ kelimesindeki n'nin ise ن yerine ك harfi ile yazılmış olması yazarın kafa karışıklığını göstermesi

¹ *Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî*, s.4, 6-9. mısralar.

² A.e., s.18.

³ A.e., s.2, 1. mısra.

⁴ A.e., s.2, 12. mısra.

⁵ A.e., s.2, 12. mısra.

⁶ A.e., s.3, 10. mısra.

⁷ A.e., s.3, 13. mısra.

⁸ A.e., s.44, 10. mısra.

bakımından önemlidir. “n” ve “ñ” seslerinin imlasındaki tutarsızlıklarını yazarın Osmanlı Türkçesinin imlasına yeterince hakim olmamasına bağlamak mümkündür. Ancak, Rumeli ağızlarında ñ → n değişimi olduğunu da göz önüne almak gerekir. İlgili halindeki “ñ” ler ile ikinci tekil ve çoğul şahıs iyelik eklerindeki ñ sesleri n’ye dönüşmektedir. Ayrıca iyelik ve zamir kökenli şahıs eklerinin ikinci tekil ve çoğul kişilerinde de bu değişim görülmektedir¹. Bize göre “ñ” ve “n” seslerinin imlasındaki tutarsızlıkların sebebi, yazarın geldiği bölgedeki ağız özellikleri ile standart Osmanlı Türkçesi imlası arasında kalarak yaşadığı kafa karışıklığıdır.

Metindeki Türkçe kelimelerde gördüğümüz bir diğer hususiyet, kelime başındaki “t” ve “k” seslerinin kimi zaman ötümlüşerek sırasıyla “d” ve “g” seslerine dönüşmüş olmasıdır.

dilkü², aaval³

Sözlük yazarının kendi ağız özelliklerini yansıttığı bu ötümlüleşme örneklerinin benzerlerini diğer metinlerde de görmek mümkündür:

büşkül	“püşkül” (12a/9)
egşi	“ekşi” (13b/7)
depe	“tepe” (8a/7)
borsuk	“porsuk” (7b/3)
úızaà	“kızak” (1b/6)
puluà	“pulluk” (3b/1) ⁴

Mehmet Sabrî’nin klasik imlaya hakim olmadığı kanaatini güçlendiren örneklerden birini “olsun”⁵ kelimesinin yazılışı teşkil etmektedir: Osmanlı Türkçesindeki Türkçe eklerin ve yardımcı ünsüzlerin imlasında daima س harfi kullanılır, ancak metinde – sIn ekinin ص harfi ile yazılmış olduğu görülmektedir.

Metinde yer alan alıntı kelimelerde de bazı ses değişikliklerinin gerçekleştiği ve konuşma dilindeki bu durumun imlaya aksettirildiği anlaşılmaktadır. Örneğin; Arapça “afv” kelimesi metinde çift ف harfi ile “aff⁶ biçiminde yazılmıştır. Kelimede yer alan “v” sesi ilerleyici benzeşme neticesinde ötümsüzleşerek “f” ye dönüşmüştür. Farsça kökenli “penbe”

¹ Ahmet Günşen, “Doğu Trakya Ağızlarının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikler”, *Turkish Studies Volume 3/3 Spring 2008*, s.417 ve 419.

² *Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî*, s.3, 16. mısra.

³ A.e., s.42, 13. mısra.

⁴ Uğur Gürsu, *Lügat-ı Bulgarî*, Akademi Titez Yayınları, İstanbul, 2013.

⁵ *Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî*, s.44, 11. mısra.

⁶ A.e., s.44, 13. mısra.

kelimesi ise dudaksıllaşma hadisesi neticesinde “pembe”¹ olarak yazıya geçirilmiştir. Farsça “sünbül” kelimesi ön sesteki “s”nin ötümlüleşmesi sonucu “zünbül”², Arapça “zanbak” kelimesi ise son sesteki “k”nin ötümlüleşmesiyle “zanbağ”³ biçimine girmiştir. Yine Farsçadan Türkçeye geçmiş olan pilâv kelimesi son sesteki v’nin ötümsüzleşmesi sonucu “pilâf”⁴ “pilâf”⁴ olmuştur.

Alıntı kelimelerin uğradığı ses değişikliklerinin Mehmed Sabri’yi hataya sürüklediği de olmuştur: Farsça surnā(y) kelimesi Türkçeleşerek “zurna” şeklini almıştır. Kâmûs-ı Türkî’de سورنا biçiminde yazılan kelimeyi sözlük yazarımız طورنا⁵ şeklinde yazmıştır.

Yunancadan Türkçeye geçmiş olan “semer” kelimesi orta seste ünsüz türemesi sonucunda “senmer”⁶ olarak yazıya geçirilmiştir.

Metinde bazı Bulgarca kelimelerin bugünkü Bulgar dilinde olduğundan farklı biçimde yazılmış olmaları dikkat çekmektedir:

isvadba “düğün” ⁷	сватба (svatba),
istredno “orta” ⁸	средно (sredno),
gorozge “üzüm” ⁹	грозже (grozce),
lubeniça “karpuz” ¹⁰	лубеница (lubenitsa),
eçimik “arpa” ¹¹	ечемик (eçemik) vb.

Slav dilleri olan Rusça, Bulgarca ve Boşnakçadaki “ts” sesinin Türkçe karşılığı bulunmamaktadır, bundan dolayı söz konusu sesin Türkçede “ç”ye çevrildiğini “çar” kelimesi örneğinde görmekteyiz. Benzeri ses olayı Lügat-ı Bulgarî adlı anonim sözlükte de görülmektedir:

rukaviçe ¹² “eldiven”	рукавице
otaç ¹³ “baba”	отац
sunçe ¹⁴ “güneş”	сунце

¹ A.e., s.43, 14. mısra.

² A.e., s.43, 6. mısra.

³ A.e., s.43, 6. mısra.

⁴ A.e., s.43, 4. mısra.

⁵ A.e., s.42, 13. mısra.

⁶ A.e., s.43, 10. mısra.

⁷ A.e., s.2, 4. mısra.

⁸ A.e., s.2, 11. mısra.

⁹ A.e., s.3, 8. mısra.

¹⁰ A.e., s.3, 8. mısra.

¹¹ A.e., s.3, 6. mısra.

¹² Uğur Gürsu, a.g.e., s.19.

¹³ A.e., s.20.

¹⁴ A.e., s.22.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere “ts” sesi Türkçeye geçmemiş Slavca kökenli kelimelerin imlasında da bir problem teşkil etmiş, bu problem sesin “ç” sesine çevrilmesiyle halledilmeye çalışılmıştır.

Tuhfe-i Sabrî’deki Bulgarca kelimelerin imlaları ile çağdaş Bulgar dilindeki imlaları arasındaki diğer farklılıkların sebebi yazarın Bulgarcaya yeterince hakim olmaması mıdır, Bulgarca kelimeleri kendi söylediği gibi mi yazıya geçirmiştir veya imla farklılıkları Bulgar dilinin tarihi süreci içerisinde ortaya çıkan ses değişimlerinin bir neticesi midir, bilemiyoruz. Bu konuda söz söyleme yetkisini haiz olanların, Bulgar dili ve edebiyatı alanında çalışan akademisyenler olduğunu düşünmekteyiz.

Metin Örnekleri

(KAPAK)

Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî

Mü’ellifi: Mustafâ Sabrî

Satılan Mahaller:

Her gazete mevzi’lerinde, Bahçekapısı’nda, Hasan Ağa ve Köprübaşı’nda ve Üsküdar’da vapur iskelesi kurbunda, kahvehânedede ve Şehzâdebaşı’nda Mehmed Efendi’nin kırâ’athânesinde fûrûht olunmaktadır.

(2. Sayfa)

TUHFE-İ SABRÎ AN LİSÂN-I BULGARÎ

- (1) Tanrı ism-i pâkine (**gospot**)¹ dirlere afv eyle günâhım ey hudâ
- (2) Dû cihânda etme rüsvây rahmetinle² yarlığa
- (3) Dayı (**uyka**)³ hala (**lelka**)⁴ büyük anaya (**baba**)⁵
- (4) (**Ludo**)⁶ mecnûn (**igra**)⁷ oyun düğün adı (**isvadba**)⁸
- (5) (**Brimka**)⁹ tuzak balık ağı oldu (**sak**)¹⁰ balık adı (**riba**)¹¹
- (6) Salıncak (**lulka**)¹² kaplumbağaya (**jelka**)¹³ kurbağaya de (**jaba**)¹⁴

¹ господ

² rahmetinle kelimesi yazılırken kef yerine nun harfi kullanılmış.

³ уйка

⁴ лелка

⁵ баба

⁶ лудо

⁷ игра

⁸ сватба

⁹ бримка

¹⁰ сак

¹¹ риба

¹² люлка

¹³ желка

¹⁴ жаба

- (7) **(Potpor)**¹ dayak **(topol)**² kavak söğüd adı **(virba)**³
(8) **(Polovina)**⁴ bel **(raka)**⁵ el avuç adı **(şepa)**⁶
(9) **(Piremna)** çamaşır potur adı **(çakşir)**⁷ kalpağa de **(kapa)**⁸
(10) **(Udri)**⁹ ur avluya **(divor)**¹⁰ hâne adı **(kaşta)**¹¹
(11) Капі **(vrata)**¹² **(istredno)**¹³ orta hem kenârdır **(kırayıştа)**¹⁴
(12) **(Tebe)**¹⁵ sana¹⁶ **(mene)**¹⁷ bana¹⁸ **(mayka)**¹⁹ ana peder adı **(başta)**²⁰

(3. Sayfa)

- (1) **(Snaha)**²¹ gelin ügey oğul **(oçuf sin)**²² ügey ana **(maşta)**²³
(2) Yeme **(zob)**²⁴ baklaya **(bob)**²⁵ fasulye ismi yok mercimek **(leştа)**²⁶
(3) **(Odberi)**²⁷ seç **(zamini)**²⁸ geç geçid ismi **(viruşita)**²⁹
(4) Al **(zimay)**³⁰ ver **(day)**³¹ **(biroy)**³² say yeter oldu **(dosta)**³³

- 1 потпор
2 топола
3 врба
4 половина
5 рака
6 шепа
7 чакшир
8 капа
9 удри: удрям “vurmak” fiilinin 2. tekil şahıs emir durumudur.
10 двор
11 къща
12 врата
13 средно
14 краища
15 тебе
16 saña kelimesi yazılırken kef yerine nun harfi kullanılmış.
17 мене
18 baña kelimesi yazılırken kef yerine nun harfi kullanılmış.
19 майка
20 баща
21 снаха
22 очуф син
23 маще
24 зоб
25 боб
26 леща
27 одбери: одберим “seçmek” fiilinin 2. tekil şahıs emir durumudur.
28 замини: заминявамъ “aуrılmak” fiilinin 2. tekil şahıs emir durumudur.
29 връщита
30 взимай: взимам “almak” fiilinin 2. tekil şahıs emir durumudur.
31 дай: давам “vermek” fiilinin 2. tekil şahıs emir durumudur.
32 брой: броя “saymak” fiilinin 2. tekil şahıs emir durumudur.
33 доста

- (5) **(Kirivo)**¹ eğri **(piravo)**² doğru doğruluktur **(piravişta)**³
(6) Hınta **(jito)**⁴ elek **(sito)**⁵ arpa **(eçimik)**⁶ mısıra de **(çareviça)**⁷
(7) Ete **(meso)**⁸ darı **(poroso)**⁹ suntere de **(letniça)**¹⁰
(8) **(Gorozge)**¹¹ üzüm kavun adı **(koraveç)**¹² karpuz de **(lubeniça)**¹³
(9) **(Vodeniçar)**¹⁴ değirmenci hem değirmen ismine de **(vodeniça)**¹⁵
(10) Bakırın ismi yok **(sirebro)**¹⁶ gümüş altuna de **(jeltiça)**¹⁷
(11) **(Postilka)**¹⁸ döşeme kilim **(çerga)**¹⁹ yasdık adı **(glavniça)**²⁰
(12) Behri **(brne)**²¹ çömlek **(girne)**²² hem çanaktır **(paniça)**²³
(13) Sahan ile tencerenin ismi yok kaşık adı **(lajıça)**²⁴
(14) Desti adı **(istomna)**²⁵ bardak ile küpün ismi yok fuçuya de **(kaça)**²⁶
(15) **(Mastor)**²⁷ üstâd **(dete)**²⁸ evlâd hem çocuklardır **(deça)**²⁹
(16) Örümçe **(payak)**³⁰ tavşan **(zayak)**³¹ hem dilküdür **(lisiça)**³²

- 1 криво
2 право
3 правища
4 жито
5 сито
6 ечемик
7 царевица
8 месо
9 просо
10 летница
11 грозже
12 коравец
13 лубеница
14 водениçar
15 воденица
16 сребро
17 жълтица
18 постилка
19 черга
20 възглавница
21 бърне
22 гърне
23 паница
24 лъжица
25 стомна
26 каца
27 мастър
28 дете
29 деца
30 паяк
31 заек
32 лисица

(4. Sayfa)

- (1) Keçi (**koza**)¹ (**yare**)² oğlak bulut (**oblak**)³ koyun adı (**ofça**)⁴
- (2) Hindi erkeği (**bibuk**)⁵ erkek ördeğe (**patok**)⁶ dişisidir (**patiça**)⁷
- (3) (**Pirvo**)⁸ peşin (**posle**)⁹ sonra götüre de (**kuturiça**)¹⁰
- (4) (**Muha**)¹¹ sinek (**greda**)¹² direk çatal direktir (**suha**)¹³
- (5) (**Doveç**)¹⁴ dul (**sin**)¹⁵ oğul gelinim demek (**isnaha**)¹⁶
- (6) (**Leb**)¹⁷ ekmek (**riza**)¹⁸ gömlek elbisedir (**direha**)¹⁹
- (7) (**Urof**)²⁰ burçak lokma (**zalak**)²¹ furdaya de (**troha**)²²
- (8) (**Suho**)²³ kuru (**sistra**)²⁴ kız karındaş büyük pederdir (**deda**)²⁵
- (9) (**Mitroden**)²⁶ kasım (**rodnina**)²⁷ hısım hısımlar oldu (**roda**)²⁸
- (10) Derd (**ne volise**)²⁹ tarla (**niva**)³⁰ hem çayırdır (**livada**)³¹

¹ коза

² яре

³ облак

⁴ овца

⁵ Arap harfleriyle بيبوق olarak yazılan ve “bibuk” şeklinde okuduğumuz bu kelimeyi başvurduğumuz Bulgarca sözlüklerde tespit edemedik. Bulgarcada erkek hindi anlamında паяк ve пукък olmak üzere iki kelime bulunmaktadır.

⁶ паток

⁷ патица

⁸ прво

⁹ после

¹⁰ кутурица

¹¹ муха

¹² греда

¹³ суха

¹⁴ довец

¹⁵ син

¹⁶ снаха

¹⁷ леб

¹⁸ риза

¹⁹ дреха

²⁰ уроф

²¹ залак

²² троха

²³ сухо

²⁴ сестра

²⁵ деда

²⁶ митровъ-день

²⁷ роднина

²⁸ рода

²⁹ не воли се

³⁰ нива

³¹ ливада

- (11) Dere (**reka**)¹ el (**rika**)² karış demektir (**beda**)³
- (12) Camus (**bivol**)⁴ öküze (**vol**)⁵ sığır adı (**goveda**)⁶
- (13) Alacaya (**şareno**)⁷ nâzlıya de (**galeno**)⁸ (**tafra**)⁹ demektir edâ
- (14) (**Pastuh**)¹⁰ aygır (**hokay**)¹¹ çağır (**gılas**)¹² demektir sadâ
- (15) Ağır (**teşko**)¹³ sıcak (**jeşko**)¹⁴ buğa derler (**para**)¹⁵
- (16) Yılan (**izmiya**)¹⁶ toprak (**zemya**)¹⁷ hem kerestedir (**gora**)¹⁸

(42. sayfa)

- (9) İsmi olmayanları dahi biraz zikr eyleyelim
- (10) Mehmâ emken anları dahi ta'dâd eyleyelim
- (11) Top ilen barut birisidir kurşun
- (12) Afyon ile hem rakı biri dahi kahve tütün
- (13) Def ile kemân birisi zurna biri dahidir gaval
- (14) Limon ile nâr birisi dahi portokal

(43. Sayfa)

- (1) Bu Bulgarlardan dostluk umma
- (2) Fıstık bâdem ile hurmâ
- (3) Ne mikdâr zemm eyler isem değil hilâf
- (4) İsmi olmayanlardan yahnî şorba biri pilaf
- (5) Hinzîrdırlar insân diye alma kâle
- (6) Zünbül zanbağ karanfil ile hem lâle
- (7) Pencere ile tencere birisi dahi sac ayak
- (8) Cezve fincân ile şîşe birisi de bardak
- (9) Na'lband sarrâc ile havvâf birisi dahi dülger

¹ река

² ръка

³ педя

⁴ бивол

⁵ вол

⁶ говеда

⁷ шарено

⁸ галено

⁹ тафра

¹⁰ пастухъ

¹¹ хокай: хокам “azarlamak, paylamak” fiilinin 2. tekil şahıs emir durumudur.

¹² глас

¹³ тежко

¹⁴ жешко

¹⁵ пара

¹⁶ змия

¹⁷ земя

¹⁸ гора

- (10) Debbâğ ile kuyumcudur senmerci¹ ile hem senmer
- (11) Boya ile boyacı hem terzi kürkçü biri berber
- (12) Kiremit ile horâsân biri dahı kal'e kemer
- (13) Fasulye ile hem bamyâ enginâr ile batlıcan
- (14) Harir şilte pembe yorgan
- (15) Bunu inkâr idemezem küllî şey'e kâdir Mennân
- (16) İnşallâh tîz tutacaktır yakaların şâhîn arslan

(44. Sayfa)

- (1) Yaban hımârında bulunur mu lügat ü lâf
- (2) İsimlidir zümrüt yakut mercân sarrâf
- (3) Bulgar gibi bu âlemde yoktur battâl
- (4) İsimlidir nişasta ile nişâdır kezzâb bakkâl
- (5) Fener ile gemi zâbit kefil birisi sened
- (6) Cellâd kassâb bukağı hem köstek pâ-y-bend
- (7) Nazm eyledim mehmâ emkân bilsin ahvâllerin ihvân
- (8) Eyleyen gayrı su'âl yeter bu mikdâr kîl kâl
- (9) Bu lisânda yoktur nizâm etmedim ziyâde iltizâm
- (10) Almazdım isimlerin² kâle nazar etmedim vakt-i hâle
- (11) Bu kadarcık olsun³ bâre bilmek lâzım yoktur çâre
- (12) İhvândan budur ricâ eğer görürlerse be-câ
- (13) Afv⁴ eyle ne var hatâ hudâ murâdın eylesin i'tâ

Temmet

¹ Semer kelimesinin ünsüz türemesine uğrayarak senmer biçimine girdiği görülmektedir.

² İsimlerin kelimesi yazılırken nun yerine yanlışlıkla kef harfi kullanılmış.

³ Olsun kelimesi yazılırken sin yerine yanlışlıkla sad harfi kullanılmış.

⁴ afv kelimesi aff okunacak biçimde çift fe harfi ile yazılmış.

(2. Sayfa)

تُحْفَةُ صَبْرِي عَنْ لِسَانِ بُلْغَارِي

شکری اسمی باکنه (غَوْصِيوت) دیرلر عفوایله کنهلم ای خدا
دو جهاندہ ائمه رسوای رحمتله یارافسا
ذایی (اویکا) حاله (للاکا) بیوک آنایه (بابا)
(اودو) مجنون (اغرا) اویون دوکون آدی (اسوادیا)
(برمقا) طوزاق بالی آغی اولدی (صاق) بالی آدی (ربا)
صالحاق (لولاکا) قابلو مباغیه (رلیکا) فورباغیه دی (رأبا)
(بوٹ-پور) دایاق (طوپول) قواق سکود آدی (وربا)
(پو اووینا) بل (راقا) ال آووج آدی (شاپا)
(برمنا) چاشیر بو طور آدی (چافشیر) قاباغیه دی (قأبا)
(اودری) اور اولیسه (دور) خانه آدی (قأشتا)
قبو (وراطه) (استردنو) اورطه هم کناردر (قراشتا)
(تبه) سانا (منه) بانا (مایکا) آنا بدر آدی (باشتا)

(3. Sayfa)

- ۳ -

(سِنَانَا) کلین اوکی اوغل (اوجوف سِن) اوکی آنا (ماشتا)
 یمه (ظوب) بقلا به (بوب) فاصولیه اسمی یوق مرچک (لشتا)
 (اودبری) میج (زامنی) کچ پکد اسمی (ویشنا)
 آل (زمای) ویر (دای) (روی) صای یتر اولدی (دوستا)
 (فیربوو) اکری (پراوو) طوغری طوغری بقدر (پراوشنا)
 حنطه (ریطو) الک (سبطو) آربه (اچین) مصره دی (چاره وینچا)
 اته (مصو) داری (پوروسو) سوتتر دی (ات نیچا)
 (غوروزکه) اوزوم قارون آدی (قور اوچ) قار یوزه دی (لویه نیچا)
 (ووده نیچار) دکر منجی هم دکر من اسمی دی (ووده نیچا)
 بافرک اسمی یوق (سیررو) کومش آلتونه دی (رمتیجا)
 (بوستانکا) دوشمه کلیم (چرته) بصدق آدی (غلاونیجا)
 بهری (یرنه) جوملک (غرنه) هم چناقدر (پانچیا)
 صحان ابله تجرک اسمی یوق فاشق آدی (لاریچیا)
 دستی آدی (اسطومنا) بارداق ابله کوپک اسمی یوق فوجی به ذی (فاجا)
 (ماسطور) استاد (دته) اولاد هم چو جقاردر (دجا)
 اورومچه (پایاق) طوشان (زایاق) هم دلکودر (لسیچیا)

(4. Sayfa)

- ۴ -

کجی (قوزا) (یاره) اوغلاق بلوط (اولاق) قیون آدی (اوقچا)
 هندی ارککی (بی بوق) ارکک اورد که (پالموق) -یشی سیدر (یا طچا)
 پروو (پشین (بوصله) صکره کونوره دی (طور بچا)
 موخا) سنک (خرمدا) دیرک جمال دیرکدر (صوحا)
 دووچ) دول (سن) اوغول کلیم دیمک (اسماحا)
 لب) اکک (رزا) کومک البسه در (درمحا)
 اوروق) بورجاق لقمه (زالاق) فوردایه دی (طوروخا)
 صوخو) قوری (سسترا) قزقنداش بوک پدر در (ددا)
 مزیدن) قائم (رونی نا) خصم خصم اولدی (رودا)
 درد (نهوولیا) نزا (نوا) هم چا در (بیسوادا)
 دره (رقا) ال (رقا) قارش دیمکدر (بدا)
 جاموس (بی وول) اوکوزه (وول) صفر آدی (ضوودا)
 الاجبه (شارنو) نازلیه دی (علنو) (طافرا) دیمکدر ادا
 باصطوخ) آفر (خوقای) چاغر (غلاص) دیمکدر صدا
 آغر (تشفو) صبحاق (تشفو) بوغه دیرل (بارا)
 یلان (ازمیا) طویراق (زمیا) هم کرسته در (غمدا)

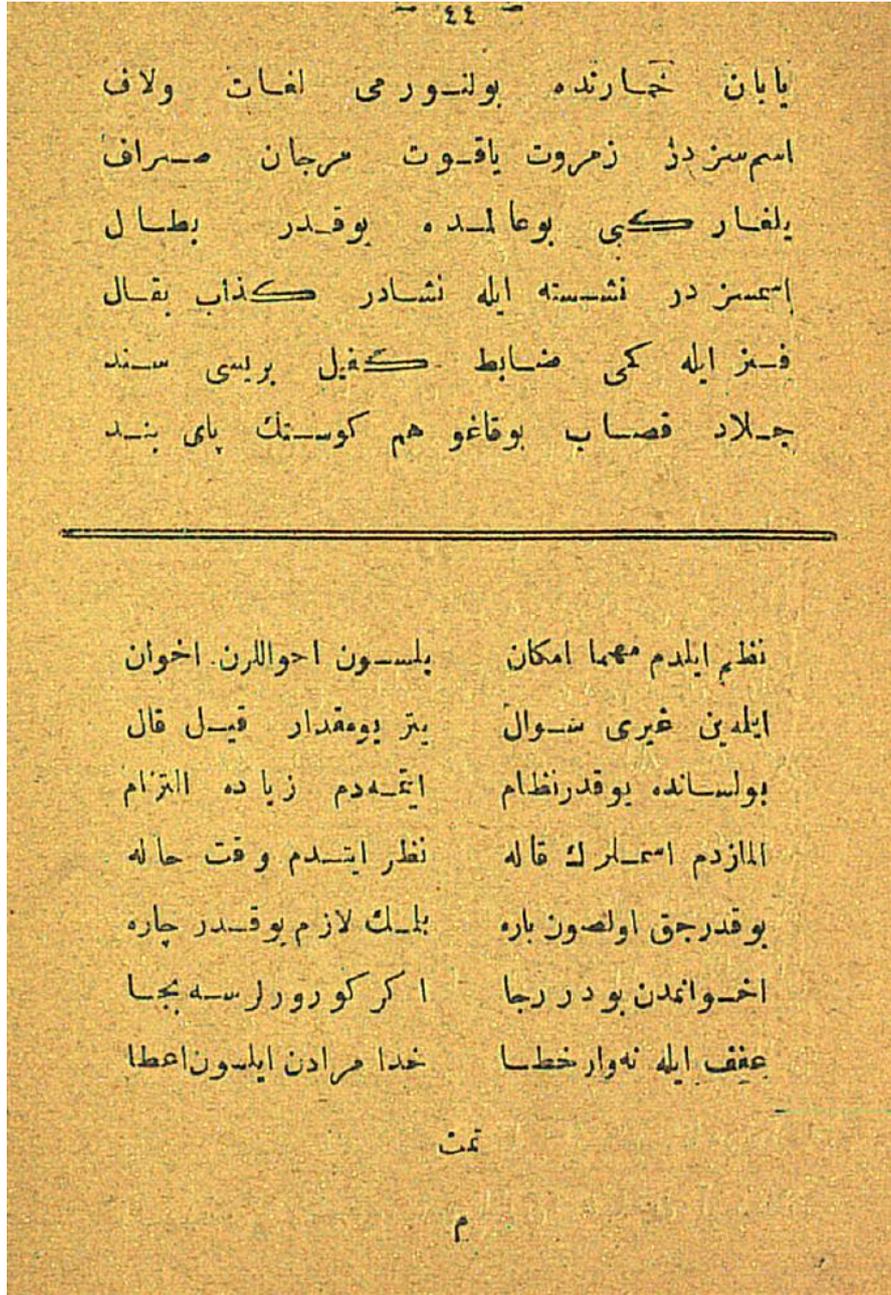
(42. Sayfa)

اسمی اولیانلری دخی براز ذکر ایلبه لم
مهما امکان آنلری دخی تعداد ایلبه لم
طوب ایلن باروت بریسیدر قور شون
آفیون ایله هم راکمی بری دخی قهوه تونون
دف ایله کین بریسی ظورنا بری دخی در خوال
ایون ایله نار بریسی دخی پورطوقال

(43. Sayfa)

بولغار زده دوستلق او ما
فستق بادم ایله خور ما
تمقدار ذم ایلرایسم ذکل خلاق
اسمی اولیانلردن یحیی شوربا بری پلاف
خیزردرر انسان دیو آما قاله
زنبیل زنباغ قرتفل ایله هم لاله
بنجره ایله تنجره بریسی دخی صاج آباق
جزوه قنجان ایله شیشه بریسی دا برداق
نعلیند سراج ایله خوف بریسی دخی دولکر
دباغ ایله قیویچی در سخری ایله هم سمن
بویا ایله بویاجی هم تزی کورکچی بری بریز
صکره مت ایله خراسان بری دخی قلمه کر
فاصولیه ایله هم بامیا انکنار ایله باطلیجان
حریر شلته پیسه بورخان
بونی انکار ایذه مزم کلی شیشه قادر منان
انشالله تیز طوتاجقدر یاقازن شاهین آرسلان

(44. Sayfa)

SONUÇ

Bilinen tek Bulgarca-Türkçe manzum sözlük olan Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî, Sofya göçmenlerinden Mehmed Sabrî tarafından kaleme alınmıştır. Hicri 1296, miladî 1879'da basılan eserde yaklaşık 2000 kelime yer almakta olup, kelimelerin sıralanışında tematik bir tasnifin olmadığı anlaşılmaktadır.

Aruz veznini kullanmakta başarılı olamayan sözlük yazarı, tuhfe türüne has yazım geleneklerine de uymamıştır. Eserin sansüre uğradığı ve bunun neticesinde bazı kısımların çıkartıldığı ruhsatnamede belirtilmiş olsa da bu kısımların niteliği ve hacmi konusunda bilgi yoktur.

Eserdeki Türkçe kelimelerin imlasında Osmanlı Türkçesinin imlasına uygun olmayan bazı yönler bulunmaktadır. Bunların sebebini yazarın standart yazı dilinin imlasına hakim olmamasında veya geldiği bölgenin konuşma dilini yazıya aktarmaya çalışmasında aramak mümkündür. Yazar hakkında yeni bilgilere ulaşılması durumunda bu hususta karar vermek kolaylaşacaktır.

Metinde yer alan Bulgarca kelimelerden bazılarının günümüz Bulgarcasından farklı şekilde telaffuz edildiği anlaşılmaktadır. Bu durumun sebebi hakkında kesin sonuçlara varabilmek için, metnin bu dilin uzmanı olan akademisyenler tarafından tetkik edilmesi gerektiğine inanmaktayız.

BİBLİYOGRAFYA

- Türkçe Sözlük*, (2011). Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Andreichin, Liubomir D., (1968). *Bulgariski Tulkoven Rechnik*, Navka i İzkustva, Sofia,
- Aslan, Mehmet, (2003). *Bulgarca-Türkçe = Türkçe-Bulgarca*, Fono Yayınları, İstanbul.
- Belli, Handan, (2010). *Sabri (Şeyyid Muhammed Emin) Dîvânı* (İnceleme-Metin), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Malatya.
- Beyrulla, İbrahim Tahsin, (1994). *Türkçe-Bulgarca Kılavuz Sözlük*, Deniz, Sofya.
- Chakalov, G., (1948). *Anglo-Bulgariski Rechnik: English-Bulgarian Dictionary*, Sofia.
- Constantine, Stephanove, (1914). *Complete Bulgarian-English Dictionary*, J.H. Nickoloff, Sofia,
- Develioğlu, Ferit, (2003). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Günşen, Ahmet, (2008). “Doğu Trakya Ağızlarının Şekil Bilgisini Belirleyen Temel Özellikler”, Turkish Studies, Volume: 3/3, Spring.
- Gürsu, Uğur, (2013). *Lügat-ı Bulgarî*, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.
- Güven, Hikmet Feridun, (2014). *Mehmet Emin Sabrî Divan-ı Sabrî ve Tuhfe-i Sabrî*, Gazi Kitabevi, Ankara.

Gürsu U. Mehmed Sabrî ve Tuhfe-i Sabrî an Lisân-i Bulgarî Adli Manzum...

- İnal, İbnülemin Mahmud Kemal, (2002). *Son Asır Türk Şairleri* (Kemalî'ş-Şuara), Hazırlayan: İbrahim Baştuğ, 4. Cilt, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.
- Jelavich, Barbara, (2009). *Balkan Tarihi*, 1. Cilt, Küre Yayınları, İstanbul
- Kaya, Hasan, (2017). "Ahmed Resmî'nin Nazm-ı Giridi Adlı Manzum Sözlüğü", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 10, Sayı: 51, Ağustos.
- Kılıç, Atabey, (2009). *Manzume-i Keskin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mehmed Sabrî, (1296). *Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî*, Ahter Matbaası, İstanbul.
- Okumuş, Sait, (2009). "Muhammed Hevâî Üsküfî ve Türkçe-Boşnakça Manzum Sözlüğü Makbûl-i Ârif (Potur Şahidî) Turkish Studies (Klasik Türk Edebiyatı-Sözlüklerimiz), Volume 4/4, Summer.
- Süleymanoğlu Yenisoğlu, Hayriye, (2007). *Türkçe-Bulgarca Sözlük*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları: 3241, Ankara.
- Şemseddin Sami, (2001). *Kâmûs-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Vançef, Nikola, (1961). *Bulgarca-Türkçe Sözlük*, Bulgaristan İlimler Akademisi Yayınevi, Sofia.

Түйіндеме

Анадолы топырағында Tuhfe деген атаумен аталатын бірнеше тілді сөздіктер XIV ғасырдан бастап кездеседі. XIX ғасырдың соңына дейін жалғасып келе жатқан бұл дәстүр бойынша дайындалған сөздіктің бірі – «Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî». Бұл еңбектің ерекшелігі бір ғана түрік-болгар сөздігі ретінде қолданылуында. Сөздікте, шамамен, 2000-ға жуық түрік тіліндегі сөздердің болгар тіліндегі мағыналары берілген. Мақалада сөздікте кездесетін мәтіндерден мысалдар келтіріп, «Tuhfe-i Sabrî»-дің мазмұны, тілі және жазу стилінің ерекшеліктері қарастырылған.

Мақала авторының мақсаты – бұл шығарманы түрік және бұлғар тілі салалары бойынша ғылыми-зерттеу жүргізіп отырған ғалымдарға таныту және ғылыми айналымға енгізіп, осы саланың ары қарай жүйелі дамуына үлес қосу.

Кілт сөздер: Сөздік, аруз, «Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî Sabrî», бұлғар тілі, бұлғар- түрік тілдерінің сөздігі.

(Гүрсү У. Мехмед Сабри және «Tuhfe-i sabrî an lisân-i bulgarî» атты бұлғарша-түрікше сөздік)

Аннотация

Многоязычные стихотворные словари, называемые Тухфе, встречаются в Анатолии, начиная с XIV века. Один из последних представителей этой традиции, относящийся к концу 19-го века, Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî - единственный известный тюркско-болгарский стихотворный словарь. В словаре около 2000 тюркским словам были даны болгарские эквиваленты. В статье в первую очередь исследуются содержание, язык и особенности правописания Tuhfe-i Sabrî, затем предоставляется образец текста из словаря.

Цель данной работы заключается в ознакомление с данным словарем молодых ученых, которые специализируются на тюркских и болгарских языках, а также создание основы для будущих исследований.

Ключевые слова: Мехмед Сабри, Tuhfe-i Sabrî an Lisân-ı Bulgarî, Болгаро-тюркский словарь стихов, тухфе.

(Гүрсү У. Мехмед Сабри и тюркско-болгарский стихотворный словарь под названием «Tuhfe-i sabrî an lisân-i bulgarî»)

**“ДЕВОНИ ЛУҒАТИТ ТУРК” АСАРИДА ПОЛИСЕМИЯНИНГ
ИФОДАЛАНИШИ**
EXPRESSION OF POLYSEMY IN THE LITERARY WORK
“DIVAN LUGAT AT-TURK”

Ҳамидилла ДАДАБОЕВ*

Түйіндеме

Полисемия – көп мағыналылық, көп варианттылық, яғни сөзде (тілдік бірлікте, терминде) тарихи жағынан негізделген немесе мағынасы мен шығу негізі өзара байланысты екі және одан да көп мағынаның болуы. Лексеманың өзгеру динамикасы мен әрбір жаңа лексеманың тура мағынасын анықтау үлкен мәнге ие.

Мақалада Махмұд Қашқаридың атақты «Диуани лұғат ат-түрк» еңбегін жазуға әсер еткен полисемия феноменіне талдау жасалады. Тілдік мақалаларда берілген мысалдардағы түрлі тілдік факторлардың әсері нәтижесінен белгілі бір сөздің ғасырлар бойы қалыптасуындағы маңызды өзгерістерді көруге болады.

Кілт сөздер: полисемия, лексикология, синоним, диуан, сөздік, сөз ұғымы.

Summary

Polysemy is realized by the method of transferring the name of a certain object, attribute, action into another object, a sign, an action and is considered a complex and multifaceted phenomenon of lexical polysemy. It is very important to identify the dynamics of changing the value of each lexeme and to determine the exact concept of each new lexeme.

The article deals with the analysis of the polysemy phenomenon, which had a significant impact on the works of Mahmud Kashgari “Divan Lugat At-Turk”. As a result of the various linguistic factors influence, significant changes occurred in lexical formations for several centuries, which are presented in the article by specific examples.

Key words: polysemy, lexicology, synonym, lexical meaning, sofa, dictionary.

Луғат сўз бойликнинг аксариятини ҳозирги ўзбек адабий тилидагидек бир маъноли сўзлар ташкил этади. Моносемантик лексемалар сирасига *авурта* “доя”, *алымчы* “қарз берувчи”, *элти*

* Профессор, Сирдарё вилоят ўқитувчилар малакасини ошириш институти. Тошкент-Ўзбекистон.

Professor, Institute of teacher improvement of Syrdarya region. Tashkent-Uzbekistan. E-mail: abdurahmonova.1987@mail.ru

Дадабоев Х. “Девони луғатит турк” асарида полисемиянинг ифодаланиши.

“улоқ”, *этуқ* “этик”, бутуқ “бутоқ”, *изи* “келгуси йилдан кейинги йил”, *йа* “ёй, камон”, *йалма* “пахтали тўн”, *каббаз* “пахта, ғўза”, *көрк* “кўрк, хусн”, *от* “ўт, хашак”, *пўк* “ўргимчак”, *самурсақ* “саримсоқ”, *сў* “қўшин, лашкар”, *тамур* “томир”, *тёркён* хатун “малика”, *тоз* “тўзон”, *ушгун* “ровоч”, *хасны* “иштаҳа дориси”, *чэргайш* – “саф тортмоқ”, *чыл* “терига тушган калтак изи”, *шабан* “темир ҳасса”, *қанағу* “ништар”, *қылыч* “қилич” сингари кўплаб лексема ва истилоҳларни киритиш мумкин. Айни чоғда, асардан қорахонийлар даври эски туркий тил ва лаҳжаларда қўлланишда бўлган анчагина кўпмаъноли сўзларга ҳам ўрин ажратилган ҳамда улар маромига етказилиб изоҳланган.

Маълумки, лексик кўпмаънолилиқ мураккаб ва серқиррали ҳодиса ҳисобланади. Ҳар бир лексеманинг маъно тараққиёти динамикаси алоҳида-алоҳида ёндашишни, изоҳлашни талаб қилганлиги боис лексемаларнинг маъно нозикликларини аниқлаш ва тартибга солиш жуда мушкул. Шу жиҳатдан мавжуд адабиётларда лексемаларнинг кўпмаънолилиги борасида илгари сурилган мулоҳазалар ўта мавҳум бўлиб, лексик маъно ривожини хусусида умумий тасаввур уйғотади, холос¹.

Полисемия одатда муайян нарса-предмет, белги-хусусият, ҳаракат номини бошқа нарса-предмет, белги-хусусият, ҳаракатга кўчириш усули билан воқеланади. Кўчиришнинг табиатини, мавқеини муайян тилга хос бўлган маъновий қонуниятлар белгилайди².

Маҳмуд Кошғарий кўп маъноли сўзларни изоҳлашда метафора йўли билан кўчиришга алоҳида диққат қаратади. Чунончи, ҳар бир тинч ва барқарор, турғун, қимирламайдиган нарса *амул* лексемаси билан аталган. Шунга кўра юмшоқ феълли ювош кишилар ҳам *амул* дейилган (I, 104). Кези келганда *амул* лексемасининг метафорик маъноси орқали *алчақ* (I, 126) сўзи билан синонимик уяни шакллантирганини қайд этиш мақсадга молик.

Эски туркий тилда *башган* истилоҳи “50-100 ратл оғирликдаги катта балиқ”ни англатган. Луғатнависнинг қайд этишича, жамоанинг каттаси, раҳбарини ҳам шунга ўхшатиб, *бодун башганы* – жамоа улуғи, раиси деб аташган (I, 410). *Башган* лексемасининг аналогия йўли билан ҳосил қилинган маъноси кейинги даврларда ҳам сақланиб

¹ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. Биринчи китоб.-Тошкент: Mumtoz soz, 2010 . - Б. 61

² Раҳматуллаев Ш. Кўрсатилган асар. Ўша бет.

қолган. Хусусан, ҳозирги турк тилида *başkan* истилоҳи “бошлиқ, раҳбар; раис; президент” маъноларини касб этган (ТРСл,101). “Шохсиз ҳайвон” маъноси *соқар* зооними билан ифодаланган. Бирор нарса-предметга хос белги номининг бошқа нарса-предметдаги белгига кўчирилиши натижасида “икки чеккасиғача сочи йўқ ёки сочи тўкилиб кетган қал киши” ҳам айни лексема, яъни *соқар* билан номланган (I, 389). “Қариндош-уруғ” маъносининг қандай йўл билан юзага чиққани хусусида Маҳмуд Кошғарий фикрига диққат қаратамиз: *Уруғ* – ҳар бир нарсанинг уруғи: экиладиган уруғни ҳам *уруғ* дейдилар. *Уруғ экди* – уруғ экди, дона сочи. Қариндош-уруғни ҳам бунга ўхшатиб *уруғ-турығ* дейдилар (I, 95). “Хўл новда” эски туркий тилда *тал* сўзи билан аталган. Юмшоқ одамлар, кўпинча нозик ва хушқомат канизақлар толга қиёс қилиниб, *тал бозлуғ* дейилган (III,171). Қадимги туркий тил ва эски туркий тилда бэг лексемаси асосан “ҳукмдор, раҳбар,бек” бирламчи маъносида қўлланган (ДТС, 91). Маҳмуд Кошғарий ушбу сўзнинг “хотиннинг эри” маъносини ҳам ифодалашини, бунда эркакнинг уйда бекларга ўхшатилигани назарда тутилганини таъкидлаган (III,170). Луғатшунос сўз маъносининг метафорик йўл билан кўчиш ҳодисасига “туя тезаги” маъносини ифодалаган *майақ* лексемаси мисолида алоҳида тўхталган: Бу сўз туя тезагига хос бўлса ҳам, сўнг истиора асосида қуйникига ҳам қўлланган. *Қай майақы* – қўй қумолоғи каби (III,182). Йиртқич қушлардан бири лочинни англатган *лачын* зооними “ботир йигитлар” кўчма маъносини ҳам ифодалашга хизмат қилган (Дадабоев, 2008: 3-8). Бирор нарса-предмет номининг бошқа нарса-предметга белги сифатида кўчиши “жилонжийда”ни англатган *чыпқан* лексемасининг қизилликда жилонжийдага ўхшаган чипқон ярасига нисбатан қўллангани луғатда эътироф этилган (I, 419) ва ҳ.к.

Метонимия, яъни ўзаро боғлиқлик асосида кўчиришга оид бир қатор фактик материаллар ҳам луғатдан жой олган. Хусусан, нутқнинг ҳосил бўлишида ўта фаол ҳисобланган инсон органларидан бирини номловчи *тил* лексемаси “мулоқот қуроли, мулоқот воситаси, лисон” маъносини ҳам англатган (I, 323). “Қуёш” маъносини билдирган *қун* лексемаси “сутканинг ёруғ қисми” семасини ҳам ифодалаган (I, 327), “Ернинг йўлдоши, яъни ой” маъносини ифодалаган *ай* лексемаси “30 кундан иборат бўлган вақт, муддат”ни ҳам англатишга хизмат қилган (I, 110). “Тери” маъносида ишлатилган қуйқа лексемаси теридан тайёрланган кийим, яъни “пўстин”ни ҳам англатган (III,188). Белги

номининг нарса-предметга кўчирилишига мисол тариқасида “тўқ сарик ранг”ни ифодаловчи *а:л* сўзининг шунингдек, “тўқ сарик, яъни апельсин рангдаги ипак кийимлик”ни англатгани хусусидаги қайдни келтириш мумкин (I, 110). Бир нарса-предмет номининг бошқа нарса-предметга ўзаро боғлиқлик асосида кўчирилиши “турли овқатлар билан тўла дастурхон” ҳамда “дастурхон” ни билдирувчи *тэргү* сўзи изоҳида реаллашган (I, 403) ва ҳ.к.

Синекдоха, яъни бир нарса-предмет номининг бошқа бир нарса-предметга қисм билан бутун муносабати асосида кўчирилишига доир баъзи мисолларни келтирамиз. Алалхусус, *сәрк* лексемаси “сопол идиш” қатори унинг синиқларини ҳам англатган (I, 335). Луғатда изоҳланишича, дон экинларининг ҳаммасига умумий равишда қўлланувчи *тарығ* фитоними “буғдой”ни, ўғузлар тилида эса “тариқ”ни англатган (I, 354). *Йан* сўзи “сон суяги” маъноси қатори “сон суягининг бош қисми”ни ҳам ифодалган (III,175) ва ҳ.к.

Луғатда қайд этилган кўпмаъноли сўзлар борасида рисоланинг аввалги бобларида ҳам баъзи бир мулоҳазалар билдирилганини ҳисобга олиб, Маҳмуд Кошғарий изоҳлаган полисемантик сўзларнинг семалари таркибини тасдиқловчи фактик материалларни келтириш билан чегараланамиз. Кузатишларимиз луғатдан ўрин олган кўпмаъноли сўзларнинг семик таркиби иккидан олтигача эканлигини кўрсатади. Чунончи, икки маънодан иборат кўпмаъноли сўзлар сирасига: *алын* 1. пешона, манглай; 2. тоғнинг баланд ва юмолок томони (Дадабоев, 2008: 107): *алп* 1. ботир, қахрамон (I, 77); 2. ботирлик қахрамонлик (III, 403); *арығ* 1.пок, тоза (I, 95); 2.*дин*. ҳалол (I, 328); *алқын*- 1.тамом бўлмоқ, тугамоқ; 2.ўлмоқ, вафот этмоқ (I, 255); *бар*- 1.бормоқ; 2. йўқ бўлмоқ, йўқолмоқ (I, 73); *бат*- 1. ботмоқ (қуёш); 2. чўкмоқ (II, 339); *бурун* 1.бурун; 2. тоғ бурни (I, 379); *бойын* 1.бўйин; 2. қилич дастаси (III, 189); *бөк*- 1. йиғмоқ, бўғмоқ (сувни); 2. *кўчма*. тўпламоқ, йиғмоқ (II, 27); *бўргә* 1.бурга; 2.*кўчма*. енгил табиатли киши (I, 403); *кәнч* 1.бола, гўдак (II, 351); 2. ҳайвон боласи (I, 276); *кўргәк* 1. бел, курак; 2.эшкак (II,335); *мончуқ* 1. мунчоқ; 2.тумор (I, 440); *қорум* 1.қоя, қатта тошлар уюми; 2.*кўчма*.йиғилган, кўпайган (мол); *қырт* 1.калта, паст; 2.*кўчма*.бахил (I, 328) ва ҳ.к.ларни киритиш ўринли;

уч маънони ифодалаган кўпмаъноли сўзлар парадигмасида *алтун* 1. олтин, тилла (I, 142); 2. *кўчма*. пок, қимматли; 3. олтин (танга) (I, 101); *алық*- 1. пастлашмоқ; 2. қавармоқ, яллиғланмоқ, фасодланмоқ; 3. *кўчма*. ой кўрмоқ (Дадабоев, 2008, 200); *арқыш* 1. карвон (I, 122); 2. чопар; 3. хабар, нома, мактуб (I, 123); *билгә* 1. ақлли,

доно; 2. олим; 3. ҳаким, ҳикматшунос (I, 403); *билиг* 1. ақл, фаросат; 2. илм, билим; 3. ҳикмат (I, 367); *битиг* 1. китоб (I, 365); 2. ёзув, ҳуснихат; 3. гумор (I, 366); *бишыг* 1. пишган, тайёр; 2. пишиқ; 3. қайнатилган (I, 353); *сатга-* 1. эзмок; 2. қўшилмок; 3. ўринма-ўрин қилмок (III, 302); *қыйық* 1. эгри-бугри (III, 182); 2. вафосиз, бевафо (III, 181); 3. хилофгарчилик (I, 100) каби лексемалар кўзга ташланади;

тўрт маъноли сўзлар сафидан *бош* 1. озод, эркин; 2. бўш, бўшатилган (хайвон); 3. бўш, бўшаган (қўл); 4. бўш, ажрашган (эрхотин); *кўкрә-* 1. бўқирмок; 2. кишнамок; 3. гулдирамок; 4. ҳайқирмок (III, 297) сингари сўзлар жой олган;

беш маънони англатган лексемаларга *баш* 1. бош, калла (I, 165); 2. жўмрак; 3. бошоқ; 4. чўққи (III, 365); 5. дарёнинг ёқориси (I, 323); *бас-* 1. босмок, эзмок; 2. босиб олмок; 3. эгалламок, қўлга киритмок; 4. зўрламок; 5. йиқитмок, қулатмок (II, 17); *бошу-* 1. озод бўлмок; 2. бўшаб қолмок (тугун); 3. озод қилмок, эркинлик бермок; 4. талоқ қилмок, ажрашмок; 5. бўшамок, равшанлашмок (ошқозон) (III, 281-282) ва ҳ.к.ни мисол тариқасида келтириш мумкин;

олти маъноли сўзлар ҳам луғатда ўрни билан қайд этилган. *М:* *кэч-* 1. ўтмок, кечмок (дарёдан, сувдан); 2. *кўчма.* ўтмок (ёш); 3. ўтмок, кечмок (вакт); 4. ўтмок, содир бўлмок; фойдаланилмок; 5. ўтмок (қаергадир); 6. ўлмок, вафот этмок ва ҳ.к. Юқорида зикр этилган мисоллар эски туркий тилда нафақат икки ва уч, балки тўрт, беш ҳамда олти маъноли полисемантик сўзларнинг ҳам фаол қўлланганидан далолат беради.

Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит турк" асарида қайд этилган синоним, антоним, омоним ва полисемантик сўзларни атрофлича ўрганиш ўзбек адабий тилида содир бўлувчи лексик – семантик жараёнлар динамикасини аниқлаш ва англаб етишда муҳим илмий-назарий аҳамият касб этади.

Адабиётлар

1. Дадабоев Ҳ. (2008). "Девону луғотит турк"даги туркий тилларга хос фонетик ва лексик-семантик хусусиятлар ҳақида//Тилшуносликнинг долзарб масалалари 4. -Тошкент.
2. Дадабоев Ҳ. (2010). Илк эски туркий тилдаги антонимлар//Тилшуносликнинг долзарб масалалари 5.- Тошкент.
3. Дадабоев Ҳ. (2011). Илк эски туркий тилда эркак жинсининг ифодаланиши// Ўзбек тилшунослигининг долзарб масалалари. Республика илмий-назарий анжумани материаллари. - № 5. -Тошкент.
4. Кучкартаев И. (1972). Лексика "Дивану луғатит-турк" М.Кашиғари и современнйй узбекский литературный язык//Советская тюркология. -№1. - Баку.

Дадабоев Х. “Девони лугатит турк” асарида полисемиянинг ифодаланиши.

5. Махпиров В. (1978). *Вопросы этнической истории тюркских племен в «Дивану лугатит турк» Махмуда Кашгарского*// Исследование по киргизскому и казахскому языкознанию. Материалы научной конференции молодых ученых-языковедов Киргизии и Казахстана. -Фрунзе.
6. Махмуд Кошғарий. (1960-1963). *Девону луготит турк*. Т. I-III. Таржимон ва нашрга тайёрловчи филология фанлари кандидати С.М.Муталлибов.- Тошкент.

Резюме

Полисемия - многозначность, многовариантность, то есть наличие у слова (единицы языка, термина) двух и более значений, исторически обусловленных или взаимосвязанных по смыслу и происхождению. Определение динамики изменений ценности лексемы и точного смысла каждой новой лексемы имеет большое значение.

В статье проводится анализ феномена полисемии, повлиявшей на создание известного произведения Махмуда Кашгари «Диван Лугат Ат-Тюрк». В результате влияния различных языковых факторов на примерах, представленных в статье, можно увидеть важные изменения, происходившие при формировании тех или иных слов в течении нескольких веков.

Ключевые слова: полисемия, лексикология, синонимы, понятие слова, словарь.

(Дадабоев Х. Дивани Луга Ат-Тюрк как выражение полисемии в литературе)

Özet

Polisemi, çok anlamlılık, çok değişkenliktir, yani, kelimenin (dil birimi, terim), tarihsel olarak belirlenmiş veya anlam ve kökeni ile ilişkili iki veya daha çok anlama sahip olmasıdır. Sözcüklerin değerindeki değişikliklerin dinamiklerini ve her yeni belirtecin tam anlamını belirlemek büyük önem taşır.

Makalede, Kaşkarlı Mahmud'un ünlü "Divan Lügat At-Türk" adlı eserinin oluşumunda etkisi görünen polisemi fenomeninin analizi ele alınmıştır. Çeşitli dilbilimsel faktörlerin etkisi sonucunda, makalede sunulan örnekler üzerindeki etkisinin bir sonucu olarak, birkaç yüzyıl boyunca belirli kelimelerin oluşumu sırasında meydana gelen önemli değişiklikleri görebiliriz.

Anahtar kelimeler: polisemy, lexicology, eşanlamlı, sözcük anlamı, sözlük, sözlük.
(Дадабоев Х. Edebi Çalışmalarında Polysemy İfadesi “Divanü Lugati't-Türk”)

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ҚЫРҒЫЗ ТІЛДЕРІНДЕГІ ТҰРАҚТЫ
ТІРКЕСТЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ НЕГІЗІ**
THE COGNITIVE BASIS OF SUSTAINABLE COMBINATIONS OF
WORDS IN KAZAKH AND KYRGYZ LANGUAGES

Қарлығаш САРЕКЕНОВА*

Түйіндеме

Қазіргі таңда жалпы фразеологизмдерді белгілі бір халықтың, ұлттың көзқарасын, өзіндік тәжірибесін, жалпы алғанда, дүниетанымын талдап тану үшін когнитивтік тұрғыдан зерттеу қажеттілігі туындап отыр. Фразеологизмдердің бойында сол халықтың, ұлттың танымынан, шаруашылығынан, кәсібінен, мәдениетінен, жинақтай айтқанда, тұтас болмыс-бітімінен хабар беретін ақпарат болады. Осы орайда мақалада тұрақты тіркестерде ұлттық болмыстың даралық сипаты айқын көрінетіні талданып көрсетіледі. Оның ішінде қазақ және қырғыз тілдеріндегі тұрақты тіркестердің танымдық негізі мифтік тұрғыдан ғалымдар тұжырымдарымен байланыстырыла сөз болады.

Кілт сөздер: фразеологизм, сөз, миф, тұрақты тіркестер, қазақ және қырғыз тілдері.

Summary

It is now necessary to study cognitive terms in order to analyze common phraseology in order to analyze the identity of certain people, a nation, one's own experience and worldview. Phraseologisms contain information that conveys the whole truth about the collective knowledge, economics, profession and culture of this nation. In this case, the article analyzes permanent expressions of the identity of the national identity. In particular, the cognitive basis of regular expressions in the Kazakh and Kyrgyz languages is associated with the mythical findings of scientists.

Keywords: Phraseology, word, myth, regular expressions, Kazakh and Kyrgyz word, myth, sustainable collocation, Kazakh and Kyrgyz languages.

Жалпы фразеологизмдерді белгілі бір халықтың, ұлттың көзқарасын, өзіндік тәжірибесін, жалпы алғанда дүниетанымын талдап тану үшін когнитивтік тұрғыдан зерттеудің маңызы өте зор. «Таным процесі мен логикалық ойлау жалпы адамзаттық ортақ қасиет, ал бүкіл адам баласы үшін ақиқат шындық болмыс біреу болғандықтан ғаламның біртұтас бейнесі де әр басқа тілде сөйлейтін халықтар үшін

* Филология ғылымдарының кандидаты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті. Астана, Қазақстан.

Candidate of Philology, L. N. Gumilev Eurasian national University (ENU). Astana, Kazakhstan.

E-mail: sarekenova_kk@enu.kz

біреу-ақ. Сөйтсе де тіл иесінің ой-өресіне, концептуалды әлеміне байланысты әр тіл дүние ғаламның фрагменттерін өзінше өреді, бөлшектеп атайды, бейнелеп суреттейді, ал тіл өкілі ойының желісін өз тілінде бекіген ғалам бейнесінде құрады» (Сағидолда, 2011: 21). А. Потенбня тілдің танымдық қызметінің қоғамдық, жеке, қоғамдық әрі жеке деген үш түрлі деңгейін бөліп көрсетеді. Бұлай бөлуінде тіл арқылы танылатын дүние бейнесінің жалпы адамзатқа ортақтық жағы мен жеке индивид қабылдауымен алғандағы даралық сипаты жатыр. Тұрақты тіркестерде ұлттық болмыстың даралық сипаты айқын көрінетіні зерттеу еңбектерінде жүргізілген талдауларда нақты көрінеді. Себебі фразеологизмдердің бойында сол халықтың, ұлттың танымынан, шаруашылығынан, кәсібінен, мәдениетінен, жинақтай айтқанда, тұтас болмыс-бітімінен хабар беретін ақпарат болады. «Оның себебі тілдің сөздік қорындағы өзге категорияларға қарағанда фразеологизмдер мен идиомалардың табиғаты барынша бағзылық сипатымен, басқа тілге мазмұнын да, формасын да аударуға, қайта өңдеуге келе бермейтін тілдегі «құймалылығымен» ерекшеленеді. Сондықтан да тұрақты сөз тіркестері ұлт тіліне тән, сол тілде сөйлейтін, ұлттың тұрмыс-тіршілігі мен болмысын меңгерген адам ғана ұғына алатындай ерекшелік, даралық болып табылады» (Нұрдәулетова, 2011: 165). Ал ғалым Н. Уәлидің пайымдауынша, тұрақты сөз тіркестерінің табиғатына «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні» тән, аз сөздің бойына халықтың дүниетанымы, барлық сезімдік категориялар тұтастай сыйып кеткен дейді: «Халық өзінің өткен дәуірлердегі наным-сенімін, түйсік-түсінігін, ой-қиялын, тыныс-тіршілігін аз сөздің аясына сыйдырып, әрі әрлі, әрі нәрлі етіп ерекше өрнектей білген. Түп төркіні беймәлім сөздердің сәті түсіп, кілті табылғандай болса, көп нәрсені баян етіп, халықтың өткендегі ой-қиялы, тыныс-тіршілігі, дүниетанымы туралы сыр шертіп тұрады» (Уәли, 2007: 38). Тұрақты сөз тіркестері жайлы ғалымдардың айтқан пікірлерін, ойларын саралай келе оған тән төмендегідей бірнеше қасиеттерді атап кетуге болады: бағзылық, көнелік; мазмұны да, формасы да аударуға келе бермейтін; халықтың наным-сенімі мен ой-қиялы, тыныс-тіршілігі бейнелетін нәрлі сөздер және т.б.

Қысқасы, фразеологизмдерде адам, қоғам, табиғат жөнінде тілдік ұжымның сан ғасырлық дәстүрлі білімдер жүйесі сақталғандығы бізге белгілі болды. Фразеологизмдер тіл қазынасының ерекше бір

қымбат дүниесі – сөз жүйесінің ішінде шоқтығы биік болып көрінетіні де сондықтан.

Қазақ дүниетанымының тілдегі көрінісі фразеологизмдер арқылы айқын көрінетіні белгілі. Ал дүниетанымның бір ұшы мифтік танымға барып тіреледі. Миф пен сөз бір-бірімен тығыз байланысты.

Адамзаттың алғашқы дүниетаным негіздері миф түрінде көрінді. Яғни мифологиялық дүниетаным – ең ежелгі адамдардың ойлау жүйесі, тарихи сананың бір формасы. Жалпы, мифтік дүниетанымды ежелгі, адамзат санасының сәбилік кезеңіне жатқызу және миф пен діни дүниетанымды қатар қарау ғылыми көзқарастарда көп орын алған.

Адам баласының қарым-қатынас құралына арналған тілдің пайда болуының мифтік санамен байланысын қарастыра отырып, фразеологизмдердегі мифотектониканы анықтау қазіргі тіл білімі үшін өте маңызды зерделеу деп білеміз.

Неміс ғалымы М.Мюллердің тұжырымы бойынша мифтік дәуір тілдің пайда болуындағы маңызды кезең, миф дегеніміз – тілдің таңбалық сипатын ғана емес, ойды жеткізетін бірден бір қайнар көз.

Мифті зерттеу шет елдерде XVIII ғасырлардан бастау алады. Осы ғасырдың 20-жылдарындағы еңбегінде Дж. Вико мифтік кезенді сипаттайтын алғашқы қауымдық құрылысқа, сол қоғамда өмір сүрген адамға назар аударады. Оның пікірінше, миф мәдениеттің пайда болуының алғашқы қайнар көзі. Дж. Вико алғаш рет мифті ғылыми нысанға алып, талдау жасайды.

XIX ғасырдың екінші жартысында мифологияны екі бағытта зерттеу орын алды. Бірінші бағыттағы – тарихи-салыстырмалы үндіеуропалық тіл білімі мен көне үнді-еуропа мифологиясы бағытындағы зерттеушілер Я. Гримм, А. Кун, В. Шварц, В. Манхардт, М. Мюллер, Ф. Буслаев, А. Афанасьев, А. Потебня; екінші бағыттағы, яғни антропологиялық және эволюциялық бағыттағы зерттеушілер Э. Тейлор, Э. Ленг, Г. Спенсер болды. Бұл бағыт негізінен кезендік даму ретінде қарастырып, этнографиялық тұрғыда салыстырмалы зерттеулер жасауға ұмтылды.

Украин ғалымы А. А. Потебня өзінің «Слово и миф» еңбегінде тіл мен мифті ұштастыра қарастырды. Ол тіл мен ойлау, сөз бен мифтің символдық теориясын жасады; мифтік таңбалар (символ) тіл мен ойлаудың байланысын білдіретіндігін айқындай отырып, мифті тілдің және рухани дамудың бастауы дейді. Тіл мифтік әлеммен тығыз байланысты, тілдің нақты сөздік көрінісі, бейнесі мифологиялық

дүниетаныммен байланысты болды, ғалымдар осы кезеңдегі тілдік танымды ұқсату, бейнелеу белгісімен түсіндіреді. Бұл жерде ғалым А. Н. Афанасьевтің сөз бен сөйлеу ең әуелі поэтикалық мәнге ие метафоралық түрде болғандығын алға тартады. Қазақ ғалымдарынан тілдің пайда болуы мен дамуын мифтік таныммен байланыстырып, лингвистикалық жақтан негіздеп зерттеу әлі де болса үстірт. Тілдің мифпен байланысын негізге ала отырып, фразеологизмдердің мифтік «ядросын» талдап түсіндіру жұмысы осы мақалада жүзеге асырылмақ.

Тіл мен мифологияны тығыз сабақтастықта деп танып, осы бағытта құнды тұжырымдар жасаған ғалым А. А. Потебня тілдік құбылыстың түп тарихында мифтік түсініктер мен бейнелердің трансформациясы жатыр, мифтік семантика сөздердің «астарында», яғни «ішкі қабатында» деп біледі. Оның символдар туралы теориясы тіл мен ойлау, сөз бен миф арақатынасын қамтиды. Потебня жүйелеген мифтік теорияның мәні сөздің семантикалық қатарын тіл мен ойлаудың тұтас контекстінде қарастыру ұстанымында жатыр. Славян халық поэзиясындағы символдарды зерттеу барысында ғалым мифтің символикалық теориясын түзді. Бұл теориялық ұстаным бойынша біздің қазіргі қолдануымыздағы кез келген сөз символ болып табылады. Себебі, олардың әрқайсысының тереңінде, түп бастауында мифтік мазмұн жатыр. Яғни сөзді, сөйлеуді тілтану тұрғысынан нысанға алғанда ондағы мифтік мазмұнға үңілудің мәні зор. Мифтің лингвистикалық теориясын ұсынушылар мен түзушілердің пікір-тұжырымдары бойынша бұл екі ұғым бір-бірімен тығыз байланыста. Сондықтан да болар, «Тілтану (лингвистика) ғылымы мифологиялық реконструкциясының ең басты құралы болып табылады, өйткені мифтің өзі көбіне сөз (ұғым, есім, атау), сөйлем, мәтін түрінде көрініс тауып, сол түрде тілде сақталады ғой. Тілтану мен мифтік реконструкция ажырамас жұпты құрайды. Тілтану салалары мен тармақтарының ішіндегі мифологиялық реконструкция үшін ең маңыздырағы семантика мен этимология болып табылады», - деген маңызды тұжырым жасайды мифтанушы С. Қондыбай (Қондыбай, 2004: 65-66).

Тілдің пайда болуын мифтік дүниетанымнан бөліп, екеуін алшақтату объективті түрдегі интерпретациялауға қол жеткізбейді. Сондықтан да ежелгі дүниетаным болып табылатын миф болмысын тілдік бөлшектерден іздестіру арқылы маңызды тұжырымдар шығары ақиқат.

Тілдік бейне, тілдік бөлшектер туралы сөз қозғағанда фразеологизмдерге тоқталудың мәні зор. Өйткені «фразеологизмдер – тіл иесі халықтың (этностың) күллі дүние-ғалам жайлы ұғым-түсініктерінің, өзін қоршаған шындық болмысты қабылдауының, мүшелей тануының өзіндік ерекшеліктеріне байланысты тіл-тілде өзгеше болып өрілетін дүниенің тілдік бейнесін жасауға қатысатын әсем де әсерлі сөз өрнектері, тілдік метафоралық композициялар» (Сағидолда, 2011) болып табылады.

Академик Р. Сыздық атап көрсеткендей, «белгілі бір образды ұғымда қалыптасып, поэтизмге айналған фразеологиялық тіркестердің» (Сыздықова: 1993: 28) «жадында» мифтік таным сақталып қалғанына әбден сенуге болады. Жалпы тілдің символдық, метафоралық ұғымдармен байланысын осы «образдылық», яғни, астарлы мағынамен байланыстыра қарастырған жөн.

Сонымен, фразеологизмдер қарабайыр емес, олар белгілі дәрежеде бейнелілік сипатқа ие. Сондықтан да фразеологияны салыстырмалы тұрғыда зерттеген Г.Сағидолланың поэтикалық фразеологизмдер туралы тұжырымына қосыла отырып, «Поэтикалық фразеологизмдер – суреттеме тұрақты сөз тіркестері, айрықша образды фразеологизмдер» (Сағидолда, 2011) екенін ескеріп, сөздің символ, метафора табиғаттылығының мәнін мифтерден іздейміз. Дүниенің болмысын бейнелеген тілдік модельдер ретіндегі фразеологизмдердің ішкі қабатында ұлттық дүниетаным, күллі жаратылыс, ғалам жайлы түсінік-танымдар жатыр. Бұған нақты талдаулар арқылы көз жеткізуімізге болады.

Қазақ фразеологизмдерінің ішінде «жеті қат жер», «төрткүл дүние» «үш әлем», «үш қиян», «сегіз қырлы, бір сырлы», «көшпелі дүние», «өткінші өмір» тіркестерінің байырғы танымдық астары терең. Біз айтып отырған «мифтік қабат» бұл мысалдардың бірінде айқын, бірінде көмескі түрде сақталған.

Жер бетінің пішінін мифтік дүниетанымда «төрт тарап», «төрткүл» сөзімен сипаттау беріде қазақтарға, арыда түркілерге тән. «Төрткүл» қазіргі қазақ тілінде қолданылатын сөз. Ол «Төрткүл дүние» тұрақты тіркесінің құрамында барынша түсінікті. «Төрткүл – түркілердің төл сөзі, ол «төрт бұрыш» дегенді білдіреді» дейді С.Қондыбай (Қондыбай, 2004: 149). Әуелгі қолданысында дүниенің горизонтальды пішінін сипаттайтын «төрткүл» кейінгі қолданысында тік беткейлі, үсті жазық төбелердің атауына айналғанына қазақ даласындағы «Хантөрткүл» атанған төбелер мысал.

Дүниенің төрт тарапты бейнесі «төрткүл», яғни «төртбұрыш» атауын туғызса, бұл сөздің табиғатында бағзы «мифтік жадымыз» сақталып қалған. «Мифтік-эпостық кеңістіктің моделі» (С.Қондыбай) саналатын төрткүл дүниенің кішірейтілген, «мөлтек», яки «шағын» моделі жанаша сипаттағы фразеологизмдермен бедерленді. Мысалы, XVII ғасырда өмір сүрген Ақтамберді жырау:

Өзенге бие байлатып,
Төскейге орда орнатып,
Төрткүлдеп ошақ қаздырып,
Төбел бие сойдырып,
Төменде бидің кеңесін,
Бізде бір құрар ма екенбіз, -

деп толғаса, қазіргі күннің ақыны Е.Раушанов: .

Ұмтылып көкке, бұлтты ембек болып керік тау,
Мұндана қапты миуасын жерге төгіп бау.
Төртқараларға төрткүлдеп ошақ қаздырып,
Төбел де бие сойғызар күзі келіпті-ау, -

деп жырлайды.

Баба қазақтар жыл басын қарсы алғанда төрткүлдеп ошақ қаздырып, етін асып, қымызын сапырып, сән-салтанатымен тойлайтыны белгілі. Төрткүл дүниені қоныс еткен елдің қасиетті саналатын ошағы да сол ғалам моделіне сәйкес «төрткүлдеп» қазылуы байырғы танымнан туындаған әрекет. «Төрткүлдеп ошақ қаздырған» бабалардың қарапайым тұрмыс-тіршілікті жұмбақ сырлы ғаламмен тығыз байланысқа құруының өзі маңызды үйлесімділікті көрсетеді.

Ғаламның көлденең моделі «төрткүл дүние» болса, тігіне кескінделетін пішіні «үш әлем» түрінде. Олар – жоғарғы, ортаңғы және төменгі әлем. Мифтік дүниетанымдағы бұл модель «үш» сөзімен байланысты туындаған фразеологизмдердің мифтік тектоникасы. Осы «үш әлемнен» «үш қиян» ұғымы туындағаны айқын. XIX ғасырда ғұмыр кешкен «зар заман» ақыны Мұрат Мөңкеұлының осы аттас толғауында «Еділдің бойы – қанды қиян, Жайықтың бойы – майлы қиян, Маңғыстаудың бойы – шаңды қиян» делініп, нақты сипаттама беріледі. Бұл атау «Қырымның қырық батыры» циклында көп кездеседі. «Үш қиян» тіркесімен ертерек заманда қазақ жерінің жалпы поэтикалық атауы пішінделуі де мүмкін. Оны С.Қондыбай еске салады (Қондыбай, 2004: 109). Ғаламның үш әлемнен тұратынына негізделген

танымнан туындаған «үш қиян» тіркесі де ұлттық тілдік-мәдени құрылымнан маңызды орын алады.

Түркі тектес халықтардың көшпенді тіршілігі, танымы «көшпенділер» мифологиясының жүйесін туындатты. Табиғатпен барынша жақын, оған тәуелді болған көшпенділер үшін жыл маусымдары, табиғат құбылыстары, уақыт мезеттері тылсымға толы сырлы әлем болды. Өздерінің қолайлы тұрмысы, ізгілік мұраттары үшін табиғат құбылыстарын өмірмен тығыз байланыстырып, ауа райын, жыл мезгілдерінің қалпын болжауға талпынды. Ғаламшарлар да көшпенділер үшін ерекше мәнге ие болды. Айды, Күнді, жұлдызды өздеріне бағдар етіп, тағдыры мен тұрмысын байланыстыру, оларды құрметтеу - көне түркілік мифологияның «алтын өзегіне» айналды. Оған мысал ретінде Алтай тілдері тобына жататын моңғол және түркі тілдері тобындағы қазақ тілдеріндегі ортақ сипатты фразеологизмдерді атауға болады. Мифтік «астары» терең фразеологизмдер қатарында «айы оңынан туды», «жанын аузына тістеді», «жұлдызы жарқырады» тіркестерінің бастау негізін, қайнар көзін іздесек, көшпенді тіршілік кешкен көршілес халықтардың танымы мен тұрмысындағы ұқсастықтарды көреміз. Түркі дүниесі үшін Айдың ерекше мәні бар. Ай – жердегі тіршілік үшін көктен сәулесін төгетін ғажап сырлы ғаламшар. Айға мінәжат ету, жаңа ай туғанда «ескі айда есірке, жаңа айда жарылқа» деген мағынада бата жасау дәстүрі ежелден келе жатыр. Ежелгі дәуір адамдары қандай да бір іс-әрекетті, «әсіресе, жорықтарды айдың және жұлдыздардың орналасуына қарай жасайды. «Айы оңынан туды» деген тіркес осы танымнан туындап, мәдени жадымызда сақталып, бүгінгі күнге дейін қолданыстан шықпай келеді. Фразеологизмдері салыстырмалы түрде зерттеуші Г.Сағидолла: «Жолы болу, істер ісінің сәті түсе қалу»; «төрт құбыласы түгенделіп, қуанышына, шаттыққа бөлену» деген мағына беретін қазақ тіліндегі айы оңынан, жұлдызы солынан туу фразеологизмін моңғол тілінің нар баруун хойноос гарах (сөзбе-сөз: «күн батыстан (оңтүстік батыстан) шығу, яғни күн теріс жақтан шығу») фразеологизмімен салғастырсақ, моңғолдық тұрақты тіркес пен қазақ тіліндегі фразеологизм бірдей образдық модельге негізделіп, синтаксистік құрылым тұрғысынан да өзара ұқсас болып келгендігін байқауға болады» (Сағидолла, 2011), - дей отырып, бұлардың фразеологиялық жиынтық мағыналары бір-бірінен алшақ екенін айтады. Алайда, екі тілдегі тіркестердің жақындығы да бар. Ол жақындық – өмірдегі іс-әрекет пен пенделік көңіл-күй құбылыстарын ғаламшар қозғалысымен жеткізу. Адам мен

табиғатты тұтастықта, бірлікте таныған байырғы көшпенділік мифтік танымның жақындығын осылай пайымдауымызға болады.

Ай сияқты Жұлдыздың да «мифтік» дара бітімі бар. Ш.Уәлиханов атап көрсеткендей, «көктегі әрбір жұлдыз жердегі бір адамның жанына сәйкес келеді. Егер адам дүниеден қайтса, көктегі жұлдыз жерге ағып түседі. Қазақтар аққан жұлдызды көрсе «жұлдызым жоғары» деп бірнеше рет қайталап айтады. Бақытты адамды «жұлдызы жанған жан» дейді» (Валиханов, 1958: 155-156). «Жұлдызы жарқырады» тіркесінің мифтік мәнін осылай тануға болады.

«Жан ұшыру» деген тіркес адамның қалпын танытады. «Жан» ұғымын мифтік тұрғыда ұшатын құс немес шыбын түрінде таныту орын алғаны белгілі. «Аманат жан» ұғымының қалыптасуы да жанның тәннен өзге жақта да әрекет ете алатынына сенуден туындаған. Осы мағынаға барынша жақын «Жанын аузына тістеу» тіркесі жан мен рухқа қатысты танымды жаңғыртады. «Жаны көзіне көрінді» тіркесі де көшпелі тұрмыс кешкен халықтардың дүниені «көшпелі» деп таныған сенімін аңғартады.

Қырғыз халқының ертегілерінде кездесетін тұрақты тіркестер мәтін жағынан байырғы дүниетанымдық қабатты жаңғырта отырып, символдық-поэтикалық мәнімен ерекшеленеді. Олар: «бұлтты көктің асты, буынды шөптің үсті», «жүректей жерден жұлындай түтін шығу» (Қырғыз халық ертегілері, 1902: 41), «өлместің күнін көріп, өшпестің отын жағып» (Қырғыз халық ертегілері, 1902: 9) т.б.

Адам мекен етер кеңістік – «бұлтты көктің асты, буынды шөптің үсті». Ол тек қырғыздарға ғана емес, басқа да түркілерге тән таным. Сол мекенде әрбір тіршілік иесі «жүректей жерден жұлындай түтін шығарып», алда-жалда қиындыққа тап болып, тұрмысы ауыр болса «өлместің күнін көріп, өшпестің отын жағып» күн кешпек. Қалай болғанда да ғаламның «төрттік» (көлденең) және «үштік» (тігінен) пішіні, оның сан қатпарлы құрылымы тілдік-мәдени кеңістікте өзіндік «мифтік» болмысын жоғалтпай, адамзаттық ғұмырдың архаикалық «бастау» негізіне айналып, «тамыр» ретінде көктеп шығар бұтағы мен бүршік жарар жапырағына нәр береді. «Ғаламның тілдік моделін таразылағанда, мифтік-архетиптік құрылым ішкі» ядросына айналған фразеологиялық тіркестердің ұлттық сана мен болмысты шындай түсудегі маңызын естен шығармаған жөн.

Әдебиеттер

1. Сағидолла Г. С. (2011). *Түркі-моңғол дүние бейнесінің тілдік фрагменттері*. – Астана: Сарыарқа. – 304 б.
2. Нұрдәулетова Б. И. (2011). *Когнитивтік лингвистика*. Оқулық. – Алматы: ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы, – 312 б.

3. Уәли Н. (2007). *Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері*. Филол. ғыл. док. дисс.автореф: 10.02.02. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, - 58 б.
4. Қоңдыбай С. (2004). *Арғықазақ мифологиясы*. Бірінші кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, – 512 б.
5. Сыздықова Р. Ф. (1993). *Қазақ әдеби тілінің тарихы*. – Алматы.
6. Валиханов Ч. Ч. (1958). *Избранные произведения*. – Алматы.
7. *Қырғыз халық ертегілері*. (1992). Алматы: Қазақстан, – 176 б.

Özet

Günümüzde, dünya görüşünün genel kendini ifade etmesini ve bireyin, bir grup insanın veya bir ülkenin bütününe birleşmiş deneyimini analiz eden bilimsel terimleri araştırmaya ihtiyaç vardır. Deyimler, bir ülkenin ekonomi, ev hayatı ve kültürü hakkında ortak bir bilgi içerir. Makalede, ülkenin özünü ve içinde yaşayan toplumu gösteren kararlı ifadeleri ele almaktadır. Kazak ve Kırgız Türkçelerindeki düzenli ifadeler ve ayrıca bilim adamlarının efsaneler ve efsaneler alanındaki keşiflerine özellikle dikkat edilmektedir.

Anahtar kelimeler: Deyimler, kelime, efsane, ifadeler, öykü, eşdizimlilik,
(Sarekenova K. Kazak ve Kırgız Türkçelerindeki Deyimlerin Bilişsel Temeli)

Резюме

В настоящий момент существует необходимость исследования научных терминов, анализирующих общего самовыражения мировоззрения и накопленного опыта личности, группы людей либо целой страны. Фразеологизмы содержат в себе коллективное знание об экономике, бытовой жизни и культуре этой страны. В статье рассматриваются устойчивые выражения, показывающие сущность страны и проживающего в ней общества. Особое внимание уделено упорядоченным выражениям в казахском и киргизском языках, а также открытия ученых в области легенд и преданий.

Ключевые слова: Фразеология, слово, легенда, устоявшиеся выражения, предание, словосочетание
(Sarekenova K. Понятийные основы устоявшихся словосочетаний в казахском и киргизском языках)

**ЖАРАТУШТРА ЖАСАҒАН ІЛІМ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ
ФИЛОСОФИЯСЫНЫҢ ТӨРКІНІ**
THE SCIENCE ZARATHUSTRA AND THE SOURCE OF KAZAKH
PHILOSOPHY

Тоқболат ЕҢСЕГЕНҰЛЫ*

Түйіндемe

Бұл мақалада дала пайғамбары атанған Жаратуштра – жиырма бір кітаптан құралған, поэзия тілінде жазылған әлемдегі тұңғыш шығарма «Авеста» атты қасиетті мұраның авторы екені дәлелденген. Ол дүние жүзі ғалымдарының ортақ тұжырымдары бойынша Орта Азияда, Амудария мен Сырдарияның Арал теңізіне құярлығындағы ежелгі Хорезм аймағында өмір сүрген. Ал бұл өңірді ежелден көне түркілер мекендеген.

Көне түркілердің Тәңірлік діні мен дала пайғамбары Жаратуштра есімімен аталған Зороастризм ілімі туралы жазылған «Авеста» шығармасын салыстырып қарастырғанда, бұл екі діннің арасында айырмашылық жоқ есебінде. Екі діндік шығарманың негізгі қағидасы – дуализм, яғни, жақсылық пен жамандықтың бітіспес күресі. Бұл екі дін де жақсылықты, адамгершілікті, шындықты, ұзақ ғұмыр сүру жолдарын уағыздайды.

Мақалада екі дін де бағзы заманда рулық, тайпалық дәуірде жасалғаны мәлімденген. Мысалы, профессор М.Аджидің дәлелдегеніндей, қытайлар жасаған тарихи деректерге сүйенгенде, көне түркілердің Тәңірлік діні б.з.б. V-III ғасырлар аралығында толық жасалып, үлкен аймақтарға тараған екен. Осы екі дін де дүниедегі барлық діндердің атасы болып табылады. Осы еңбекте «Авеста» кітабы мен соны жасаған Жаратуштраның дүниеге келген дәуірін тіпті бөліп тастауға болмайтыны айтылған. Бұл бағыттағы барлық ой-пікірлер, тұжырымдарды жинақтап бір ауыз сөзбен сығымдай түйіндеп, көне түркілердің негізін қалаған Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы тайпалары мемлекет болып дәуірлеп тұрған кезеңде жасалған Зороастризм діні – «Авеста» кітабы – түркілердің Тәңірге табыну діні, асыл мұрасы болып есептеледі. Ал түркілердің Тәңірлік діні – қазақ философиясының негізі екені осы мақалада ғылыми негізде тұжырымдалған.

Кілт сөздер: Жаратуштра, «Авеста», Тәңірлік – Зороастризм діні, қазақ философиясы.

*Филология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті. Түркістан-Қазақстан.
Doctor of Philology, professor, International K. A. Yassawi Kazakh-Turkish University. Turkestan-Kazakhstan.

Summary

This article is devoted to the creation of the Field Creator, the author of twenty-one poems in the world, the author of the sacred heritage of the "Avesta". This is done in the ancient Khorezm region of Central Asia, the Amudarya and the Aral Sea of the Syr Darya in accordance with the general opinion of scientists around the world. And this region was inhabited by ancient Turks.

When we compare the work of the Avesta with Zoroastrianism, named after Zarathustra, the ancient Turkic people and the prophet of the steppe, there is no difference between the two religions. The main principle of two religious works is dualism, an endless struggle between good and evil. These two religions spread good, humanity, truth and longevity.

Both religions were created in the era of the aboriginal tribe. For example, according to Professor M. Aji, according to historical data made by the Chinese, the ancient religion of the Turks, between the AD. V-III centuries, it was fully developed and distributed in large regions. Both these religions are the ancestors of all religions in the world. Recall that, the book of the Avesta and the birth of the Creator of this book can not be divided. All ideas and conclusions in this direction are summarized as follows: Zoroastrian religion - Avesta is the religion of the Turkic worship of the Turkic people, which was created at a time when the ancient Turkic people founded the Sak, Uisin and Kangli tribes. And in this article the Turkic people are the subject of the religion of the Lord and the source of Kazakh philosophy.

Key words: Zarathustra, Avesta, Tengri - Zoroastrianism religion, Kazakh philosophy.

Көне түркілердің Тәңірлік діні мен дала пайғамбары Жаратуштра есімімен аталған зороастризм ілімі жазылған "Авеста" шығармасын салыстырып қарастырғанымызда, бұл екі діннің арасында айырмашылық жоқ есебінде. Атап көрсетсек, екі дінде де дүниенің, әлемнің иесі, соны жасаушы біреу. Бұл екі ілімде де діндарлар тек жалғыз жаратушы бар деп ұғынған. Сонымен қоса, екі дінде де жалғыз құдірет аспанда тұрады. Соған сәйкес, осы екі ілімді мойындаушылар көктегі жалғыз әлемді жаратушыға табынады. Екі дінде де жалғыз жаратушының көмекшілері - жер, су, от, ай, күн, жұлдыздар... тағы басқалар болып саналады.

Екі діннің де негізгі қағидасы – дуализм, яғни, жақсылық пен жамандықтың, жарық пен қараңғының бітіспес күресі. Әлемді жасаған жалғыз құдірет және оның жақтастары дүниедегі барлық жанды затқа, тіпті өсімдікке дейін нәр беріп, тіршілік атаулыға түгелдей тек жақсылық жасауды, бейбіт, жетімді өмір орнатуды мақсат еткен. Сондай-ақ, татулықты, теңдікті сақтап, қанау, қорлауды жойып, әлемде жақсы тұрмыс орнатып, өлімді болдырмауды нысана тұтқан. Түптеп сараласа, Жаратуштра ілімі гуманизмнің бітім, болмысын толық қамтып, қайта оны толықтыра түскен. Бұл жағынан «Авеста» діндік

дүниеден гөрі, рухани мұралардың бірегейі көркем шығармаға жақын. Сондықтан да дала пайғамбары 21 кітаптан тұратын құнды мұраны поэзия тілімен жасаған болса керек. Екі нанымның да өзге шарттары осындай, кәдімгідей бір-бірінен айнымайды.

Бұл екі рухани мұра да бағзы заманда рулық, тайпалық дәуірде жасалған. Мысалға, профессор М. Аджи дәлелдегеніндей, қытайлар тарихына сүйенсек, көне түркілердің Тәңірлік діні ең көне дегенде біздің дәуірімізден бұрынғы V-III ғасырларда толық жасалып тараған. Өрі осы екі қасиетті дүние, негізінен барлық діндердің бастауы, атасы болып табылады. Бұл жөнінде тағы да профессор М. Аджи: "Христос туғанға дейін көп бұрын, түркілер (қыпшақтар) жалғыз құдайға табынды, міне, олардың мәдениетінің ерекшелігі", – деп жазды (Аджи, 1994: 211).

Соған сәйкес, мына екі дін жайлы зерттегенде бір-бірінен ажыратып тастап қарастыру қиянатқа барғандай болып танылады. Өйткені, бұл мәселенің шыңырау түбіне зерттеушілер ойлана үңілсе, осы діндердің түбі бір екендігінің ақиқатын танытатын тұжырымдар келтіреді. Бұл орайда турасын айтсақ, дала пайғамбары Жаратуштра жасаған "Авестада" жалғыз жаратушы аспанда тұрады. Ендеше оны көктегі Тәңір демей не дейді. Шынында солай ғой. Жаратуштра әуелде өзі жасаған дінді осылай атаған. Кейін өзгеріске ұшыраған.

Сондықтан, шығыстану ғалымдары мәлімдегендей, Орта Азия халықтарының ортақ мұрасы болып табылатын қасиетті "Авеста" шығармасының қай дәуірде, қай жерде жасалынғанын, қай тілде шығарылғанын нақты білу арқылы Тәңірге табыну дінінің де туған дәуірін, жасалған мекенін, әуелде қай халықтың еншісіне жатып, кім шығарғанын толық анықтап, содан түйінді ғылыми тұжырым жасауға болады. Сөйтіп, осы мақсатқа сәйкес ең бірінші Тәңірлік діннің дүниеге келген дәуірін мәлімдеуге бет бұрайық.

Осындайда Тәңірлік ілімнің жасалған мерзімін зерттеуде алғаш осы саланы ұзақ уақыт зерттеген профессор Е. Э. Бертельстің еңбегіне сүйенгеніміз орынды. Бұл ғалым осы мәселе жөнінде ой қорыта келіп: "Зороатуштра б.д. бұрынғы VI ғасыр аяғында өмір сүрген", – дейді (Бертельс, 1960: 35). Осы арада еске саларымыз, "Авеста" кітабы мен соны жасаған Жаратуштраның дүниеге келген дәуірін тіпті бөліп тастауға болмайды. Өйткені, зороастризм діні халық аузында, ел-елдер арасында Жаратуштрадан да бұрын пайда болғаны сөзсіз. Себебі, кез келген дін сол аймақ жұртының дәстүр-салтынан туындайды. Ал мына шашыранды дүниені жинақтап, жүйеге түсіріп,

өзінше поэзия тілімен жасап, даналық ойымен құдіретті "Авеста" шығармасын дүниеге әкелген сол Жаратуштра абыз. Бұған "Авеста" кітабын тұтастай талдап оқыған адамның көзі айқын жетеді.

Сондай-ақ, "Авеста" кітабы, зороастризм діні жайлы жинақтай зерттеп, арнайы дәріс оқыған Ленинград университетінің ғалымдары жазған кітапта: "Авеста" шығыстың мың жылдық даналығын қамтыған. Сол ілімнің пайда болғаны шамамен б.д. бұрынғы VII-VI ғасырлар аралығы", – депті (Краткая история литературы Ирана, Афганистана и Турции, 1971: 3). Ал әзірбайжан ғалымы М. А. Дадаш-Заде: "Қасиетті діннің негізгі жазылған "Авеста" кітабы б.д. бұрынғы VII ғасыр аяғында жасалынған", – дейді (Дадаш-Заде, 1979: 3). Сосын неміс философы Ф. Ницше "Зороатуштра солай айтқан" атты кітабында: "Зороатуштра шамамен б.д. бұрынғы VI ғасыр аяғында өмір сүрген", – дейді (Ницше, 1991: 300).

"Авеста" туралы діндік іліммен сабақтас атеистік сөздік кітабында: "Зороатуштраның өмір сүрген уақыты шамамен б.д. бұрынғы VI ғасырдың бірінші жартысы", – деп көрсеткен. Әрине, ешқандай дәлел келтірілмеген. Одан кейін үлкен энциклопедияға қарасақ: "Пайғамбар Зороатуштра б.д. бұрынғы VI ғасырда өмір сүрген" екен.

Осы айтылғандарды ескеріп, түйінді тұжырым білдірсек былай: біріншіден, осы көктегі жалғыз тәңірге табыну ілімі Сырдария мен Өмудария өзендерінің арасындағы Хорезмде шамамен б.д. бұрынғы XII-IX ғасырлар шамасында ауызша қалыптасқан. Қысқасы, жинақталған ой-пікірлердің тұжырымы бойынша "Авеста" кітабы ең беріден санағанда б.д. бұрынғы VIII-VII ғасырлар аралығында жазылған. Осы кезең көне түркілер – Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлылардың күшті дамыған тұсына дәл келеді. Бұл байламға да алда нақты ғылыми деректер келтіріліп, көз жеткізіледі.

Бұдан әрі осы айтылған пікір, түйіндеулерді еске ұстай отырып, келесі кезектегі Тәңірлік діннің туған жері, хатқа түскендегі тілі жөнінде маман ғалымдардың айтқан тұжырымдарының бірнешеуін келтірейік. Бұл іске ойыспас бұрын әдейі еске саларымыз – біздің бағзы заманда жасаған бабаларымыз әлем мәдениетін, әдебиетін жасауға кезінде өздерінің қомақты үлестерін қосып кеткені айқын. Бірақ соны танып игеруде біздер енжарлық, жасқаншақтық танытып келеміз. Бұған кешегі кеңес дәуірінің қылыш саясаты да елеулі кедергі жасаған сияқты.

Сол қызыл империяның алғашқы кезеңінде-ақ Россияның бодан елдерді езіп ұстау мақсатын жедел түсініп, соған дем беріп қуаттаған ірі тұлғалар, ғалымдар да болды. Мысалға, академик В. В. Бартольд сонау жиырмамыншы жылдың аяғында көне түркі мәдениеті жайлы жазған көлемді еңбегінде: "Өзбектің Абулхайыр ханы (1428-1468) әмірін жүргізіп тұрған кездің соңында, сол ханға наразылық білдіріп, шығысқа кетіп қалған көшпелілер "қазақ" деген атақ алды, бұл сөз әуелде еркіндіктегі қарақшы деген мағынаны білдірді де біртіндеп халықтың атына айналды», – деп жазды (Бартольд, 1927: 99). Бұған ешкім үндемеді, әрине, саясаттан қорыққан болар.

Мұнан кейінгі зерттеу еңбегінде тағы да В. В. Бартольд: "Қазақ қарақшы, бүлікшіл, ұрыншақ деген мағынаны білдіретін түрік сөзі", – деді. Оның бұл пікіріне ешкім қарсылық білдірмеді. Соның салдарынан Еуропа ғалымдарының бірталайы көне түркі шығармаларынан жылт еткен жаңалық көрсе, соны "Өзге елден алған, басқа халықтан үйренген" деген жалған қағиданы қалыптастырып жіберді. Барлық түркі жұртын солай кемсітіп ұстады.

Осындай індет өзімізден шыққан кейбір еліктегіш зиялылардың бойынан қазірде де табылуда. Мұндай жағымсыз әрекет тағы да ретсіз бір қапталдан қылаң бермес үшін алдын-ала әдейі еске саларымыз бар. Сол "Авеста" шығармасының қайдан шыққанын, негізі кімнің мұрасы екенін зерттеп ашу мәселесін әлемнің шығыстанушы ғалымдары әлдеқашан-ақ қолға алып, бұл аса көлемді даналық мұраны тек парсыларға телу орынсыз деп тауып, осы қасиетті кітапты алғаш жасаған тұлға – көне түркілер мекендеген жерден шыққан дала пайғамбары Жаратуштра екенін білдірді. Бұған ағылшынның ірі ғалымы Мэри Бойстің: "Зороастризм негізін қалаған Жаратуштра – көшпелі Азия даласының ұлы, Еділдің шығыс жағын мекендеген тайпалардан шыққан", – деп жазғаны толық дәлел болады.

Бұл бағыттағы бір сүйсінерлік жәйт, соңғы кездері өзіміздің ғалымдар мен жазушылар арасында "Авеста" шығармасын қазақшаға аударып, оның жұмбақ сырын ашуға талпыныс жасаған зиялыларымыз көріне бастады. Бұған белгілі ақын Ө. Дастанұлы "Авестаны" аздап аударумен бірге, оны философиялық тұрғыдан зерттей келіп: "Демек, Зороатуштраны ғасырлар қатпарының ар жағында өмір кешкен біздің түп бабамыз деуге толық қақымыз бар. Олай болса, біздің қазақ философиясы сонау замандар жотасынан бойы озып тұрған озық ойлы Зороатуштрадан, оның ұлы шығармасы «Авестадан» бастауға хақымыз

бар болса керек. Бұған жоғарыда біз "Авестадан" келтірілген мысалдар бұлтартпас дәлел", – деп айтқаны айғақ.

"Авеста" шығармасының тілі жөнінде бұл мұраға арнайы талдау жасағанда өз ойымызды білдірдік. Қысқасы, осы шығарма қай жерде туса, сол жердің тілінде жасалатыны анық. Олай болса, "Авеста" тілі – сол қасиетті даналық кітап туған жер, академик В. В. Струве айтқандай: Орта Азия – зороастризм бесігі болған. Осы саланың білгірі Е. Э. Бертельстің түйіндеп білдіргеніндей: "Авеста" тілінің отаны – Скиф-сақ тілінде сөйлейтін Орта Азия жері. Ал тарихи дерек бойынша, бұрын мәлімдегеніміздей, Скиф-сақтар ежелден Орта Азияны мекендеген, тілі бағзы заманда қалыптасқан, көне тілдердің бірі.

Бұған профессор А. Аманжоловтың Сақ дәуіріндегі рухани мұраларды зерттей келіп: "Бұл жазудың аса бір құндылығы – ертедегі Қазақстан жерін мекендеген Сақ тайпаларының тілі – көне түркі тілі болғандығын тағы да нақты дәлелдей түседі. Бұдан 2500 жыл бұрын түркі тілдес тайпалардың алфавиттік жазуды білгендігін және оны кең түрде пайдаланғандығын кең түрде куәландырады", – деген сөзі дәлел (Аманжолов, 1996: 43). Сондай-ақ, осы скиф-сақ тілінің ұлан-байтақ өлкелерге тарағандығын энциклопедияда: "Скиф тілдері Қара теңіздің солтүстігі мен Каспий атырабына, Дунайдан Яксартқа (Сырдария) дейінгі өңірге тараған", – деп мәлімдеген. Дәл сол сияқты, "Авеста" шығармасы да әлгіндей көлемдегі аймаққа тараған. Әрі бұл шығарма сол тайпалар күшейіп тұрған тұста жасалған, Демек, көне түркі жазуы б.д. бұрынғы IX ғасырда Арабия түбегін мекендеген көшпелі Семит тайпаларының бірі – Арамейлер жазуымен ілесе шыққанға ұқсайды.

Сондай-ақ "Авеста" діндік шығарма болғандықтан, оны алғашқы кезден-ақ жрецтер жаттап айта бастаған. Ал жрецтер – сол тұстағы Жаратруштра сияқты соның жолын жалғастырушы тұлғалар. Бұған грек саяхатшысы Повзанидың: "зороастристер тәңірге табынғанда абыз-жыраулар кітаптан оқып әндетіп айтады", – дегені дәлел (Карауулу, 1994: 8). Сосын, "Авеста" діндік және даналық шығарма болғандықтан қолдан-қолға, елден-елге тарап бөлшектеніп кеткені рас. Тағы қайталап айтуды қажет ететін нәрсе: сол кездегі ру-тайпалар арасындағы толассыз шапқыншылық, аяусыз езу – осы шығарманың алғашқы нұсқасының тоз-тозға түсуіне басты себепші болды. Ал бұл асыл мұраның бұрынғы қалпын онша жоғалтпай сақталуына бірден-бір тірек болған – әуелгі кезден-ақ "Авеста" шығармасын діндік қағида есебінде сөзін онша көп өзгеріске ұшыратпай жаттап айту табынушыларға басты парыз саналған.

Бұл бағыттағы барлық ой-пікірлер, тұжырымдарды жинақтап, бір ауыз сөзбен сығымдай түйіндесек, көне түркілердің негізін қалаған Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы тайпалары мемлекет болып дәуірлеп тұрған кезеңде жасалған, солар қорғап, жасырып, жоғалып кетуден сақтап қалған, ең бастысы – көне түркілердің тұңғыш діні, даналық жыр кітабы болған, солардың наным-сенім, салт, дәстүріне мәңгілік өзек етіп тартылған, әрі түркі жерінде – Сырдарияның Арал теңізіне құярылығына жақын өңірде өмір сүрген дала пайғамбары Жаратуштра тудырған, соның есімімен аталған – Зороастризм діні – "Авеста" кітабы – түркілердің Тәңірге табыну діні, асыл мұрасы екені анық.

Олай болса, көне түркілердің ежелден рухани дүниесіне айналған Тәңірге табыну ілімі – біздің дәуірімізден бұрынғы VIII-VII ғасырлар аралығында жасалған. Демек, Қорқыт ата табынған ілім, Қорқыт философиясы – Жаратуштра жасаған ілім, Жаратуштра философиясынан бастау алады. Біздің арғы бабаларымыз – көне түркілер жасаған өркениетті құндылықтар осылай қалыптасып өрістеді. Егемендік алғаннан кейінгі баршамыздың айнымас міндетіміз – сондай тарихи құндылықтарды зерттеп игеру. Сөйтіп, қазақ философиясының арғы төркіні Жаратуштра ілімінде, "Авеста" шығармасында жатқанын мойындап, соны әрі қарай тереңдете зерттеп, барлық белгісіз, түсініксіз қыр-сырларын ашып, жұртшылыққа біліктілікпен, ғылыми негізде танытуымыз керек.

Кеңес дәуірінің алғашқы онжылдығында Қызылорда облысы Жалағаш ауданы төңірегіндегі есімі елден асып көрші Өзбекстан, Қарақалпақстанға кең тараған атақты жыраулар Сәрсенбай Бөртебайұлы, Жиенбай Дүзмамбетұлы және басқалар «Ескіліктің қалдығын насихаттап жүр» деген желеумен қуғынға түсіп, қамалып, қатаң шаралар көрілді. Ал негізінде, қазақ хандығы дәуірінде, яғни, XV-XVIII ғасырларда философиялық ой-толғамдар жыраулық поэзия арқылы дамығаны рас. Олай болса неге жыраулық өнерге ұзақ-ұзақ уақыт тиым салынды?

Өйткені, социалистік қоғам орнатудың алғашқы адымынан бастап қазақ жеріне Кеңестік құндылықтар еркін ене бастады, ізінше коммунизм туралы ілім бой көтеріп, маркстік-лениндік философия қуаты зор күшке айналды. Осы Кеңес дәуіріндегі ілім күштеп мойындатумен адам бойына судай сіңіп, қан тамырлар арқылы бүгінгі ұрпақ бойына дарыған сияқты. Менің пікірімше, Егемендік, тәуелсіздік алғаннан соң елімізде демократия, өркениеттік құндылықтар кеңінен

орныға бастап, оған кең жол ашылды. Әйтсе де осы сала мамандары әлі де жалтақтап, білімділікпен батыл қимылдамайтын сияқты сезіледі.

Жарайды, қазақ философиясының төл тарихын Асан Қайғы мен Мұхаммед Хайдар Дулатиден бастадық. Шынында, Асан Қайғы – ұлттық тұлға, ол өз халқының қамын, болашағын ойлап «Жер ұйық» ілімін дүниеге әкелді. Әділінде, Асан ата адам, ел мен жер, құтты мекен үшін сан-сала ойға, қайғыға батты. Соған сәйкес оны жалпақ жұрт «Асан Қайғы» деп атаған. Негізінде, жинақталған дерек бойынша Асанның әкесінің аты – Саятшы Сәбит. Асан Қайғы – Шыңғыс ханның замандасы, «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би» деп мәтелге айналған Майқы бидің алтыншы ұрпағы.

Айрықша байқалғаны, Асан ата көптеген терең ойға суарылған жыр, нақыл, терминдермен қатар әсте тозбайтын философиялық толғаулар шығарып, сондай даналығымен елге кеңінен танылған. Әлемдегі тұңғыш кітап «Авеста» шығармасын жасаған, Тәңірлік ілімді тудырған, Дала пайғамбары атанған Жаратуштра сол қасиетті кітапта «Абыз» деп арнайы атаған. Асан Қайғы да сондай деңгейдегі әйгілі Абыздың бірі. Асан ата сөз өнерінің құдіреттілігін өзінің терең ойшылдығымен айқын танытқанын осы салада жазылған еңбекте: «Асан Қайғының философиялық мұраларындағы басты бір ерекшелік ол қазақтың даналық ойларының шығу тегіне айрықша назар аударуымен тығыз байланысты. Осы тұрғыдан алғанда даналық ойдың қайнар көзі болған сөз өнеріне ерекше мән беру осы Асан атадан басталған десек, асыра айтқандық емес, тыңдап көрейік:

Таза мінсіз асыл тас,

Су түбінен шығады.

Таза мінсіз асыл сөз,

Ой түбінен шығады, – дейді Асан Қайғы (Рахымжанов, Сағатова, 2013: 100). Асан Қайғы гуманизмі, оның этикалық дүниетанымы және жыраулық поэзия мен философиялық құндылық қасиетін сөз өнерімен дәлелдеп көрсетуі Асан атаның ірі ойшылдығының белгісі.

М. Хайдар Дулатидің «Тарихи-и-Рашиди» атты кітабында «күнә» ұғымына өзі өмір сүрген заман ойшылдарының еңбектеріне сүйеніп философиялық пайымдау жасағаны елеулі жетістік, Шын мәнінде ол – сөзбен заманды бейнелеген ойшыл, белгілі қоғам қайраткері.

Бұдан әрі осы бағытта ой ағымына орай ежелгі дәуірге қарай аз-кем үңілсек, бағзы заманда мәдениеті дамып, өркениетке жеткен

әлемдегі елдердің бәріне даңқы кеңінен жайылған Сақ ғұламасы Анахарсис Скафскийдің (Скиф Анахарсис) өмір жолы, ғұмыр кешкен дәуірі, даналық болмысы бүгінгі ұрпаққа толық жетпей жатыр. Өздерінің ұлттық рухын биікке көтеретін жұрттар жеті қат жер астындағы тарихына құштарлықпен қарап, байқалған, көмескі тартқан жетістіктерін шұқшия зерттеп, бабалардан қалған құндылықтарын әлемге танытуы – өте зерделі іс. Біз болсақ жайбасарлықты бойға сіңіріп алған сияқтымыз. Бұл жөнінде белгілі зерттеуші М. Байеке: «Отанына сол кезде оралмай қалған сақтардың ішінен көне заманғы ғылым мен білім саласында аты аңызға айналған «Скиф Анахарсисті» еске түсірмей өтіп кету дұрыс болмас. Ғалымдардың біржақты зерттеп, пікір тудырып жүргеніндей, көшпелілер тек қана жаугершілікпен айналыспаған, өнер де, рухани нәр де қуған. Оған Геродот пен Страбонның өзі ғұлама деп мойындаған фәлсафашы, шешен Анахарстың даналық ілімі толық дәлел. Аты аңызға айналған Сақ данышпанының нақты өмірбаянын қазір зерттеп жатқан ешкім жоқ», – деп қынжылады.

Скиф Анахарсис шамамен б.з.б. 625-555 жылдар аралығында өмір сүрген, ол Мәди патшаның қапыда көз жұмар тұсында дүниеге келген болуы керек. Мәди – Скиф-Сақтардың патшасы. Ол б.з.б. 650-625 немесе 607 жылға дейін патшалық құрады. Осылай Алдыңғы Азияға нақтырақ айтсақ, Мидияға Скифтер 28 жыл билігін жүргізді. Бұған Геродоттың: «Ведь, как я уже сказал раньше, скифы 28 лет владели в Верхней Азии. Когда затем после 28-летнего отсутствия спустился столько времени скифы возвратились в свою страну, их ждало бедствие, не меньше чем война с мидянами: они встретили там сильное вражеское войско», – деп жазғаны дәлел (Геродот, 1999: 172). Анахарсистің ата-тегіне келетін болсақ, бұл жайлы Геродот: «Анахарсис был дядя по отцу скифского царя Иданоириса, сын Гнура, внук Лика и провнук Спаргапейоса», – деп жазады.

Анахарсис өнер мен даналықты ғана емес, сақтардың әскери шеберлігінің қыр-сырын жетік білген. Бұл туралы атақты философ Диоген: «Скиф Анахарсис Гнурдың ұлы және скиф патшасы Кадитуттың бауыры еді, оның шешесі грек қызы, сондықтан да ол екі тілді де білетін. Анахарсис скифтер мен эллиндіктердің дәстүрі, өмірді жеңілдетудің жолдары туралы жазды және әскери айла-тәсіл жөнінде сегіз жүз өлең шығарды. Ерекше шешендігімен көзге түсті, «скифтік сөйлеу өнері» деген мәтел оның осы қасиетіне байланысты қалыптасқан» (Ларетский, 1979: 34-35), – деп мәлімдеген.

Бұл ғұламаның өмірінің соңы түйіні жөнінде М.Байекенің жазуынша: «Отанына оралған Анарыстың өмірі өз елінде, Сақ даласында аяқталған. Өлім аузында жатқан Анарыс: «Элладада менің ақылым сақталса, туған елімде қызғаныш құрбаны болдым», – деп айтыпты.

Әйгілі ойшыл Анахарсис Скифский жөнінде Ғ. Есімов: «Объективтік идеяны философияда дәлелдемек болған грек ғалымы Платон Анахарсистен үш жүз жыл кейін өмір сүрген, Платон (б.д.б. 424-347) сақ ойшылы Анахарсисті өте құрмет тұтқан», – деп пайымдайды. Олай болса, Анахарсис шамамен б.з.б. VIII-VII ғасырлар аралығында өмір сүрген екен. Ал «Авеста» шығармасы б.з.б. VIII-VII ғасырлар ішінде жасалған. Ендеше Сақ кемеңгері Анахарсистің даналық ойлары қасиетті «Авеста» кітабын жасауға ықпалы тигені сөзсіз ғой.

Сонымен, ұсынбақ ойымызды сығымдап білдірсек, қазақ халқы – көне түркілердің арғы тегі саналған Скиф, Сақ, Ғұн, Үйсін, Қаңлы тайпаларының негізінде қалыптасқан. Бұл мәселе «Орхондағы түркі руна жазба дастандары» атты еңбектегі «Қазақ тайпалары Орхон жазбаларында, олардың мәдениеті жайлы мәлімет» деген тарауда кең тұрғыда талдау жасалып, ғылыми негізде тұжырымдалған (40-б.). Соған орай, қазақ философиясының төл тарихын б.з.б. VIII-VII ғасырлар аралығында ғұмыр кешкен әйгілі ғұлама Анахарсис Скифскийден неге бастамаймыз? Айтпақшы, Есіктен табылған «Алтын Адам» атанған сақ билеушісінің қорымы да б.з.б. VIII-VII ғасырларға жатады. Осы кемеңгердің өмір сүрген дәуірі жайлы деректер әлі зерттей түсуді қажет етеді.

Ежелгі бабалар жасаған түркілердің көне мәдениетін жанкештілік, білімділікпен өзіміз іздеп тауып жария етпесек, үстемдік жасап қалған империялардың кейбір ғалымдары Орта Азия халықтарын «Өзге елдің емшегін емген» етіп көрсетуге құштар-ақ. Шындығында олай емес. Түйіндеп білдірсек, көне түркілердің төл жазуының туындауына олардың осы Тәңірлік діні тікелей әсер еткен деуге болады. Ақиқатында, сол кез, заман, дәуір талабына өте қажеттілікпен жасалған маңызы құнды, әсері зор қасиетті Тәңірлік дін өзімен бірге жаңа жазуын ала келеді. Өйткені, халыққа пайдалы тың жетістік жұртшылыққа ауызша тараса үлкен аймақты қамтуы мүмкін емес, әрі тұтастығын, мән-мазмұнын жоғалтады. Соған сәйкес мақсаты айқын, көңілге қонымды күшті дін өз жазуын сөзсіз туындатады.

Қысқасы, көне түркілердің Тәңірлік діні – түркі руна төл жазуын ала келді. Бұл алфавитіміз біртіндеп дамып, орнығып, толысып, ата-жұрттың бәріне тарады. Әсіресе қытай жазуымен ілесе өрістеп, нығайып, біздің дәуірімізге жан-жақты қалыптасқан іргелі жазу ретінде танылып Орхон, Енисей, Тараз, Алтай, Тұрфан өңірлеріндегі 500-ден астам мәдени ескерткіштер түркі руна қарпімен биік қабырға тастарға, қағазға түсірілді. Әлемге әйгілі Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк, Онгин, Күлі-Чұр тәрізді философияға суарылған жазба дастандар түркілердің төл алфавитімен биік тастарға тор көз дәптерге жазғандай етіліп сығылыстырылып, көркемдікпен түсірілді.

Бұл айтқанымызға тағы қосарымыз бар, ойшыл, ақылды бабаларымыз биіктігі екі метрден астам қабырға тастарды мәңгілік жазба дәптерге айналдырумен бірге, сол тастарға қашап түсірілген түркілердің көптеген таңба, белгі, сызба суреттері кәдімгі дана философтарша сөйлеп тұр. Мысалға, «Енисей бойындағы көне түркі руна жазба өлеңдері» атты бірінші томда «Таңбалар орналастырылған парақ» деп аталатын беттегі бірінші суретте жақпар тасқа ойып түсірілген таңба-бейнелер кескіні-пішіні салынған. Сондағы ортадағы тік сызықпен жалғасып, екі доғадан құралған таңбада көне түркілердің терең философиясы – мәңгілік даналығы жатыр. Бұл таңбаның жоғары жағы – төбесі ашық доға. Мұнда кәдімгі анау көк – аспан бейнеленген, төменгі төңкерілген доғада – төсі түкті Жер-ана бедерленген. Ортадағы тік сызық – Жер мен Көктің ортасын Адам ұлы жалғап тұр деген ұғым. Осы жақпар тасқа қарапайымдылықпен қашап түсірілген таңбада көне түркілер табынған дін, нанымның ең негізгі түйіні мен бас елтаңбасы тұжырымдалған, сол бас таңба – Адамның басы көкте, аяғы жерде дегенді мегзейді.

Бұл жай ғана таңба-бейнеге сыйғызылған көне түркі философиясының жұмбақ құпиясын түркі империясын орнатудағы ұлы жорықтағы әскер қолбасшысы Күлтегін батырға арналған қабырға тастағы көлемді жазудың батыс жақ беті, екінші бөлімде:

1. Жоғарыда көк тәңірі,
Төменде боз жер аралығында,
Екеуінің ортасында Адам ұлы жаралған.
Адам ұлының үстіне ата-тегім

Бумын қаған, Істемі қаған отырған – деп жазылған (Еңсегенұлы, 2013: 220). Осы поэзияға орап берілген, үш сызықтан құралған таңба-бейне – үш қатпарлы дүниені танытады. Олар: Көк – аспан, қасиетті Жер – ана, екеуін жалғаған Адам ұлы. Бұл

үшеуі өзара байланыста. Соның ішінде Адам ұлы екеуіне де тәуелді.

Қазақтың ірі ойшыл ақыны Ш.Құдайбердіұлының «Үш анық» деп аталатын философияға құрылған еңбегіндегі «Ұждан дегеніміз – ынсап, әділет, мейірім» (Құдайберді, 1991: 13) деген тұжырымдама сөзі жоғарыдағы Күлтегін жазба ескерткішінен келтірілген жыр шумағымен сабақтасып жатыр. Ал жоғарыдағы шумақтың соңғы екі тармағында: «Адам ұлының үстіне ата-тегім Бумын қаған, Істемі қаған отырған» деп айтылған. Оның мәні мынау. Ұлы ойшыл Абай Құнанбайұлы өлеңмен өрнектеп халқына ұсынған адамгершіліктің бес озық қасиетін бойына сіңірген адам жалғыз жаратушының қолдауымен көкке қарай көтеріліп, ел басқарады екен.

Философия ғылымы саласындағы ғалымдарымыздың бірталайы бұл бағыттағы ой, тұжырымдарын Сыр бойында ғұмыр кешкен Оғыз ұлысының данасы Қорқыт атадан бастайды. Мысалға, бірнеше зерттеушілер бірігіп жазған «Қазақ рухының философиясы» деген еңбектің «Қорқыт атаның философиялық ой-толғамдары» деген бөлікте: «Кейде Қорқыт атаның өмірін және өзі өскен ортасын аңызға айналдырып жібереді. Бұл да түсінікті сияқты. Өйткені Қорқыт сияқты адамның шығармаларымен таныса отырып, оның ой зердесінің, философиялық толғамдарының өзі пайда болған қауымнан әлдеқайда жоғары тұрғанын аңғарамыз» (Рахымжанов, 2013: 45), – деп жазылған.

Бұл үзіндіде орынды пікірлер айтылған, Қорқыт ата өмірін, өскен ортасын қиялға, мифке айналдыру әрекеттері әлі шынымен басым. Соған сәйкес Қорқыт ата жайлы аңыздарды санаға салып сұрыптап пайдаланған дұрыс-ау. Екіншіден, бұл баба жайлы қазақ аңыздарының бірталайы, негізгілері көне түркілердің Тәңірлік ілімінің қағидаларынан туындаған. Осы еңбек авторлары Қорқыт ата ілімі бастауын қайдан алғанын айтпайды.

Турасына көшкенде, Қорқыт ата әлемдегі тұңғыш даналық кітаптың бірегейі «Авеста» кітабын және зороастризм дінін жасаған, дала пайғамбары Жаратуштраның ілімін тікелей жалғастырушы. Ол жасаған «Авеста» кітабы Амудария мен Сырдарияның Арал теңізіне құярлығындағы Хорезм өңірінде туындағаны ғылыми негізде тұжырымдалды. Қорқыт ата өзі өмір сүрген қазақ даласына Тәңірлік дінді кеңінен таратып, уағыздағаны айқын аңғарылады. Бәрінен бұрын Қорқыт атаның Жаратуштра ілімімен сабақтасқан философиялық пайымдаулары Қорқыт жайлы қазақ аңыздарында айқынырақ байқалады. Демек, осы баба жайлы қазақ аңыздарына назар аударғанда

«Авеста» жайлы зерттеу еңбектерге көңіл бөлген жөн сияқты. Бұл ортақ мақсат үшін айтылған сөз.

Белгілі ғалым С. Мырзалы: «Орта ғасырлардағы отандық философияның бастауын ғалымдар VIII ғ. өмір сүрген Қорқыт атаның шығармашылық жолына апарып тірейді және ол заңды да» (Мырзалы, 2010: 224), – деп ой білдірген. Осы арада белгілі ақын Ә. Дастанұлының «Біздің қазақ философиясын озық ойлы Жаратуштрадан, оның ұлы шығармасы «Авестадан» бастауға қақымыз бар болса керек», – деген сөзі ой саларлықтай. Осы да оқырман көкейіндегі пікір. Бәрінен бұрын, көне мәдениеті, көне жазуы, көне діні жоқ ел жабайы, тобырлар қатарына жатады. Бұл сөзді ұлттық намысы бар әр адам ұмытпауы қажет. Біздің көне дініміз – көне түркілер табынған Тәңірлік дін. Көне жазуымыз – көне түркі руна жазуы. Сондықтан көне мәдениетіміз – мәңгілік қазына болып табылады.

Әдебиеттер

1. Аджи М. (1994). *Полынь половецкого поля.*–М:ТОО «Пик-контекст», –315 с.
2. Бертельс Е. Э. (1960). *История персидско-таджикской литературы.* –М: изд-во. Вост. лит-ры. –555 с.
3. *Краткая история литературы Ирана, Афганистана и Турции.* (1971). –Л: изд-во Ленинградского ун-та,–118 с.
4. Дадаш-Заде М. А. (1979). *Азербайджанская литература.*–М: Высшая школа, – 417 с.
5. Ницше Ф. (1991). *Так говорил Зороаструстра.* –Алматы: Жазушы, –300 с.
6. Бартольд В. В. (1927). *История культурной жизни Туркистана.* –Л: АНСССР, – 217 с.
7. Аманжолов А. (1996). *Түркі филологиясы және жазу тарихы.* –А.: Санат, –125 б.
8. Карауулу Ө. (1994). *Көне түріктер тарихы.* Бишкек, 190 б.
9. Рахымжанов Б.Қ., Сағатова Ә.С. (2013). т.б. *Қазақ рухының философиясы.* Қарағанды. «Ақнұр» баспасы.
10. Геродот. (1999). *История. Избранные страницы.* С.-Петербург: «Амфора».
11. Диоген Ларетский. (1979). *Әйгілі философтардың өмірлері, ілімдері, нақыл сөздері.* М.
12. Еңсегенұлы Т. (2013). *Көне түркі руна жазба поэзиясы, ондағы философиялық жүйе.* Бірінші том.–А.: «Тоғанай Т», –320 б.
13. Құдайбердіұлы Ш. (1991). *Үш анық.* Әлем. Альманах. 1-басылым. Алматы.
14. Мырзалы С. (2010). *Философия.* Алматы.

Резюме

В данной статье о степном пророке Заратуштре доказано, что он является автором первого в мире поэтического священного наследия под названием «Авеста», которое состоит из двадцати одной книги. Согласно общим выводам мировых ученых, он жил в Центральной Азии, в древнем Хорезмском регионе, где Амударья и

Сырдарья впадают в Аральском море. А данный регион с древних времен был заселен тюрками.

Сравнивая Тенгрианство древних тюрков и писания «Авеста» об учении Зороастризм, которое было названо в честь степного пророка Заратуштры, приходим к выводу, что между этими двумя религиями нет никакой разницы. Основным принципом двух религиозных произведений является дуализм, то есть, бесконечная борьба добра и зла. Эти две религии проповедуют добро, человечность, правдивость и долголетие.

В статье говорится, что обе религии берут свое начала с древней племенной эпохи. Например, как доказал профессор М. Аджи, основываясь на китайские исторические данные, Тенгрианство древних тюрков было сформировано в V-III веках до н.э. и распространено в крупных регионах. Обе эти религии являются предками всех религий в мире. В данной работе говорится, что нельзя отделить книгу «Авеста» и период, когда ее автор Заратуштра появился на свет. Исследовав все работы в данном направлении, пришли к выводу, что религия Зороастризм и книга «Авеста», сформированная в период основания государств саков, гуннов, уйсун, канглов, которые являются предками древних тюрков, считаются благородным наследием Тенгрианства тюрков. А то, что Тенгрианство тюрков является основой казахской философии научно обосновано в данной статье.

Ключевые слова: Заратуштра, «Авеста», религия Тенгрианство - Зороастризм, казахская философия.

(Еңсегендү Т. Наука Заратуштры и корень казахской философии)

Özet

Bu makalede, bozkır Peygamberi olan Zerdüş, yirmi bir kitaptan oluşan nazım şeklinde yazılan dünyadaki ilk eseri olan "Avesta" adlı kutsal kitabın yazarı olduğu ispat edilmiştir. Zerdüş, dünya alimlerinin ortak kararına göre, Orta Asya'da, Ceyhun ile Seyhun'un Aral Denizi'ne aktığı, eski Horezm bölgesinde yaşamıştır. Bu bölgede ise, eskiden Türkler yaşamışlardır.

Eski Türklerin Tanrıçılık dini ile bozkır Peygamberi olan Zerdüş ismi verilen Zerdüş bilimi hakkında yazılmış olan "Avesta" eserini karşılaştırdığımızda, her iki dinin arasındaki hiç bir farklılık olmadığı sonucuna varmıştık. İki dini eserin temel ilkesi, dualizm, yani iyilik ile kötülük arasındaki sonsuz bir mücadeledir. Bu iki din, iyiliği, insanlığı, hakikati, uzun hayat yaşamının yollarını vaaz eder.

Makalede, her iki dinin de köklerini eski aşiret döneminden aldıklarını açıklanmıştır. Mesela, Prof. Dr. M.Adji'ye göre, Tanrıçılık, eski Türklerde M.Ö. 5.-3.yy. arasında tamamen yaygınlaşmıştır. Her iki din dünyadaki tüm dinlerin atalarıdır. Bu yazıda, "Avesta" kitabı ile onun yazarı Zerdüş'ün doğduğu döneminin birbirinden ayrılması imkansız olduğu söylenmektedir. Eski Türklerin ataları olan Saka, Hun, Üysin ve Kanglı boylarının devletlerinin kurulmasında oluşan Zerdüş dini ve "Avesta" kitabı, Türklerin Tahrı'ya ibadet dini ve asıl mirası olarak kabul edilir. Türklerin Tanrıçılık dini ise, Kazak felsefesinin temelidir.

Anahtar kelimeler: Zerdüş, Avesta, Tanrıçılık-Zerdüş dini, Kazak felsefesi.

(Ensegenulu T. Zerdüş'ün İlimi ve Kazak Felsefesinin Kökeni)

**БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА ҚАЗАҚ-ҚАРАҚАЛПАҚ
ТУЫСҚАНДЫҚ БАЙЛАНЫСТАРЫНЫҢ ЖЫРЛАНУЫ
RELATED KAZAKH AND KARAKALPAK CONNECTION
IN BERDAKH'S WORKS**

Гулистан ҚАНААТОВА*

Түйіндеме

Мақалада әйгілі қарақалпақ ақыны Бердақ Қарғабайұлының қазақ-қарақалпақ халықтарының туысқандық байланыстарын, олардың тарихи тұлғаларын жырлаған кейбір шығармалары сөз етілген. Мысалға алынған деректер шежірелік және жазба тарихи мағлұматтармен салыстырылып үйренілген.

Соның ішінде, Бердақтың поэзиялық үлгіде жазылған «Шежіре» шығармасының негізінде халық шежірешілігімен қатар, діни идеологияға сай ұғымдардың да тамырласып жатырғандығы шынайы түрде ашып берілген. Ақынның «Түркістан» мәселесімен байланысты пікірлері жаңа этнографиялық мәліметтермен салыстырылып дәлелденген. Сонымен бірге, Әзберген би тұлғасы жаңа қырынан танылған және оның қоғамдық іскерлігі бойынша бай фактілерге сүйеніп тұжырымдама жасалған.

Кілт сөздер: Бердақ, қазақ, қарақалпақ, шежіре, тарихи тұлғалар.

Summary

This article deals with related connections of Karakalpak and Kazakh people in famous Karakalpak poet Berdakh's works and also there are given examples of some historical personalities.

The given examples are studied from the point of view of comparison in genealogical sources and historical information.

Including, along with the samples written on the basis of the poetic «Genealogy» of Berdakh, there is a true disclosure of the concepts of religious ideology, corresponding to popular beliefs. And the questions raised in the problem «Turkestan» are compared with ethnographic data and find their own proof. At the same time, the image of Azbergen-bey is revealed with the new side, based on the facts of his organizational activities.

Key words: Berdakh, Kazakh, Karakalpak, genealogy, historical personality.

* Аға оқытушы, Әжанияз атындағы Нүкіс мемлекеттік педагогикалық институты жанындағы Халыққа білім беру қызметкерлерін қайта дайындау және олардың біліктілігін арттыру өңірлік орталығы. Нүкіс-Өзбекстан.

Senior research worker, The Regional Centre of retraining and qualification upgrading of Public Education staff by Nukus State Pedagogical Institute named after Azhiniyaz. Nukus-Uzbekistan.

ulpan-1977@mail.ru

Ежелден еншісі бөлінбеген қазақ және қарақалпақ халықтары сан ғасырлар бойы талай-талай тар жол тайғақ кешулерден, тағдырдың қаншама қатал сындарынан мүдірмей өтіп, өз ұрпақтарын бүгінгідей бейбіт күнге, бақытты дәуренге жеткізіп отыр. Осынау туысқан қос халықтың өткен өмірі ғана ұқсас емес, тіні де ортақ, тілі де ортақ, діні де ортақ, ділі де ортақ. Шежіресі бір арнадан бастау алған осы тектестікті алғаш жырға қосқан Шығыстың жарық жұлдыздарының бірі, қарақалпақ халқының әйгілі ақыны, әрі жыршысы Бердақ (Бердімұрат) Қарғабайұлы болатын.

Әрине, жұртшылық арасында кең тараған ауызша шежірелерде қазақ пен қарақалпақ халықтарының арғы түбінің бір екендігі әр кезеңде де жиі насихатталып келген. Алайда сол шындықты қағазға түсіріп, шежіре етіп жазған, оны қос халық ортасында жырлаған ақиық ақын Бердақ еді. Бердақ өзінің «Шежіре» атты шығармасының бастамасында:

*Көріңдер халықтың шежіресін,
Есіткін шежіренің мәнісін,
Баршаның ата-бабасын,
Айтып баян қылған екен,¹ -*

деп әлеуметтің назарын осы тарихи туындыға аудара түседі де, өз сөзін одан әрі жалғап:

*Әнес, Мәлік – екі кісі,
Пайғамбардың саһабасы,
Әнес – қазақтың бабасы,
Содан «алаш» болған екен... -*

дейді (Бердақ, 1993: 3). Шежіреде аты аталып отырған Әнес есімді тұлға ісләм дінін насихаттаған діни қайраткерлердің бірі болса, ал «алаш» ұғымының қазақ халқының елдік ұраны және тарихи атауы екендігі белгілі. Шындығында, ауызша тараған шежірелерде де байырғы алаш қауымы, бүгінгі қазақ елі өзінің халық болып қалыптасу бастауларын «Әнес саһаба» есімімен байланыстырады (Үсенбаев, 2003: 13-14). Бердақ міне осы жәйтті шежірелік жолмен баяндаған. Ақын оны жәй баяндамастан туыстас жұрттардың діни-шежірелік сілсілесі осы тұлғалардан басталатынын дәріптей келіп:

¹ Мәтіндер қазақшаға аударылып берілді – авт.

*Мәліктің ұлы Разыһақ,
Жас шағында қойды құлпақ,¹
Киген десер қара қалпақ,
Содан «қалпақ» болған екен..., -*

деп Мәліктің баласынан қарақалпақ халқын шығарады (Бердақ, 1997: 132). Яғни, «Әнес, Мәлік екі кісі» деп, оның бірінен қазақ елін, екіншісінен қарақалпақ халқын тарқатып, олардың түпкі жақындық жерін екеуінің де сағасы «пайғамбардың саһабалары» екендігімен сипаттайды.

Бердақ шайыр қазақ-қарақалпақ халықтарының туысқандық негіздерін баяндауда этникалық тектестікті емес, діни туыстық пен қауымдастықты басты назарда ұстаған. Бұл сол замандағы идеологияның тегеурінді тірегі, тұғырлы дерегі еді. Әйтсе де, дәстүрлі мұсылмандық қалыптан шықпаған ақын осы халықтардың «алаш», «қалпақ» (ескі мағынасы: «қас батырлар қауымы») сияқты тарихи атауларын тілге алу арқылы олардың түпкі тегінің ортақ бір түбірден өрбитіндігін шежірелік тілмен жеткізген.

Бердақтың «Шежіре» шығармасында және басқа да туындыларында Нағадай би есімі жиі аталады. Ұлы сөз зергері бұл тарихи тұлға жайлы:

*Нағадай би – жұрт ағасы,
Барша қоңыраттың бабасы,
Отыз ұлдың ол атасы,
Ұлы отыз болған екен..., -*

деп жырлайды (Бердақ, 1993: 17). Шежірешілердің жазуынша, Нағадай бек (би) әулетінен тараған «отыз екі тайпалы қоңырат» елі ежелден-ақ Мәуереннаһрды ен жайлап келген. Соның біршама бұтақтары тегі бір қандас халықтар арасына да араласқан. Нағадай биден енші алған «отыз екі тайпалы қоңырат» аталған елдің бір буыны *қолдаулылар*. Аңызға қарағанда, қолдаулы тайпасының басым көпшілігі Түркістан жерін жайлаған. Бұл жайында Бердақ өзінің «Аманкелді» атты шығармасында:

*Көп қолдаулы Түркістанда,
Соган барды Аманкелді..., -*

¹ құлпақ / ғұлпақ – төбеде қалдырылған бір шоқ шаш.

деп жазады (Бердақ, 2003: 87). Аманкелді де Нағадай бабаның ұрпағы. Қазақ халқының Орта жүз бірлестігіне кірген қоңыраттар да өздерін Нағанай (Нағадай) баба, Орын би, Жығалы мырзалардан өрбітеді (Қоңырат шежіресі, 1992: 6-7). Қазақстанның оңтүстік өңірін мекендеп келген қоңыраттар арасында Аманкелді батырмен туыстас аталардан тарайтын *қауыншы, қарасирақ, көлеген, қазаяқ, балталы, бөгежелі* секілді бірқатар рулар мен рулық топтардың жасайтыны аян. Сонымен бірге, Түркістан өңірінде жасаушы қоңыраттар құрамында арғы тегі қарақалпақтың тағы бір жуантамыр әулетінен тараған «Ерназар тұқымы» деп аталған аталықтың бар екендігі де зерттеулерден белгілі (Омар-ұлы, 2007: 42-44). Бердақтың «Көп қолдаулы Түркістанда» деп жазуының сыры осында болса керек.

Бердақ Қарғабайұлы халық шежіресін жетік білгендіктен де көп адамдармен сырлас, сыйлас болған. Ақын жанына жақын тұтып, қадірлеген осындай жандардың бірі – Өзберген би болыпты. Өзберген (толық есімі: Әзизберген) Мұңайтпасұлы қазақ халқының ортасынан шыққан беделді тұлға, тарихи қайраткер, әскери қолбасы. Бұл жайлы энциклопедиялық деректерде «Мұңайтпасов Өзберген (1806-1873) ХІХ ғасырдың 2 жартысы – Кіші жүз шекті руы қазақтарының патша өкіметіне қарсы көтерілісін ұйымдастырушылардың бірі, батыр...», - деп жазылған (Қазақ совет энциклопедиясы, 1976: 214).

Өзберген Мұңайтпасұлы Патшалық Ресейдің отаршылдық саясатына қарсы бас көтеріп, Есет батыр бастаған көтерілістің бел ортасында жүрген. Осы көтеріліс кезінде ол Патшалық Ресейдің қойған өкілі жергілікті әкім сұлтан Арыстан Жантөринді Елек өзені бойында жазым етеді. Халық сол кезден бастап оны «Өзберген батыр» деп атай бастаған көрінеді. 1858 жылы бұл көтеріліс бастырылғаннан кейін Өзберген өз ізіне ерген нөкерлерімен бірге Бесқала өлкесіне, яғни Қарақалпақ жеріне қарай ығысады. Өзбергеннің даңқын есіткен Хиуа ханы Сейітмұхаммед оның келуіне жылы қабақ танытып, батырды өзі басқарып келген қауымының биі етіп тағайындайды және Қоңырат бектігі аумағынан жер береді. Өзберген би бұл жерден бекініс салдыртқан. Бидің құрғызған бұл құрылысы жөнінде кезінде оны келіп көрген орыс зерттеушісі М. Н. Галкин де жазып қалдырған еді (Галкин, 1868: 180).

Міне осы бекініске жәуміт-түрікмендерінің қолбасшысы Атамұрат жиі шабуыл жасап тұрады. Атамұраттың басқыншылық әрекеттеріне қарсы қазақ-қарақалпақ азаматтары жан аямай күресіп, бұл бекіністі қолдан бермеген және жергілікті халықты

басқыншылардан қорғап баққан. Ал мұның басында Өзберген би тұрған. Өзбергеннің ерлік істері ел арасына тез тарап кетеді де, оны көруге келушілер мен оның қолына қосылушылар саны да күн санап өсіп барған. Шамасы, Бердақ пен Өзбергеннің таныстығы да осы кездерден басталса керек. Халықта «Жақсыны көрмек үшін» деген сөз бар. Осындай сын сағатта Бердақтың да бүкіл Бесқалаға даңқы тарап отырған бұл батырға тілекші болып, онымен жолыққан болса, ғажап емес. Өйткені, ақын Өзбергенді өз көзімен көргенін, ерліктеріне куә болғанын былайша суреттейді:

*Өзбергенді дәріптесем сөзбенен,
Шайқас етер жалғыз өзі жүзбенен,
Иланбасаң барып көргін көзбенен,
Көруге амбеге бірдей көз берген.*

*Білсең Өзбергеннің осал жері жоқ,
Қан майданда оның ешбір теңі жоқ,
Дәріптесем Көрұғлыдан кемі жоқ,
Рүстемі дастаннан артық Өзберген... (Бердақ, 1950: 129).*

Бердақ осылайша Өзбергенді аңыздық тұлғалар Рүстем-дастан, Көрұғлыларменен қатар қояды. Батырдың сұрапыл соғыс кезіндегі ерен қимылдары туралы:

*Өзбергенді дәріптесем мен сізге,
Құлқы-пейілі ұқсар Сұлтан Тебрізге,
Кімге қылыш сілтеп, найза ұрып кімге,
Көп әскерді қашқын қылар Өзберген.*

*Ұрыс салар дұшпанменен шайқасып,
Нардайын аузынан көбігін шашып,
Кімді оққа тұтып, кімдерді шаншып,
Көп әскерді басылдырар Өзберген (Бердақ, 1950: 129), -*

деп сипаттайды. Бердақтың Өзбергеннің ерлігіне ғана тәнті болып қалмай, оның адам жанын баурап алар жылы ілтипаты, ашық көңілі, қара сөзге дес бермеген шешендігі жайлы да толғана жазады:

*Тәңірім сондай бір ерді жаратқан,
Баян етсем, нысы оның Өзберген,
Бұлбұл сынды өзі, татымды сөзі,
Бейне, көмейіне жүз мың сөз берген.*

*Ешкім мұндай емес адами заттан,
Қазақ, қарақалпақ һәм және сарттан,
Сөздері тәтті-дүр қант пен науаттан,
Сөйлескенде көңілін ашып әз¹ берген...* (Бердақ, 1950: 129).

Шын жүректен шыққан бұл сөздердің барлығы Бердақтың Өзбергенді шынайы құрметтегендігін аңғартады.

Тарихқа бақсақ, Өзберген би жөнінде жазып қалдырылған біршама деректерге кездесеміз. Өзберген жайында Шоқан Уәлихановтан бастап Уахит Шәлекеновке дейінгі әлденеше тарихшылар қалам тартты (Шәлекенов, 1966: 14). Әдебиет және өнер зерттеушілерінен ғалым Ақселеу Сейдімбеков, Әбдулхамид Райымбековтер оның саз әлеміндегі қызметін жоғары бағалады (Тарақты, 1992: 16). Өзбергеннің тарихи қайраткерлігі жайлы бүгінгі таңда да бірнеше ғалымдар мен қаламгерлер ізденіс алып бармақта. Осындай зерттеулерді және де байыта түсетін мәліметтердің бірі Бердақтың Өзбергенге арнаған жыры еді. Сонымен қатар, бұл жыр Бердақтың қазақ-қарақалпақ халықтары туысқандығын жырлаған тамаша шығармаларының бірі екендігімен де маңызды.

Жалпы алғанда, Бердақ Қарғабайұлының түбі бір қазақ-қарақалпақ халықтарының ынтымақтастығы, туыстығы жайлы жазылған шығармалары өткенді білу мен тарихты зерделеудегі назар аударарлық дереккөздерінің бірі болып табылады. Бұл мәселені тереңдей зерттеу, ақын дүниесінің, ақын шығармашылығының сырлы қырларын аша түсетіні хақ.

Әдебиеттер

1. Бердақ. (1993). *Шежире*. – Нөкіс: Қарақалпақстан, -36 б.
2. Үсенбаев Т. (2003). *Алшын шежіресі*. – Қызылорда, -462 б.
3. Бердақ. (1997). *Сайланды шығармалары*. – Нөкіс: Қарақалпақстан, -220 б.
4. Бердақ. (2003). *Таңламалы шығармалары*. – Нөкіс: Қарақалпақстан, -108 б.
5. *Қоңырат шежіресі* (1992). / Е. Кәрібайұлының жазбалары бойынша құраст. толықтырған Б. С. Қошым-Ноғай. – Алматы: Жалын, -80 б.
6. Омар-ұлы А. (2007). *Ерназар Алакөз хәм оның Түркистандағы урпақлары* // Қарақалпақ халық қахарманы Ерназар Алакөздің туылғанына 200 жыл толыуына арналған «Ерназар Алакөздің Қарақалпақстан тарихындағы

¹ әз / һәз – жан ләззаты, көңілқоштық, рахаттанушылық.

Қанаатова Г. Бердақ шығармаларында қазақ-қарақалпақ туысқандық...

- роли» атлы республикалық илимий-теориялық конференция материаллары. – Нөкис, -72 б.
7. *Қазақ совет энциклопедиясы* [Текст] (1976). 12 томдық. 8 т. – Алматы: Қазақ совет энциклопедиясының бас редакциясы, -664 б.
 8. Галкин М.Н. (1868). *Этнографические исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю*. – СПб.: Издание Я. А. Исакова [Типография Гогенфельдена], – 336 с.
 9. Бердақ. *Шығармаларының толық жинағы*. – Нөкис: ҚҚМБ, 1950. -328 б.
 10. Валиханов Ч.Ч. (1985). *Собрание сочинений в пяти томах*. Т. 5. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, – 528 с.
 11. Шалекенов У.Х. (1966). *Казахи низовьев Амударьи: к истории взаимоотношений народов Каракалпакии в XVIII-XX вв.* – Ташкент: Фан, – 336 с.
 12. Тарақты А. (1992). *Күй шежіре*. – Алматы: КРАМДС – Яссауи, – 488 б.

Резюме

В статье рассматриваются казахско-каракалпакские взаимоотношения и некоторые исторические личности в произведениях каракалпакского поэта Бердаха. На основе представленных примеров проводится сравнение между генеалогическими источниками и историческими данными.

Кроме примеров, взятых из поэтического произведения Бердаха «Родословная», раскрываются религиозно-идеологические понятия, противопоставляемые традиционным верованиям. Далее, проводится сопоставление проблем, поднятых поэтом в произведении «Туркестан», с этнографическими данными, делаются соответствующие заключения. Особое внимание уделено определению реального имиджа и общественной деятельности Азбергена-би.

Ключевые слова: Бердах, казах, каракалпак, родословная, историческая личность.

(Қанаатова Г. Распевание родственных связей казахов-каракалпаков в произведениях Бердака)

Özet

Bu makalede, ünlü Karakalpak şairi Berdak'ın eserlerinde yer alan Karakalpak ve Kazak halklarının akrabalık ilişkileri ve bazı tarihsel şahıslar konu olarak ele alınmıştır. Verilen örnekler, şecere kaynaklarındaki karşılaştırma ve tarihsel bilgiler açısından incelenmiştir.

Berdak'ın şiirsel çalışması “Şecere”den alınan örneklere ek olarak, geleneksel inançlarla çelişen dini ve ideolojik kavramlar açığa çıkar. Sonradan, şair tarafından ‘Türkistan’ın adlı çalışmasında ortaya çıkan sorunlar etnografik verilerle karşılaştırılmış ve bunlara karşılık gelen sonuçlar çıkarılmıştır. Azbergen-bi'nin gerçek imajının ve kamusal faaliyetlerinin tanımına özellikle dikkat edilir.

Anahtar kelimeler: Berdak, Kazak, Karakalpak, Şecere, tarihsel kişilik.

(Қанаатова Г. Бердақ Есерлерінде Казак-Карақалпақ Акрabalık Ілішкiлерiнiн Ісра Edіlмесi)

**MEVLÜT SÜLEYMANLI'NIN DEĞİRMEN HİKÂYESİNDE 1960
NESRİ ÖZELLİKLERİ**
1960 PROSE CHARACTERISTICS IN THE DEĞİRMEN STORY OF
MEVLÜT SÜLEYMANLI

Hamza ÖZTÜRKÇÜ*

Özet

Yirminci yüzyıl tüm dünyada büyük değişimlerin yaşandığı asır olarak kayda geçmiştir. Bu yüzyılın hemen başında Çarlık Rusya'sı;otokratik rejim anlayışı, Birinci Cihan Harbinin Çarlık Rusya'sı üzerindeki olumsuz etkisi ve farklı uluslar üzerinde oluşan baskılar neticesinde yönetimi Bolşeviklere bırakmak zorunda kalmıştır. Tüm düzeni değiştirecek bu olay tarihe 1917 Ekim Devrimi olarak geçmiştir. Bu dönemde Çarlık Rusya yönetimi altında bulunan Türk Dünyası halklarının geleceği tartışılmaya başlanmıştır. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde oluşan baskı ve sindirme politikası henüz ilk yıllarında hissedilmeye başlanmıştır. Özellikle bu dönemden itibaren Türk halkları üzerinde baskıyı artıran SSCB en önemli baskı aracı olarak edebiyatı kullanmıştır. Türk halkları arasında modernleşme sürecini en erken tamamlayan Azerbaycan halkı bu baskıya sert bir şekilde maruz kalmıştır. Bu dönemde mevcut yönetimin direktiflerine uygun eser verenlerin yanı sıra halkının yanında yer almış, Sovyet yönetimine ve katı rejime eleştiri oklarını yöneltmiş bir kısım yazarlar da mühlhemdir. Rejime başkaldıran yazarların oluşturduğu bu döneme Azerbaycan Edebiyatında "1960 Nesri" veya "Yeni Nesir" adı verilir. Çalışmaya konu olan Mevlüt Süleymanlı Azerbaycan Edebiyatına kazandırdığı eserler ile 1960 Nesrinin üretken yazarlarından biri olmuştur. Bu çalışmada *Değirmen* hikâyesi ışığında Mevlüt Süleymanlı'nın hayatı, sanatı ve bu bağlamda 1960 Nesrinin özellikleri irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Değirmen, Azerbaycan, Edebiyat, Toplum, 1960 Nesri.

Abstract

The twentieth century witnessed major changes which took place throughout the world. At the beginning of this century; because of the understanding of the autocratic regime, the negative impact of the First World War on Tsarist Russia, and the pressure on different nations forced Tsarist Russia to leave the administration to Bolsheviks. This revolution, which changed the whole order, went down in history as the Great October Socialist Revolution. In this period, the future of Turkish World under the rule of Tsarist Russia began to be discussed. The policy of oppression and intimidation in the Union of Soviet Socialist Republics began to be felt in its early years. Especially since this period, the USSR, which increased pressure on Turkish peoples, used literature as the most important instrument of oppression. The people of Azerbaijan, who have completed the

* Erzurum Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. Erzurum-Türkiye.
Erzurum Atatürk University, Institute of Turkic Studies, Department of Modern Turkish Dialects and Literatures. Erzurum, Turkey.E-mail: hamzaoturkcu@gmail.com

modernization process among the Turkish peoples at the earliest were subject to this oppression harshly. In this period, besides those who gave works according to the directives of the present administration, some authors who took sides with their people and criticized the Soviet administration and its strict regime were also important. This period which was created by the writers who defied the regime is called 1960 Prose or the New Prose in Azerbaijani Literature. Mevlut Suleymanli, who is the subject of this paper, was one of the prolific authors of the New Prose with his works in Azerbaijani Literature. In this paper, Mevlut Suleymanli's life, art, and the characteristics of the 1960 Prose will be examined in the light of his work, Degirmen.

Key Words: Grinder, Azerbaijan, Literature, Society, The New Prose, 1960 Prose.

Giriş

Tarih ve edebiyat aynı doğrultuda ilerler. Edebiyat tarihi araştırmalarında görülür ki, devrin siyasi, toplumsal ve fikrî gelişmeleri edebiyata yansımıştır. Bu nedenle edebiyat, toplumların aynası olabilme özelliğini günümüze değin korumuştur. Edebi ürünlerin toplumlara yönlendirdiği, edebiyatın iktidar olduğu dönemlerde mülhemdir. 1917'ye kadar Rus Edebiyatı dünya edebiyatının iktidarıydı. Yeni Rus edebiyat dilinin yaratıcısı konumundaki Puşkin, kendi toplumunda milli bir edebiyat anlayışı oluşturmuştur. Şiir, dram türünde verdiği eserler ile Rus edebiyatı onun döneminde özgünlüğe ulaşmıştır. Dostoyevski'nin "eşsiz ve ölümsüz bir şiir" olarak nitelediği *Yevgeni Onegin*, 1825-1832 yıllarında kaleme alınmış 1833 yılında toplumu ile buluşmuştur. Bu dönemde Puşkin etrafında toplanan bir grup şairin varlığı biliniyor. Puşkin ile gelen Romantizm akımında onu ikinci kuşak romantiklerden M.Y. Lermontov takip eder. Başlı başına bir okul olarak kabuledilen N. V. Gogol büyük yankı uyandıran eseri *Ölü Canlar*'ı 1842 yılında yazmıştır. Gogol o dönemde Çağdaş Rusya'yı, şimdiki eski Rusya'yı anlatmıştır. Yine verdiği eserler ile dünya edebiyatına yön vermiş F. M. Dostoyevski eserlerine kattığı Hıristiyanca yaklaşım ile 1866 yılında *Suç ve Ceza*'yı, 1867'de *Kumarbaz*'ı, 1868'de *Budala*'yı, 1872'de *Cinler*'i, 1875'de *Delikanlı*'yı dünya edebiyatına kazandırdı. Puşkin anıtının açılışında yaptığı konuşma ile edebiyat çevresi üzerinde büyük yankı uyandırdı. *Karamazov Kardeşler*'i ise 1880 yılının sonlarında tamamlayarak Rus Edebiyatına kazandırmıştır. Rus toplumunun en önemli ahlakçı yazarlarından olan L. Tolstoy 1869 yılında *Savaş ve Barış*, 1877'de *Anna Karenina*, 1899'da ise *Diriliş*'i kaleme almıştır. Tolstoy, İngiliz klasik Shakespeare'dan sonra eserleri diğer dillere en çok çevrilen ikinci yazardır. A. Çehov öykülerindeki eleştirileri ile M. Gorki toplumsal gerçekçi eserleri ile Rus Edebiyatını zenginleştirmişlerdir.

1917 yılında Bolşevik'lerin yönetimi ele geçirmesiyle Çarlık rejimi yıkılmıştır. Bu dönemde Çarlık rejimi himayesindeki halkların durumu belirsizliğini korumuştur. *“Sovyetlerin kuruluşuyla vadedilen özgürlüğün gerçek bir özgürlük olmadığı çok geçmeden anlaşılmıştır. Özgürlüğün kısıtlandığı ilk alan ise edebiyattır”* (Adıgüzel 2007: 11). Edebiyat bundan sonraki süreçte Azerbaycan'da duraklama dönemine girecek, dünya edebiyatı ve Türk edebiyatı ile olan bağlarını bir süreliğine koparacaktır. Sovyetlerin edebiyatı kısıtlanmasının sebepleri vardır. Bunların en mühim olanı bir dönem iktidar olan, yukarıda zikrettiğimiz, Rus edebiyatını kullanarak algı oluşturmaktı. Sovyetler için edebiyat en ekonomik ve yaygınlığı açısından en kullanışlı araçtı. Böylelikle halka partinin siyasi fikirlerini dayatarak kendilerine sosyalist bir kitle yaratmak istediler. Nitekim bunda da başarılı oldular. Bu uğurda 1937-1944 yılları arasında Stalin'in Türk dünyası aydınlarına yönelik “kanlı terörü” pek çok can almıştır. Azerbaycan edebiyatı en çok zarar gören edebiyattır. Çünkü 1918 yılında kurdukları devlet ile modernleşme sürecine girmiş Azerbaycan, özellikle edebiyat sahasında Türk edebiyatı ile birlikte gelişmekteydi. Bu durum, nezdinde pek çok Türk halkını barındıran Sovyetlerde bir panik havası yarattı. Başta Azerbaycan olmak üzere tüm Orta Asya halklarında Sovyet rejimine karşı çıkan aydınlar kurşuna dizildi, sürgün edildi. Korku imparatorluğunun zirvede olduğu 1920'li yıllardan sonra “yönelim edebiyatı” dediğimiz bir dönem başladı. Bu sosyalist rüya toplumunun edebiyata aks'iydi. *“Bu dönemin eserleri, büyük bir çoğunlukla ideolojik amaçla yazılmıştır. Yeni kurulan sosyalist düzenin büyüklüğü, vadettiği güzellikler, ekonomik gelişmeler, mutlu gelecek için verilmesi gereken mücadeleler dönem eserlerinin en önemli konularıdır”* (Adıgüzel 2007: 15). Kahramanlar sosyalisttir ve her daim mutludurlar. Eserlerde sosyalist kahramanlar ağlamazlar, olumsuzluklarla karşılaşmazlar ve toplumda saygındırlar. Başka bir açıdan bakıldığında hayatta kalabilen yazar ve şairler rüya sosyalist toplumun inşasında görevlidirler. *“Bu dönem edebiyatında artık yüceltilen değerler, sosyalist devriminin getirdiği mutluluk ve Stalin'dir. Bu durum o kadar abartılmıştır ki, şairler ve yazarlar dünyanın varlığını, güneşin doğmasını, iklimlerin değişmesini bile Stalin'e bağlamışlardır”* (Adıgüzel 2007: 18). Buna adından mülhem Sosyalist Gerçekçilik denildi. Sınırları komünist parti tarafından belirlenirdi ve bu ortamda hiçbir yazarın kendi üslubuyla özgün eserler verebilme imkânı yoktu. Aksi takdirde halk düşmanı ilan edilirdi.

Azerbaycan Edebiyatında Yeni Bir Soluk: 1960 Nesri

1950'li yıllara gelindiğinde Azerbaycan edebiyatında değişimler görülür. 1960'lı yıllarda eser vermeye başlayan bir gurup yazar tarafından Azerbaycan edebiyatında *Yeni Nesir* veya *1960 Nesri* adı verilen bir nesil zuhur etmiştir. "1960-90 yılları çağdaş Azerbaycan edebiyatının tarihinde hem mahiyet, hem de fonksiyon ve şekil bakımından önceki kırk yıldan esaslî şekilde farklılaşan yeni bir merhale oldu" (Karayev 1999: 376). Bu yönüyle 1960 Nesri Azerbaycan edebiyatında yeni bir dönemin ilk adımlarıdır. Filhakika bu dönem Azerbaycan edebiyatının en üretken dönemidir. 1960 Nesri yazarları bu dönemde kendilerine biçilmiş edebi anlayışının dışına çıkabilmiş, halk nezdinde özgün eserler kazandırabilmiştir. Bu düşünceyi yine bu dönemde yazılmış eserler kanıtlar niteliktedir. 1950'li yıllarda baskı bir nebze olsun azalmıştır. Baskının azalmasının bir takım sebepleri vardır. Türk dünyası halklarına edebiyatta terörü yaşatan ve Sovyet edebiyatının en kanlı dönemi sayılan Stalin dönemi (1922-1953) artık sona ermiştir. Zaman içinde büyüünün bozulması Stalin'in ölümüyle gerçekleşir. Bu büyüünün bozulmasına Stalin sonrası SSCB'deki iktidar mücadelesi de dâhildir. Diğer bir sebep ise İlyas Efendiyev¹, İsmail Şıhlı ve Bayram Bayramov'un 1960'a kadar verdikleri eserler ile 1960 Nesri yazarlarına öncü olmaları ve yönelim edebiyatının direncini kırmalarıydı. Azerbaycan edebiyatı, 1960 Nesri arifesinde yaşanan yumuşama ile 1920'li yıllardan sonra ara verdiği edebi muhitine kaldığı yerden devam eder ve bu dönemde pek kıymetli eserler verilir. "Hâkim rejimde biraz yumuşama, liberalleşme alametleri (1950-60'lı yıllarda) görülür görülmez, edebiyat derhal bundan var gücü ile yararlanmaya başladı" (Karayev 1999: 391). Sosyalist gerçekçiliğinin dördüncü evresi olarak tanımlanan 1960-1990 yıllarında ise Azerbaycan'da edebiyat üç minvalde şekillenmiştir. Bu dönemde yönelim edebiyatı varlığını sürdürmüştür. Nitekim 1960 Nesrinin içerisinde bulunduğu dönemde Sovyet dönemi olarak adlandırılır. Bir taraftan 1960 Nesri yazarlarıyla öze dönüşün yaşandığı dönem varken diğer bir yandan 1960 Nesrine zemin hazırlayan yazarlar katı kurallar dışına çıkarak eser vermelerine rağmen 1960 Nesri içerisine dâhil edilmezler. İlyas Efendiyev ile başlayan öncül dönemde edebiyatta halk unsurları işlenirken 1960 Nesri yazarları uzun bir müddet dezenformasyona maruz kalmış Azerbaycan toplumunu konu edinmişlerdir. 1960 Nesri yazarları Komünist sistemde var olan rüşvet ve alkolün, ahlak ve helal kazanç üzerindeki etkisini halka arz

¹Bknz: Sedat Adıgüzel, İlyas Efendiyev (Hayatı, Eserleri, Üslup Özellikleri, Sosyalist Gerçekçilik Açısından Kahramanları), Fenomen Yayıncılık, Erzurum, 2010.

etmişlerdir. Bozulan aile yaşamı ve insan hayatı, 1920 öncesi ve sonrası siyasi ve tarihi konular, 1937-1944 kanlı terörü, sistem eleştirisi ve İkinci Dünya Savaşı konuları eserlerde işlenmiştir. Fakat burada bir hususa dikkat çekilmelidir. 1960 Nesri fikrî olarak aynı doğrultuda olsalar da her bir yazar kendi üslubunu başarıyla tatbik etmiştir. “1960 Nesri yazarları ise verdikleri eserlerde kendi kişisel üsluplarını ön plana çıkarmışlardır” (Adıgüzel 2007: 49). Bunun en açık örneğini şehir yaşamını konu alan ve köy yaşamını konu alan yazarlar kıyaslamasıyla görebiliriz. Çalışmamızın konusunu da oluşturan Mevlüt Süleymanlı köy yaşamını eserlerine taşımıştır. Mevlüt Süleymanlı’nın dışında Sabir Azeri, İsi Melikzade, Ekrem Eylisli de köy yaşamını konu alan diğer yazarlardır (Karayev 1999: 383). “Anar ve Elçin’in eserlerinin çoğu şehir ve şehir hayatı ile ilgili olduğu için şehirli yazarlar olarak anılırlar” (Adıgüzel 2007: 51). 1960 Nesri yazarları eserlerini gerçekçi bir üslûpla kaleme almışlardır. Bu gerçekçilik 1960’dan önceki katı sosyalist dönem edebiyatına tepki olarak doğmuştur. Bu gerçekçiliğin temelinde tahrip olmuş bir toplum yatar. Bu tahribatı yazarlar eserlerinde gün yüzüne çıkarmışlardır. Aynı zamanda bir dönemin de eleştirisidir. Sovyet döneminin ikirciklikleri 1960 Nesrinin satır aralarında ayyuka çıkar. Mevlüt Süleymanlı, Değirmen hikâyesiyle bir dönemin Sovyet yaşamına atıfta bulunur. Faturası halka kesilmemiştir. Burada mevzu bahis sistemdir. Eleştiri okları sistem üzerinedir. Sedat Adıgüzel bu gerçekçiliği katı realizm olarak tanımlar. “Yeni Nesri dönemindeki eserlerde bu katı realizmin yanı sıra mecaz ve kara mizah da diğer üslûp özellikleri olarak dikkatimizi çeker” (Adıgüzel 2007: 51). 1960 Nesri yazarlarından Anar’ın, Molla Nasrettin 66, İyi Padişahın Masalı, Alaka adlı eserleri kara mizahın kullanıldığı eserlerdir. Yine Mevlüt Süleymanlı’nın Şeytan adlı eseri mizahın en iyi örneklerindedir. Folklorik unsurlar bu dönem yazarları arasında da etkin biçimde kullanılmıştır. Bu üslûp özelliği klasik dönem ürünlerinin çağdaş edebiyat ile buluşması olarak algılanabilir. Zira Mevlüt Süleymanlı’nın Göç romanı barındırdığı folklorik unsurlar ile dikkat çeker.¹ Elçin’in Mahmut ile Meryem, konusunu Kerem ile Aslı’dan alması münasebetiyle folklorik eserdir.

1960 Nesri kendinden önceki dönemin küllerinden doğmuş olması hasebiyle köklü bir devrin ürünüdür. Bir bütün olarak Azerbaycan

¹Bknz: Muhammet Güntay, Mevlüt Süleymanlı’nın Göç Romanı Üzerine Edebiyat Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Erzurum, 2016, S. 56, ss. 35-51.

edebiyatının köprüsü olmuştur. 1960 Nesri dönemin yazar ve şairlerinin fikrî temelini attığı bir bağımsızlık dönemi edebiyatına da öncü olmuştur. Bilindiği üzere 18 Ekim 1991 yılında Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. 1960-1990 yıllarında edebi muhit bağımsızlığın fikrî temelini de oluşturmuştur. “*Bütün bu gözlemlerden altmışlı-doksanlı yıllar edebiyatının kendi ruhu, mahiyeti itibarıyla total rejimle hiçbir zaman uyum içinde olmadığı, ona karşı çıktığı ve bugünkü istiklal ve demokrasi hareketi için fikrî-manevî zeminin hazırlanmasında bir hayli etkili olduğu sonucunu çıkarabiliriz*” (Karayev 1999: 390).

Mevlüt Süleymanlı'nın Hayatı ve Eserleri

1960 Nesrinin verimli yazarlarından olan Mevlüt Süleymanlı, İkinci Cihan Harbinin ortasında, 1943 senesinde Mart ayının on sekizinci gününde, günümüzde Ermenistan topraklarındaki Koçkar Dağı eteklerinde kalan eski adıyla Çiçe, yeni adıyla Kızıl Şafak olan bir Türk köyünde dünyaya gelmiştir. Mevlid kandilinde doğduğu için ona Mevlüt adını verirler. (Göçmen 2011: 4). Mevlüt Süleymanlı Qarakelle soyuna mensuptur (Aygen 2014: 29). Qarakelle yazarın başta *Göç* romanı olmak üzere eserlerinde kullandığı görülür. Şair bir ailenin çocuğu olan Süleymanlı çocuk yaşta yetim kalır; babası İkinci Dünya Savaşında yaralanır ve yaşamını yitirir. Bundan sonraki süreçte annesi ona hem analık hem de babalık yapar. “*Orta öğrenimini doğduğu köyde, yüksek öğrenimini ise Azerbaycan Devlet Üniversitesi Filoloji Fakültesinde tamamladı (1967)*” (Adıgüzel 2007: 44). 1974 senesine kadar Azerbaycan Devlet Televizyon ve Radyo Teşkilatı'nda çalışır. 1974-76 yıllarında Azerbaycan sinemasında senarist olarak görev alır. 1976-80 yıllarında Ulduz, 1980 yılında “Azerbaycan” dergisinde görev alır (Göçmen 2011: 5).

Mevlüt Süleymanlı, hâlihazırda 75 yaşındadır ve yaşamını Azerbaycan'da sürdürmektedir. Yazar edebi yaşamına *Azerbaycan Gençleri* gazetesinde yayımlanan *Ellerim* şiiri ile başlamıştır (Adıgüzel 2007: 45). *Göç*, *Ceviz Kurdu* ve *Ses* romanları Azerbaycan edebiyatında tanınmasını sağladı (Morkoç 2015: 433). İkinci Cihan Harbi'nde kaybettiği babası ile amcasını ve onların yolunu gözleyen Hürü ninesine ve annesine ithaf ettiği *Şanapipik* uzun hikayesini 1975 yılında kaleme aldı. Toplumunun maruz kaldığı bozulmayı, ahlaki çöküntüyü katı bir gerçekçilik ile *Dəyirman* povestinde anlattı. *Şeytan* (1978), *Duzsuzluq* (1977), *Yel Əhmədin Bəyliyi* (1977), *Ot* (1984), *Ömürden Qıraqda* (2005) diğer povestleridir. Yazar öykü, dram, eleştiri türünden pek çok eser kaleme almıştır (Göçmen 2011: 8). Çocukluk ve gençlik yıllarını kırsal kesimde geçiren Süleymanlı'nın eserlerinin mekânı da köy yaşamıdır. Eserlerinin ana teması bozulan toplum

yapısı, Azerbaycan halkı, dili, Sovyet tahribatıdır.

Değirmen Hikâyesinde 1960 Nesri Özellikleri

Mevlüt Süleymanlı'nın 1978 yılında kaleme aldığı, bozulmuş toplum yapısını anlattığı uzun hikâyeye Değirmen adını vermiştir. Değirmen, Türk Dil Kurumunun Türkçe sözlüğündeki anlamıyla *içinde öğütme işi yapılan yer* (2011: 609) manasını karşılar. Milli Eğitim Bakanlığı Azerbaycan Türkçesi sözlüğünde de *Dəyirman, tane öğüten müessese* (1992: 269) anlamını karşılar. Değirmen esas itibarıyla kırsalda kullanılan bir üretim yeridir. 1960 Nesri yazarlarından Mevlüt Süleymanlı eserinde bir köydeki değirmenin artık kullanılmayıp köy halkının orayı kebabçıya çevirdiğini, alkol tüketilen bir yer olduğunu ve bunun köy halkına verdiği ziyarı konu alır. Katı bir gerçeklikle kaleme alınan eser Sovyetler aracılığıyla gelen ahlakî çöküntüyü, alkolü ve fuhşiyatı halkın kılcal damarlarına kadar sokan sosyalist yaşama bir manifestodur. Bu başkaldırış Süleymanlı'nın derin üslubuyla birleşir.

“Deyirmanda her şey çok sadedir. Zahiren gözümüzün önünde sanki hiçbir şey cereyan etmiyor, hareketin burada içe sızmış olması, metinde eritilmiş olması böylesine bir tesir bırakmasına sebep olmuştur. Eserin ana fikri, manası insanların tedricen mahvolması, yol kenarındaki eski değirmendeki kebabçıda sarhoşluğa kapılıp kendi insanlıklarını kaybetmeleridir. Mevlüt Süleymanlı koyu renkler kullanıyor. Bu sert, realist palette güçlü, tabii açıklık ve çıplak fizyolojik belirlilik var”(Karayev 1999: 384).

Eserde olayların ekserisi değirmende geçer. Önceleri üretim yapılan yeri kebabçı ve meşk âlemi haline getiren köy halkı esasında toplumun geldiği konumu aktarır. *“Köhnə, suyu sovulmuş dəyirmanıdı, kababxana eləmişdilər. Balaca kötükler kəsib ortaya-unluğun ağzına qoymuşdular. Dıblərə yapıncı sərilmışdi. kötükләrdə, yapıncıların üstündə oturubci yər yeyirdilər* (Süleymanlı 1978: 185). Köyün erkekleri bu değirmende evde ekmek bekleyen çocuklarını göz ardı ederek içki âlemi yaparlar, tüm kazançlarını burada harcarlar. Her bir kişinin evinde huzursuzluk hâkimdir. Değirmende kebab için kesilen koyunların kanları köyün can damarı olan su arkına karışır. Değirmenden köye dalga dalga büyüyen bir kötülük yayılır. Köy ahalisinden Temir her akşamını değirmende içki içerek geçirir. Bir gün değirmene bir kadın gelir. Bağırıp çağıran bu kadını sarhoş haliyle kimse tanıyamaz önce. Sonradan anlaşılır ki, gelen Temir'in anasıdır. Temir'in ayakta duracak takati yoktur.

“Güllü Temiri çəkə-çəkə qapıya sarı (doğru) apardı:

- *Gəl, səni əkən dərin getsin, gəl, uşaqların yemək istəyir. Südüüm de yoxdu əmizdirim. Döşümnən əmdiyyin burnunna gəlsin. Üzün qara olsun Allahın yanında!*” (Süleymanlı 1978: 188). Bu manzara değirmende gününü geçiren herkesin karşılaştığı manzaraydı. Değirmene gidenlerin evinde huzur yoktu. Bu yönüyle “*içki tüm kötülüklerin anasıdır*” hadisi eserde ivedilikle işlenmiştir. Alkolün tahribatı o kadar büyüktür ki, değirmende sınıp uyuyan halkı kebabçı teker teker öper, bir yandan da o günkü hasılatı sayardı. “*Bir kebabçı içməmişdi, o da ayıq deyildi, pul yığırdı*” (Süleymanlı 1978: 187). Kebabçı köy ahalisinden adeta para devşirirdi. Rüşvetin kol gezdiği Sovyet toplumunda para candan daha değerliydi. Kebabçı tipik bir Sovyet tiplemesiydi. Sarhoş olan yine halktı. “Değirmen eserinde zahiren ihtişamlı, parlak, pürüzsüz olarak lanse edilen bir rejimin gerçek yüzü birden bire görüldü, hakikat ayyuka çıktı. Bütün bir rejimin maddi ve manevi değerleri değirmen gibi öğütülmesi sert ve gerçekçi bir üslupla aktarıldı. Ekmek teknesi, bereket ve helallik kaynağı olan değirmenlerin cehennem terazisine çevrilmesinin acı sebepleri ve bugünkü hazin sonuçları kendi zamanı içinde büyük bir cesaretle kaleme alındı. Bir köyün simasında bereket ocağı değirmenin bir grup insanın eliyle ayyaşlık meydanına çevrilmesi kinayeli, acı bir dramla, mizahi üslupla ortaya koyulmuştu” (Xatıra Beşirli 2006: 7). Sedat Adıgüzel'in eserle ilgili şu sözleri adeta Değirmen hikâyesinin Azerbaycan edebiyatındaki yerini tayin eder; *Sosyalizm realizmi eserlerinin huzurlu kolhoz halkı, Değirmen'le birlikte bütün huzurunu kaybetmiştir* (2007: 236).

Değirmen povestinde işlenen bir diğer konu ise kadın ticaretidir. Değirmen aynı zamanda kadın ticaretinin yapıldığı mekân konumundadır. Değirmene gelmeyen içki içmeyen tek kişi olan Sarı Kasım'ın eşi Peri'yi başka yerlerden eğlenceye gelen adamlara satarlar. Bu manzaraya ise kebabçının oğlu Ayat şahit olur. Peri de esasında kolhoz müdürüyle ilişkisi olması münasebetiyle olumsuz bir kişiliktir. Daha ilginç ise bundan Sarı Kasım'ın haberi olmasıdır. O da çıkarları için buna ses çıkarmaz (Adıgüzel 2007: 58). Bu yönüyle Değirmen, çıkarları için ahlak duygusunu yitirmişlerin öyküsüdür. Değirmende bir düzen kurulmuştur. Bu düzende herkesin faydalandığı bir çark söz konusudur. Değirmenci ve kebabçıdan başka çakırkef olan değirmen sakinlerine mani okuyarak istenilen kişiye karakter analizi yapan Âşık Refi vardır. Bu tarifleri parayla yapar. O da düzenin bir parçasıdır. Bir meşk âleminde Çoban, Âşık Refi'ye seslenir:

- *Aşıq Rəfi, de görüm mənnecə adamam?*
- *Pulu (parayı) ver, sonra.*
- *De, verəcəm.*

- *Yox, canın üçün, vermə səndə mərəm, nağd olsun.*
- *Al, amma hələ cibinə qoyma. Əlində tut, de!*
- *Sən bilirsənmi necə adamsan? Sən susan.*
- *Nəyəm?!*
- *Su, elə-belə içməli su. Deynən, hə!*
- *Hə!*
- *Səni töküblər təhnəyə. Nəirəlin var nə gerin. Yənnan qaldıranda o yana axırsan, o yənnan qaldıranda bu yana (Süleymanlı 2006: 234).*

...
Sarı Kasım'ın Peri'si değırməndə afyonlanmış halka para karşılığında tariflər verən Âşık Refi'nin manilerine de konu olmuştur:

Gül içinde özü güldü, güllənib,
Onu gören çox karvanna rəylenib,
İnce beldə gümüş kəmər tellənib,
Gül saçları telli imiş Pərinin! (Süleymanlı 2006: 235).

Meşq âlemlerində Peri'ye güzelleme okurlar, güzelliğindən dem vururlar. Bundan eşi Sarı Kasım'ın haberi vardır:

- *Sağ ol aşiq! Bu hansı Pəridi? Sarı Qasımın Pərisidimi?*
- *Hə.*
- *Ay yiyən ölsün sənin! Sarı Qasımın özü eşidibmi bunu?*
- *Çoox.*

... (Süleymanlı 2006: 235)

Değırmən hikâyesində kişiler olumsuz karakterlerdir. Değırməndeki var olan düzen kişileri kendine çekmiştir ve ortaya çıkarları uğruna pek çok değerinden ödün vermiş bir köy çıkmıştır. Bunca çöküntüye rağmen elbette ki düzenden rahatsız olanlar vardı. Değırməndə kazancını, vaktini, ahlakını harcamış bireyler evlerinde huzursuzluk sebebiydi. Nitekim eserde ilk zararı gören ailelerdir. Daha sonra değırməndə vakit geçiren Gülü'nün alkol almaktan dolayı rahatsızlandığı haberi köye yayılacaktır. Eserde özellikle iki karakter var ki, değırməndə olup biteni dayanamaz ve köyü terk eder. Bunlardan birisi değırməncinin kızı, bir diğeri kebabçının hanımıdır. Özellikle kebabçının hanımı gördüğü manzara karşısında çok sevdiği oğlu Ayat'ı dahi geride bırakarak köyden ayrılır. Arkada kalan oğluna yazdığı mektupta duyduğu rahatsızlığı dile getirir:

“Qurban olum sənə göygöz balam! Özüm qurtardım, səni qurtarammadım o əclafların əlindən. Yəqin yenə mahni oxudullar sənə, qarınqulu eşşeklərdən ötrü...”

Köy halkı Sovyetlerden kalma bir toplum düzeninin birer parçasıydı. Aynı zamanda gördüklerinden dolayı vahim durumu çekemeyerek köyden

kaçan değirmencinin kızı ve kebabçının hanımı da köyün birer parçasıdır. Her iki kahraman gerçekliğin birer temsilcileridir. Değirmen hikâyesinde bir köyün özelinde tüm Sovyet toplumu anlatılmıştır.

Mevlüt Süleymanlı 1960 Nesri sınırları içerisinde verdiği eserler ile kısa sürede yönetimin dikkatini çeker. Takibe alınır ve hakkında takibat başlatılır. Suç; rejim muhalifi olmak ve Sovyetlerin belirlediği sınırların dışına taşmaktır. Geleceği parlak olan Süleymanlı'ya, KGB'nin yöneticilerinden Haydar Aliyev sahip çıkar ve onu olası tehlikelerden amirlerini ikna ederek kurtarır. Sorgulamasını bizzat, arkadaşlarıyla birlikte yapar (Aygen 2014: 21). Değirmen hikâyesi 1978'de bir arkadaşının anlattığı olaylar neticesinde kaleme dökülür. O dönemde eser çok eleştiri almasına karşın gerçekliği canlılığını korumuştur.

Sonuç

Mevlüt Süleymanlı'nın eserlerinde anlatının kaynağı halktır. Özellikle Sovyetlerin toplumdaki tahribatını eserlerinde işlemiştir. Sistem eleştiri söz konusudur. Fakat bunu yaparken kuru bir eleştiri ile yetinmez; halkın değerlerini göz önünde tutarak onları yeşertmek ister. Esasında bu tutum 1960 Nesri yazarlarının ortak özelliğidir. Sovyet dönemi edebiyatının son dönemlerinde (1960-1990) böylesine bir cesaret yüksek feraset göstergesidir. Anlatının kaynağı halk ve toplumdaki tahribattır. Bunun için mekân ön plandadır. Nitekim eserin ismi de bir mekân adıdır. Özellikle metinde bir üretim yerinin amacı dışında kullanılıp köye zarar veren bir hale dönüşmesi de kurgusal bir başarıdır. Değirmende kebabçının kestiği koyunların kanının su kaynağına karışıp köye zarar vermesi değirmenin köye olan zararlarının somutlaşmış şeklidir. Bunu yaparken de su motifi kullanılmıştır. Eserde ahlak, alkol, kadın ticareti gibi konular gerçekçi çizgilerle işlenmiştir.

Kaynaklar

Adıgüzel, Sedat. (2007). *Azerbaycan Edebiyatında 1960 Nesri*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.

Adıgüzel, Sedat. (2010). *İlyas Efendiyev* (Hayatı, Eserleri, Üslup Özellikleri, Sosyalist Gerçekçilik Açısından Kahramanları). Erzurum: Fenomen Yayıncılık.

Aygen, Tutku. (2014). *Mevlüt Süleymanlı'nın Ceviz Kurdu Romanı Üzerine Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Göçmen, Mine. (2011). *Mevlüt Süleymanlı'nın Göç Romanı Üzerine Bir İnceleme*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.

Güntay, Muhammet. (2016). *Mevlüt Süleymanlı'nın Göç Romanı Üzerine Edebiyat Sosyolojisi Açısından Bir İnceleme*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Erzurum: 56, 35-51.

Karayev, Yaşar. (1999). *Yakın Dönem Azerbaycan Edebiyatı (1920'li Yıllardan Günümüze Kadarki Hafıza)* (Akt: Yavuz Akpınar). *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 357-405.

Milli Eğitim Bakanlığı. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü 1-2*. Ankara: MEB Yayınları.

Morkoç, Ayvaz. (2015). *Azerbaycan Yazarı Mevlüt Süleymanlı'nın "Göç" Romanında Göç Teması*. 2. Uluslararası Türk Dünyası Sempozyumu, Almatı: 432-435.

Sultanlı, Vaqif. (2007). *Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı*. İstanbul: Avrupa Yakası Yayınları.

Süleymanlı, Mevlüt. (2006). *Dəyirman. Seçilmiş Əsərləri*. Bakı: Şərq-Gərb, 183-243.

Türk Dil Kurumu. (2011). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Түйіндеме

XX ғасыр бүкіл әлемде үлкен өзгерістердің орын алған ғасыры деп аталды. Осы ғасырдың басында Ресей патшалығы большевиктерді автократ режим түсінігімен, Бірінші дүниежүзілік соғыстың патшалық Ресейге тигізер жағымсыз әсерлерімен және әртүрлі ұлттарға қысым көрсетуінің нәтижесінде билікті большевиктерге беруге мәжбүр болды. Барлық тәртіпті өзгерте алатын бұл оқиға тарих беттерінен 1917 жылғы Қазан революциясы ретінде орын алды. Осы кезеңде патшалық Ресей билігінің құрамындағы түркі халықтарының болашағы талқылана бастады. Кеңес Социалистік Республикаларында жүргізілген қысым мен қорқыту саясаты алғашқы жылдардан-ақ сезіле бастады. КСРО өзінің билігі жүріп тұрған тұстан бастап түрік халықтарына қысымшылық жасаудың ең маңызды құралы ретінде әдебиетті пайдаланды. Түрік халықтары арасында жаңару процесін ерте аяқтаған әзірбайжан халқы бұл қысымға басқа мемлекеттерге қарағанда қатты ұшырады. Бұл кезеңде, биліктің нұсқауларына сәйкес жұмыс жасағандардан басқа, кейбір адамдар кеңес үкіметінің қатаң режимінің меншігінде болды. Қылышынан қан тамған КСРО-ның қиын-қыстау күндерінде қатал саясатқа қарсы тұрған дәуір Әзірбайжан әдебиетіне “1960 Nesri” немесе «Yeni Nesir» деп аталды. Мақалада Әзірбайжан әдебиетінде өзіндік орны бар 1960 жылдардағы алдыңғы қатарлы жазушысы Мевлют Сүлейманлының өмір жолы, шығармашылығы қарастырылады.

Кілт сөздер: Диірмен, әзірбайжан, әдебиет, қоғам, проза, жана проза.

(Өзтүрүкчү Х. Мевлют Сүлейменлінің «Диірмен» хикаясы және 1960 жылғы прозаның ерекшеліктері)

Резюме

XX век – это век серьезных изменений во всем мире. В начале века российский царизм сменила большевистская партократия. Первая мировая война негативно отразилась на России, которая в свою очередь оказывала сильное давление на покоренные страны, в результате чего под натиском большевиков царизм отдал им власть. На страницах этих исторических

Öztürkçü H. Mevlüt Süleymanlı'nın Değirmen Hikâyesinde 1960 Nesri...

изменений особое место занимает Казанская революция 1917 г. С этого момента во властных структурах российского царизма заговорили о будущем тюркских народов. Политика устрашения и давления, проводимая при Советском режиме, дала о себе знать уже в первые годы Советской власти. В СССР одним из рычагов давления на подчиненные тюркские народы являлась литература. Азербайджанский народ, одним из первых завершивший процесс обновления, в сравнении с другими народами, гораздо сильнее подвергся этому давлению. В соответствии с инструкциями того периода все действия контролировались советским правительством. Период, когда Азербайджан противостоял кровавому режиму СССР, в азербайджанской литературе называется «1960 Несри» либо «Йени Несри». В статье рассматривается жизнь и творчество одного из ведущих писателей 1960-х годов Мевлюта Сулейманлы.

Ключевые слова: Азербайджан, жернова, литература, общество, проза, современная проза.

(Öztürkçü H. Хикая «Мельница» Мевлюта Сулейманлы и особенности прозы 1960 г.)

**ПЕЧЕНЕЖСКАЯ ДИАСПОРА В ЕВРОПЕ XI-XII ВВ.
PECHENEGIAN DIASPORA IN EUROPE IN XI-XII CENTURIES**

Ярослав ПИЛИПЧУК*

Резюме

Данная статья посвящена истории печенежской диаспоры в Европе. Миграции печенегов в Венгрию и на Балканы, которые были вызваны давлением огузов и кыпчаков. Переселение печенегов в Венгрию было мирным, придунайские земли Византии печенеги хотели завоевать. Печенеги в Венгрии были федератами. На протяжении 20-40-х гг. XI в. печенеги совершали набеги на Византию. Обоснование печенегов в Парадунавон можно датировать 40-50-ми гг. XI в. Военные поражения ромеев вынудили византийских императоров уступить печенегам Парадунавон и там было основано отдельную административную единицу Пацинакия. На протяжении нескольких десятков лет печенеги оседали на этих землях и научились полиоркетике. Печенеги поддерживали мятежи полководцев ромеев и богумилов. Победа ромеев в битве под Левунионом в 1091 г. стала возможной благодаря помощи кыпчаков. Печенеги после 1091 г. активно использовались ромеями в качестве вспомогательных отрядов федератов. Ромеи наиболее часто использовали печенегов в противостоянии с европейскими крестоносцами. Они использовали печенежские отряды и в противостоянии с турками-сельджуками.

Ключевые слова: печенеги, Венгрия, Византийская империя, ромеи, Парадунавон.

Abstract

This paper is dedicated to the history Pecheneg diaspora in Europe. Migration of Pechenegs in Hungary and the Balkans were caused pressure of Oghuzes and Kipchaks. Migration Pechenegs in Hungary was peaceful, Pechenegs make raids in Danubian limes of Byzantium Empire. Pechenegs in Hungary were federates. Pechenegs raided Byzantium during the 20-40-s. XI century. Settled of Pechenegs in Paradunavon can be dated 40-50-years XI century. The military defeat of the Romaios forced the Byzantine emperors established a separate administrative unit Patzinakia in Paradunavon. For several decades, the Pechenegs settled on these lands and learned poliorcetics. Pechenegs supporting insurgency commanders Romaios and Bogumil revolts. The victory of the Romaios in the Battle of Levunio nom in 1091 was made possible by the support of the Kipchaks. Pechenegs after 1091 Romeo actively used as a supporting detachments federates. Romaios commonly used Pechenegs in the confrontation against the European Crusaders. They used the Pecheneg troops in the confrontation with the Seljuk Turks.

Keywords: Pechenegs, Hungary, Byzantium Empire, Romaios, Paradunavon.

*Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник Отдела Евразийской степи Института востоковедения им. А.Ю. Крымского НАН Украины. Киев, Украина.
PhD, junior researcher at the Dept. of Eurasian Steppe of Institute of Oriental Studies in NAS of Ukraine. Kyiv, Ukraine, e-mail: bachman@meta.ua

Одним из интереснейших аспектов истории печенегов было обретение ими новой родины в Венгрии и Болгарии в XI в. В данной статье будет рассмотрена роль печенегов в внешней политике Венгрии и Византии. Необходимо ответить на вопрос, почему печенежская государственность не стала реальностью на Балканах и почему печенеги стремились обосноваться в Венгрии и Византии. Нужно также ответить на вопрос – почему печенеги активно конфликтовали с ромеями и в качестве кого служили в войсках Византийской Империи. Исследованию этих задач и ответам на эти вопросы посвящено данное исследование.

Печенеги в Венгрии. В числе врагов венгров венгерский Аноним указывал кунов и печенегов. Поскольку кыпчаки в то время и не помышляли мигрировать из Центральной Азии, то вероятно под этнонимом куны скрываются те же печенеги. Семь вождей кунов вместе с руссами воевали против венгров и по свидетельству венгерского хрониста победили их. По данным венгерского Анонима, в Затисье в Трансильвании на службе у болгарского князя Глада находились куны, которые должны были прийти в Трансильванию с юга по долине Дуная. В битве на Темеше болгары и куны (печенеги) были разбиты. Аноним указывал, что родственниками Арпада были вожди кунов Унду (отец Ете), Кетел (отец Олуптулма) и кунский воин Турсол. Указывалось, что Арпад отдал Кетелю земли от Сатурхолма до реки Тулсвоа, кроме того в его честь был назван ручей Кетелпотока, а также Арпад предоставил ему земли у реки Ваг. Олуптулм же построил город Комаром. Другой сын Кетела – Тулма – владел землями у Кетелпотока. Клан Кетела владел этими землями до правления Эндрэ I. Турзол владел землями в горах. В землях около гор, реки Такта (притоке Шайо) получили земли Едумер и Еду. Борсу сын Бунгера получил земли в горах Туртур (Татры) и основал город Боршод. Бунгеру были даны земли от реки Тополка (притоке Шайо) до современного Мишкольца. Усаду была дарована земля на которой была построена крепость Урсвур. Еду и Едумен получили землю в горах Матра и их внук построил там крепость. Кроме того, нужно отметить, что в рассказе Анонима сказано, что вождь валахов Гелу воспользовался помощью кунов и пиценатов (печенегов), однако был побежден вождем одного из венгерских племен Тетенем. Кунский воин Хухот после победы венгров над войском Менуморта получил земли на реке Тисадорогма около современного города Эдьек. Правлением Такшоня Аноним датировал прибытие в Венгрию исмаелитов из земли

Булгар (мусульман из Булгарии) Би́лы и Боксу. Била построил Пешт. Сказано, что Такшонь женился на кунской царевне. Кроме того, указано, что из земель бисенов (печенегов) пришел Тонузоба, который был отцом Уркюна. От Уркюна произошел Тому. Аноним указывал, что жил Тонузоба во время короля Иштвана. Тонузоба до конца своей жизни оставался язычником и жил в Кемейской земле. Только его сын Уркюн стал христианином. Тонузоба был погребен с своей женой в местности Обудсалок. Вероятно, Аноним удревнил пребывание печенегов в Венгрии дабы указать причину более высокого положения этих поселенцев над более поздними. Проникновение печенегов в Паннонию по воле венгерских племенных вождей было возможно в эпоху правления Такшоня и Золтана, когда печенеги и венгры заключили ситуативный союз против ромеев. В. Спине́й считал, что первые достоверными сведениями о печенегах в Венгрии нужно датировать временем Такшоня (Rady, 2009: 681-727; Spinei, 2003: 126; Мако, 2011: 56-57; Györffy, 1990: 108-113; Uydu Yücel, 2002: 632).

Присутствие печенегов в Паннонии до венгров, а также упоминание кыпчаков как союзников болгар является безусловной модернизацией и конструированием прошлого с стороны венгерского Анонима. Кыпчаки как союзники болгар, это реальность XII в., точно также как и группа печенегов рядом с кыпчаками около границ Венгрии. Аноним творил в конце XII – начале XIII вв., поэтому и вписал эти народы в состав населения Центральной Европы. Европейские латиноязычные и византийские хронисты не знали кыпчаков вплоть до конца XI в. (Madgearu, 2015: 111-120; Расовский, 2012: 42-44; Rady, 2009; Paloczi-Horvath, 1989: 7, 10, 30).

Печенеги под давлением огузов отступали во владения венгров и ромеев. Печенеги служили в войске Эндрэ I уже в 1052 г. Печенеги были в войске короля Гезы и были использованы против немецких союзников экс-короля Шаламона в 1074 г. (Шушарин, 1997: 329-339; Расовский, 2012: 88; Spinei, 2003: 127-128). При описании событий, которые происходили в Подунавье в 1072 г., упомянуты печенеги. На помощь их призвали ромеи и болгары. В "Иллюстрированной хронике" сказано, что через три года после нашествия кунов на Венгрию совершили набег бессы, которые прошли Альбу Булгарию, переплыли Саву и вышли на поле Бузиаш. Войсками венгров командовали Янош и Вид. Основную заслугу в победе над печенегами приписано Яношу. Сведения Будской хроники близки "Иллюстрированной хронике". Практически не отличаются от них

сведения Дубницкой хроники. Все также сообщается о нашествии бесов (печенегов) за три года после вторжения кунов, упомянуты Алба Булгарика, Сава, поле Бузиаш, бан Янош, граф Вид, вождь печенегов. Несколько отличаются сведения Пожоньской хроники. Хотя там упомянуто о трех годах после кунского нашествия, Алба Булгарике, Саве, поле Визиас, однако не сказано о победе венгров, а сообщалось, что печенеги вернулись в свои земли с большим количеством пленных. Вождь печенегов не назван по имени. Янош Туроци фактически повторял сведения Иллюстрированной и Будской хроник. Генрих из Мюгельна указывал, что гунны (венгры) напали Алба Булгарию и против них выступили болгары и бесы (печенеги). Немецкий хронист сообщал, что бесы были побеждены хунами, то есть печенеги были разбиты венграми. Вождь печенегов бежал с поля битвы. В Мюнхенской хронике, которая по сути представляет собой сокращенный вариант Иллюстрированной хроники сообщается, что через три года после вторжения кунов напали бесы, которые прошли у Альбы Булгарики и переправились через Саву. Печенеги ограбили венгерское пограничье и отступили. Антонио Бонфини сообщал, что печенеги были верными ромеям и во главе с своим вождем Цезарем (Казаром) напали на венгров. Те выдержали наскок печенегов и обратили их в бегство. Возглавлял венгров бан Янош. Много печенегов погибло в бою, а их вождь попал в плен (Шушарин, 1997: 329; Мельник, 2003: 44-48; Мельник, 2003: 20-38; Латински звори за българската история, 2001: 77-79, 85-86, 91-92, 96-97, 99-100, 105-107, 130-131, 178; Györffy, 1990: 117-118).

К 1036 г. Русь находилась уже на периферии интересов печенегов. Печенеги совершили набег на Киев и осадили его. Однако контрудар Ярослава привел к битве на Стугне, в которой печенеги потерпели поражение и перестали нападать на границы Руси. Русины еще до этого похода начали колонизацию Поросья и вытесняли из региона печенегов¹ (Бороздіна, 2005: 14; Spinei, 2003: 215-216). Кыпчаки сильно потеснили огузов и вынудили их мигрировать в разных направлениях. В 1059 г. печенеги вождя Селте напали на ромеев, но были разбиты (Васильевский, 1908). Однако пик печенежской активности на Балканах приходился на 70–80-е гг. XI в. Кунов 1070-1071 гг. логично отождествить с печенегами. Их движение

¹ Повесть временных лет. Прозаический перевод на современный русский язык Д. С. Лихачёва. <http://www.old-russian.chat.ru/01povest.htm>

в направлении Венгрии обусловила экспансия огузов, которые в 1064/1065 гг. атаковали Фракию (Spinei, 2009: 115-116; Гръцки, Т.VI. 1965: 175-179, 331-333; Гръцки, Т.X. 1980:120-121). Экспансия огузов привела к переселению значительного количества печенегов в пределы Византии и Венгрии. Автор Пожоньской хроники и Шимон Кезаи считали, что местности до Бихара и провинцию Нир опустошили бессы (бешенье, печенеги). Авторы Будской и Дубницкой хроник, а также Януш Туроци, сообщали, что на Венгрию напали куны. Поход датирован 1070 г. Возглавлял кунов Озул. Шимон Кезаи называл его сервиентом князя кунов Дьюлы. Хронист сообщал, что Озул не ожидал нападения венгров. Венгры неожиданно напали и победили врага (Spinei, 2009: 118; *Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni*, 1766: 142-144; Шушарин, 1997: 327; *Chronicon pictum Vindobonense*, 1883: 115-117, 171-173). Венгерские исследователи считали кочевников, которые осуществили нападение, огузами или печенегами. Это логично, поскольку кыпчаки только в 1071 г. начали беспокоить набегами Поросье. К тому же, Анна Комнина сообщала, что кыпчаки кочевали далеко от владений печенегов на Балканах [Шушарин, 1997: 326; Комнина, 1965: Книга 7, Параграф 5).

В 1087 г. Челгу вместе с изгнанником Шаломоном воевал против ромеев. Антонио Бонфини называет его союзниками кунов (кыпчаков). В Иллюстрированной хронике под 1085 г. сказано, что Шаломон после неудачного вторжения в Венгрию вместе с Кутеском напал на Болгарию. Составитель Будской хроники повторил сведения Иллюстрированной хроники. То же характерно и для Яноша Туроци. Венгерские источники, говорят об поражении Шаломона и его союзников. Анна Комнина более подробно описала их действия. По ее сведениям, полководец скифов (печенегов) вышел весной из долины Дуная и взял Хариуполь. Против него было отправлено войско Николая Маврокатаколна, которое подошло к Куле. Челгу двигался по его следам. На равнине около Кулы Маврокатаколн разделил свое войско на несколько частей и дал бой превосходящему войску кочевников. В битве погибло много печенегов, а также получил смертельную рану Челгу, который ранее своими действиями приводил в замешательство целые отряды. Рядом с скифами противниками ромеев названы даки (венгры Шаломона) (Латински звори за българската история, 2001: 80-81, 87, 107-108, 134; Комнина, 1965: Книга 7, Параграф 1; Spinei, 2003: 142; Malamut, 1995: 136-137; Györty, 1990: 116-117; Бережинский, 2010: 57; Князький, 2003: 53).

Во второй половине XI в. много печенегов мигрировало в Венгрию. Венгры расселили их вдоль своей границы. Печенеги в качестве вспомогательных войск широко использовались и венграми. Уже в 1052 г. печенеги помогали венгерскому королю отразить немецкое вторжение. В 1074 г. Шаломону, который вторгся в Венгрию во главе немецких войск, снова противостояли венгры и печенеги. Но в битве на озере Ферт печенеги были побеждены Шаломоном. В 1116 г. печенеги сопровождали короля Иштвана II. Во время битвы у реки Ольшавы печенеги и секеи проявили себя с лучшей стороны, но были побеждены чехами. В 1146 г. секеи и печенеги воевали против войска австрийского герцога Генриха Язомиргота. В битве на реке Лейте погибло много печенегов. В 1150 г. печенеги и венгерские калисы (хорезмийцы) воевали на стороне венгров и сербов против Византии. В 1210 г. в войске графа Иоакима из Сибиу были и печенеги. В "Золотой Булле" упомянут лес печенегов. В комитате Чанад, по данным грамоты Лайоша Великого от 7 августа 1369 г., упомянуто поселение Бешенова. Переселения кыпчаков и огузов обусловили увеличение давления кочевников на оседлое население. Романское и славянское население дунайско-днестровского региона вынуждено было отступить в горы. Степную и лесостепную зону между Карпатами и Дунаем заняли печенеги (Расовский, 2012: 88-89; Spinei, 2009: 128; Györty, 1990: 119-129; Paloczi Horvath, 2003: 10; Paloczi Horvath, 1989: 30).

На западной границе Венгрии печенегов поселили вблизи реки Раб у Залашском, Шомодском и Вахшском комитатах. В мошонском и шопронском комитатах жили печенеги, которые мигрировали еще при вожде Золтане. Многие из этих печенегов были или германизированы или погибли в войнах с немцами. Печенеги, которые жили далее от границ – в комитатах Дьёр и Комарно, еще у XIII в. сохраняли свою идентичность и аристократические роды. Они также жили вблизи Эстергома, Пожони (Братиславы) и на реках Нитра и Житава. Печенежские топонимы были найдены и на Ваге (Расовский, 2012: 60-63, 65-68). Другая группа поселенцев расселилась у Матры и Буковых гор. Печенежские поселения находились около рек Бадова, Шайо и Эгер, в комитатах Эгер и Баршодь. Вблизи южных отрогов Новоградских гор находились владения печенегов, которые связывали матро-буковскую группу с западнословацким анклавом (Расовский, 2012: 69-71, 80-81).

Вблизи Тисы в комитате Саболч находились села с печенежским населением. Далее на восток печенегов расселяли по долинам горных рек. Так одна из групп была расселена по среднему течению реки Беретьйо и по течению Фекете-Кереша в Бихарском комитате, а также по рекам Марош в Арадском и Хуньядском комитатах. На территории Трансильвании печенеги были расселены в комитатах Харомсек, Бестерце-Насод, Киш-Кюкюллё, Фегераш, Чик, Удвархей. В Южных Карпатах (Трансильванских Альпах) существовало поселение Csernabesenyо. Также печенежским буфером была прикрыта южная граница Венгрии. Их поселения находились в комитатах Срем, Вереч, Барань, Шомодь, Бач-Бодрос, вдоль Дуная, Савы и Дравы. Печенеги также владели землями вблизи Печа и Мохача. На расстоянии от границы, вблизи от Балатонского озера в границах Шомодского комитата жила небольшая группа печенегов. Вообще в Венгрии ученые насчитали 190 печенежских топонимов (Расовский, 2012: 71-75; Györtyy, 1990: 124-167).

В Венгрии печенеги со временем ассимилировались. В регионе Саркоз печенеги занимались скотоводством, охотой и рыбалкой. В XII в. печенеги еще не осели в Венгрии и их главой был специально приставленный к ним ишпан. Только в XV в. печенеги ассимилировались. Ассимиляция была медленной, однако стоит отметить, что в Шарвизком комитате население сел было смешанным венгерско-печенежским. В XII в. король Иштван II принял печенежских беженцев, которые мигрировали из Болгарии после поражения в битве при Веррое. Ал-Гарнати сообщал о тысяча печенегах, живущих в Венгрии. В 1075 г. король Геза I подарил печенежские села Тасар и Удвар монастырю Гарамсенбенедек, а Ласло I подарил печенежское село монастырю в Шомодьваре. В регионе Баконьбел также находилось печенежское село. Монастыри сыграли важную роль в христианизации этих поселений, а также сыграл роль тот фактор, что жители этих регионов не пользовались привилегиями и не возглавлялись печенежскими лидерами. Довольно скоро многие печенежские общины начали зависеть от венгерских баронов. Печенеги в XI в. еще продолжали погребать своих умерших по традиционному обряду. Около аббатства в Сазе в 1067 г. было много печенежских погребений в курганах. Христианизация печенегов была тесно связана с христианизацией венгров, которая в XI в. не было сильной и против которой была языческая реакция середины XI в. В погребениях печенежских женщин находили много ювелирных

украшений, в погребениях мужчин конскую сбрую. На погребениях оставляли еду. Традиционные верования сохранялись на протяжении двух-трех поколений с момента переселения. Много нехристианских имен было у печенегов живших на пограничных территориях в XIII-XIV вв., печенеги живущие в Центральной Венгрии оставались язычниками в XI-XII вв. и стали христианами только в XIII в. Печенежские верования исчезали как только исчезали кочевнические обычаи и печенеги оседали. Переход к полуседлости произошел в XII в., когда печенеги стали жить в селах (Мако, 2011; Большаков, Монграйт, 1971; Paloczi Horvath, 2003: 11; Paloczi Horvath, 1989: 36).

Только в XIII в. упоминались аббатство печенегов и церковь печенегов. Случай с принятием христианства Уркюном – сыном Тонуз-обы, вероятно, был исключением. В этом же столетии можно видеть печенегов в составе венгерской знати. В 1225 г. печенег Аба, родоначальник рода Аба, находился среди придворных короля Андраша (Эндрэ) II. Под 1216 г. упомянут печенежский граф Ох. В грамоте от 1222 г. была выдана грамота арпашским печенегам. Они подчинялись своим собственным графам и судьям (то есть вождям племен и кланов), однако находились в подчинении у венгерских иобагионов. Печенеги выступали в поход с собственным вооружением и формировали отдельные отряды. Они не платили налогов со своих земельных владений. Один из печенегов Самуил Аба, пользуясь родством с Арпадами, правил Венгрией в 1041-1042 гг. При венгерском вожде Такшоне Пота построил крепость над Матрой. В документе от 1267 г. в районе реки Раб упомянут граф Оливер Пок судья печенегов. В XII в. войско венгерского короля Иштвана II было усилено печенегами вождя Татара, которые были расселены на землях королевского домена. Печенеги одевались в одежду и головные уборы восточного типа. Шапки у них были восточного типа, а одежда персидского типа из шелковых одежд. К числу печенегов относились представители знатных родов Аба, Чабай, Торнай. Беке был судьей острова Чепель, Бенедикт в 1329 г. был верховным жупаном комитата Барань, Павел в 1404-1406 гг. был баном Далмации, Хорватии, Славонии, Маг занимал должности Палатина и верховного жупана Бачки. Гергей и Янош печенеги служили королям Карлу Роберту и Лайошу из Анжуйской династии. Печенеги ассимилировались к концу XV в. В XIII в. часть из них уже начала оседать. Некоторые из них занимались виноделием. Первые случаи оседания печенегов случались в горных местностях например в Словакии в 1075, 1165, 1247 г.

Начиная уже с XIII в. среди печенегов распространяются христианские и славянские имена. В 1381 и 1386 гг. печенег Матей и Иштван были приближенными королевы Марии. В местностях в районе бассейна Тисы источники зафиксировали в XV в. Тому и Антония Бесенеу (Расовский, 2012: 87, 91-95; Györty, 1990: 168; Paloczi Horvath, 2003: 10-11; Tatar, 2013: 34-35 40; Paloczi Horvath, 1989: 33, 38).

На Руси поселения печенегов были малочисленными и печенеги были упомянуты в летописи всего несколько раз. В 1097 г. тербовельский князь Василько хотел привлечь к себе на службу печенегов, берендеев и торков. В 1116 г. печенеги и огузы из Белой Вежи бежали в Русь. В 1142 г. они упомянуты как вспомогательные силы под командованием Лазаря Саковского. В 1169 г. мы находим последнее достоверное упоминание о печенегах в летописях. Около Коломьи в Галичине находилось село Печенижын. Около Звенигорода находилась Могила Печенеги. Печенеги, как, впрочем, и огузы-торки, жили отдельно от русинов и не смешивались с ними на просторах лесостепей. В Галичине же они достаточно быстро ассимилировались, поскольку не было территорий, где можно было бы сохранить прежний кочевой уклад. Некоторая часть печенегов в эпоху кыпчакской экспансии переселилась в пределы Волжской Булгарии. От болгар они получали лепную посуду (Расовский, 2012: 54, 96-97, 109; Ипатьевская летопись, 1962: 533; Иванов, 2006: 456).

Печенеги и Византия. Нижний Дунай, хотя и был природной преградой, но не был непреодолимым препятствием, а скорее контактной зоной и регионом из которого Византия черпала силы своих федератов. В 1017 г. болгары вели переговоры с печенегами в последней надежде сохранить свое государство. П. Диакону считает, что печенеги также контактировали с печенегами и император Василий II сделал все возможное, дабы не допустить союз кочевников с болгарами. В. Тыпкова-Заимова предположила, что василевс предложил больше денег чем болгары. В 1027 г. печенеги вторглись во владения Византии и опустошили фему Болгария в районах Белграда, Браничева, Ниша, Видина. По сведениям Иоанна Скилицы, печенеги напали на Болгарию и увели в плен много людей включая тагмархов и стратигов. Иоанн Зонара сообщал, что печенеги перешли Дунай, однако правитель Сирмия и дука Болгарии Константин Диоген их разгромил (Гръцки извори за българската история, 1968: 190-192; Мельник, 2006: 27-39).

В 1032 г. они прошли всю Мизию до Фессалоник. Иоанн Скилица писал, что вторжение печенегов через Дунай в Мизию, состоялось после того как на небе заметили комету, которая была плохим предзнаменованием. Они пересекли Дунай в районе Северо-Западной Болгарии, перешли Балканы в районе Софии и вторглись в долину реки Струмы. Михаил Глика датировал вторжение печенегов июлем 1032 г. и указывал, что они перешли Истр и опустошили Мизию. Иоанн Зонара сообщал, что печенеги вторглись в Болгарию, а по возвращению из похода убили многих пленников. По сведениям Иоанна Скилицы перед 1035 г. печенеги вторглись и причинили много вреда как Мизии и Фракии, так и Македонии. В 1036 г. печенеги организовали три нападения и взяли в плен пять стратигов. В 1036 г. были взяты крепости Скала, Цар Асен, Доростол (Силистрия), Диногетия, Хиршова. Уцелели крепости Нуферу, Капидава, Балчик, Пэкулуйсоарэ. Правда Капидава и Дервент таки были взяты печенегами. То есть печенежские вторжения обходили приграничные крепости Добруджи стороной. Уцелели крепости куда можно было перебросить войска и продовольствие по воде суднами. Иоанн Киннам и Никита Хониат приписывали опустение Мизии печенежским набегам. В 1036 г., по мнению П. Диакону, печенеги договорились с Византией, что дало им возможность сосредоточить свои силы на противостоянии огузам. Договор заключил Тирах. Этот вождь высказал возмущение, когда ромеи приняли у себя Кегена, который был врагом Тираха. Иоанн Скилица считал печенегов царскими скифами и указывал, что владения Тираха простирались от Днепра до Дуная. Тирах был назван сыном Килтера, а Кеген сыном Валцара. Византийский хронист сообщал, что Кеген происходил из незначительного рода. Сообщалось, что он был храбрым воином и отметился в битвах против огузов, а Тирах под давлением огузов вынужден был откочевать к Дунаю. Много раз Тирах нападал на Кегена и устраивал на него засады, но всякий раз тот умудрялся улизнуть. Преследуемый Тирахом он укрылся в болотах Борисфена (в Великом Луге за порогами). В очередной раз убегая от врагов, Кеген перешел границу Империи у Доростола (Силистрии). Иоанн Зонара сообщал, что печенегов возглавлял Тирах, однако любовью народа пользовался Кеген. Зная это, Константин Мономах пригласил к себе Кегена. Этот печенежский вождь принял крещение и убедил многих своих людей сделать это. Обосновавшись в Подунавье, Кеген начал нападать на Тираха. Тирах пересек Дунай зимой, и воевал против Кегена и ромеев. В войске Тираха началась эпидемия и Кеген

напав на ослабленных врагов победил их (Гръцки извори за българската история, 1980: 117, 197-198, 299-300, 312-313; Мельник, 2006: 27-39).

По мнению П. Диакону, предоставление убежища людям Кегена, было одним из этапов подготовки к войне с печенегами. 40-е гг. XI в. были тем временем, когда степные племена пришли в движение. В 1043 г., по сообщению Кекавмена, много печенегов перешло Дунай. Один из печенежских вождей – Кеген – в 1045 г. перешел на службу к ромеям и вместе с своими людьми принял крещение. Его крестил в Дунае монах Евфимий. Он получил титул патрикия и получил власть над тремя городами на границе. Печенеги Кегена были поселены на территории фемы Паристрион-Парадунавон. Кеген следил за переправами на Дунае и не давал людям Тираха переправиться. Тому удалось перейти на другой берег только зимой 1047/1048 г., когда река замерзла, Тирах форсировал Дунай и атаковал Кегена и владения ромеев на Нижнем Дунае. Кекавмен говорил, что нашествия печенегов принесли много горя ромеям. Иоанн Скилица сообщал, что реку пересекли 800 тыс. печенегов, что выглядит нереальным. Кеген хотел продолжать войну, но ромеи предпочли решить дело данью и дипломатией. Император Константин одарил четырех военачальников Тираха – Сулцу, Селте, Карамана и Каталима. Каталим показательно приказал печенегам форсировать Босфор, потом войска Тираха находились под Ловечем, а Арианит следил за печенегами дабы они не напали на ромеев. Михаил Пселл указывал, что зимой 1046/1047 г. печенеги перешли Дунай по льду. Правитель Болгарии Василий Монах расселил печенегов у Софии, Ниша, Евцапела. Маттеос Урхаэци отмечал, что пик печенежской активности пришелся на 50-е гг. XI в. (Гръцки извори за българската история, 1968: 13, 114, 198-199, 314-315; Васильевский, 1908).

Иоанн Скилица указывал, что в 1048 г. Кеген восстал против ромеев из-за того, что император отпустил людей Тираха, совершивших покушение на его жизнь. Перед этим его сын вместе с телохранителями словили убийц подосланных Тирахом. Однако император, не желая портить отношения с Тирахом, отпустил их. В 1048 г. печенеги возобновили войну против ромеев и перешли Гемус (Балканские горы). Арианит был вынужден отступить к Адрианополю. Тирах разбил ромеев при Диамполе и Диакене. Кекавмен сообщал о поражении войска Константина Ректора от печенегов, которые в большом количестве пришли в ромейские земли. В битве погибло

много храбрейших ромеев и вся страна была в трауре. Сказано было также, что многие погибли от голода и жажды. Поэтому Кекавмен указывал, что перед походом необходимо запастись фуражом. Никифор Вриенний, описывая события времен Михаила Дуки и Романа Дуки, сообщал об опустошении скифами (печенегами) Македонии и Фракии, а также о поражении от турков-сельджуков при Манцикерте. В 1059 г. венгерский король Андраш I вместе с венгерскими печенегами напал на ромеев и совершил рейд до Софии. Анна Комнина указывала, что конфликты ромеев с венграми вызвали и конфликты с кочевниками. Печенегов она назвала савроматами, а огузов – гетами. В описании событий смешаны реалии 1048-1059 гг. Интересно, что Михаил Атталиота также называл печенегов сарматами, прибавляя к ним географическое определение западные. В отличие от Анны Комнины он знал имя их полководца – Селте и указывал, что у печенегов было много вождей. Сказано, что печенеги проникли до Софии и около Ловеча были побеждены ромеями Исаака Комнина. Иоанн Зонара сообщал о кампании Исаака Комнина против печенегов и указывал, что он стал лагерем у Ловеча. Матеос Урхаэци сообщал, что в 1050-1051 гг. много страшных и ужасных вещей произошло из-за алчного и мерзкого народа печенегов. Указывалось, что народ змей потеснил народ светлых, а тот потеснил огузов, а те напали на печенегов. Многие провинции были опустошены мечом. Тахир ал-Марвази указывал, что кунов преследовал народ кай, куны вторглись в земли шары, шары вторглись в землю туркмен, а туркмены в землю огузов, а огузы переселились в земли печенегов около Армянского (Черного) моря. Мухаммед Ауфи несколько по иному реконструировал переселение народов: на кунов напали кай, куны напали на шары, шары пришли в землю туркмен и огузы вошли в земли печенегов у Армянского (Черного) моря. В Ипатьевской летописи отмечены столкновения Ярославичей с огузами в 1055 и 1060 гг. Отмечалось, что зимой 1059-1060 гг. был голод и мор в степях и много из огузов умерло, а также в летописи отмечалось продвижение половцев. В Лаврентьевской летописи содержатся аналогичные данные. Вероятно, натиск кыпчаков обусловил давление огузов на границы Руси (Эдесский, 2012; Часть 1, Глава 95; Мельник, 2003: 44-48; Мельник, 2003; 20-32; Васильевский, 1908; Curta, 2013: 148-149; Курта, 2013; Мельник, 2006: 27-39; Stephenson, 2004: 81-93; Spinei, 2009: 107-111; Мохов, 2005: 16-20; Голубовский, 1884: 37-38, 40-41; Ипатьевская летопись, 1962: 151-152; Голден, 2003: 460-461).

Михаил Атталиота указывал, что скифы, которых в народе называют печенеги, вторглись через Дунай в Византию, совершали опустошения, однако сильно страдали от эпидемии. Печенеги по своему обычаю обстеливали ромеев из луков. На протяжении 1049-1050 гг. печенеги вторгались в Фракию. 8 июня 1050 г. под Адрианополем печенеги снова победили ромеев, однако сам город не был взят. В битве погиб печенежский вождь Сулчу. В руки же к печенгам по сведениям Михаила Атталиоты попал препозит Константин, Арианит погиб в битве, а Михаил Докиан был замучен. Иоанн Скилица сообщал, что в 1050 г. в битве погибли Арианит и Докиан, а печенег Сулцу был убит стрелой со стен. Печенеги совершали набеги в Македонию и Фракию. По данным Иоанна Скилицы, войска Никифора Вриения и Михаила Аколута одержали победу над печенегами около Адрианополя, Катасирти, Хариуполя. Печенеги в набегах доходили до Адрианополя, но прежних успехов не достигали. Михаил Атталиота же приписал изгнание печенегов из Фракии и Македонии Никифору Вотаниату. Михаил Глика сообщал, что после поражения от печенегов ромеи заключили с ними мир на тридцать лет. По сведениям Иоанна Скилицы, в 1053 г. император Константин IX заключил с печенегами мир на тридцать лет. В составе Парадунавона была автономная единица – Пацинакия. На византийском берегу Дуная образовались печенежские анклав. Ее правитель получил титул магистра, а также назывался архонтом. Один из таких печенегов был крещен и получил имя Иоанн. Возможно, что это тот же Кеген, поскольку в Силистрии была найдена печать с надписью "Помоги Боже Иоанну Кегену архонту нашему". Он мог получать императорские послания. Людей Тираха расселили между Софией и Нишем. Много печенегов расселилось в Плиске, Преславе, Одарчии, Исакче, Нуфару, Гарване, Махмудии, Пэкуюл-луй-Соарэ, Дристре (Силистрии), Варне. Кроме того, печенежские поселения оставались ина другом берегу Дуная – в Истрии, Тыргушоре, Валя Дачелор, Велнари. По сведениям Михаила Атталиоты и Иоанна Скилицы, в 1059 г. Исаак Комнин совершил поход против печенегов и восстановил имперскую власть над Параистрионом. Михаил Глика сообщал, что один печенежский вождь отказался жить в мире за что был уничтожен. Григорий Бакуриани, с которым пришлось столкнуться печенегам, описывал их как наиболее ужасных врагов не только ромеев, но и всего христианства. Он нанес им поражение или в 1082 или в 1083 г. Михаил Пселл сообщал, что мисийцы (печенеги), увидев

ромеев, бежали. Сообщалось, что ни в открытом бою ни при помощи засад не могли взять верх. На третий день они бежали оставив семьи. Император Исаак не смог догнать своих врагов, которые рассеялись. Несмотря на тенденциозность, Михаил Пселл отобразил кочевническую тактику ведения боя. Сообщалось, что они не были едины. В 1074 г. Параистрион снова отпал от ромеев, вступив в тесные отношения с кочевниками, которые опустошали Фракию и Македонию. В 1078 г. печенеги поддержали бунт Никифора Вриения и дошли до Адрианополя. Михаил Атталиота указывал, что с печенегами контактировал богумил Лека (ромей по происхождению). Около 1079 г. печенеги снова напали. Никифор Вриенний сообщал, что перед бунтами Никифора Вотаниата и Никифора Васибеки эти сановники сговорились с печенегами. Также сообщалось, что после действий Алексея Комнина против Никифора Васибеки на Болгарию напали печенеги, которые опустошили край между Нишем и Скопье, дошли до Софии, но далее не решились идти¹ (Pritsak, 1976: 25, 27; Meško, 2011: 180-186; Curta, 2013: 150-151, 153-155; Курта, 2013: 203-234; Stephenson, 2004: 98-101; Латински звори за българската история, 1965: 127; Мельник, 2003: 20-32; Князький, 2003: 42-45, 49-52; Пселл, 1978; Мохов, 2005: 23-25).

Слова Михаила Пселла о том, что печенеги лишены какой-либо религии были предубеждениями византийского хрониста, который к тому же мало интересовался миром за границами Византии. В 1008 г. 30 человек приняли христианство от Бруно Кверфуртского. Миссионер сообщал, что сначала печенеги встретили их враждебно и хотели казнить, но по решению знати были освобождены. Бруно сообщал, что печенеги обещали ему принять христианство, если он поспособствует заключению мира с Владимиром. Если же мир не будет заключен, то печенежские вожди говорили, что не до христианства им будет. Бруно Кверфуртский основал в земле печенегов епископию. Исследователи размещали ее где-то на Дунае. Рим интересовался возможностью обращения печенегов, поэтому и направил миссию Бруно в степи. Кардинал Петер Дамиан сообщал, что Бруно Кверфуртский умер среди печенегов. Однако данные Кведлинбургских анналов указывают на его гибель в земле пруссов. Адемар Шабанский указывал, что Святой Адальберт (Войцех из Праги) пробыл в земле печенегов восемь дней.

¹ Sokolov G. Byzantium and Pechenegs, 9th-12th century.
<http://www.hse.ru/data/2012/08/16/1256994421/Project%20overview.%20K.%20Sokolov.pdf>

Деятельность миссионеров не дала прочных результатов. По сведениям ал-Бекри, в начале XI в. около 12 тыс. печенегов приняли ислам. Сведения Радульфа из Камбрэ указывают на то, что некоторые печенеги приняли обрезание по мусульманскому обычаю. Упоминание ал-Бекри о ал-хавалис, могут свидетельствовать о том, что факих, который обратил часть печенегов в ислам, был хорезмийцем, поскольку славянское название хорезмийцев хвалисы, у венгров форма этого этнонима звучала калис. Среди венгерских мусульман были хорезмийцы, которые поселились среди венгров. Сведения Никоновской летописи о христианизации печенегов на Руси не могут быть приняты из-за позднего времени написания летописи, а также, как показали исследования П. Голдэна и Н. Мельника, тенденциозности подачи материала. Некоторые имена и события не отвечают эпохе. Иоанн Скилица зафиксировал факт крещения Кегена, который очевидно был обусловлен политическими, а не мировоззренческими причинами. Вместе с Кегеном приняли христианство и его люди. Кроме того, ромеи держали в заложниках их вождей. В 1048 г. чтобы лишить Кегена поддержки Византии в Константинополь прибыло посольство из 140 человек, которые все крестились. Позиция Венгрии в этом отношении была мягче чем у ромеев, поскольку от Тонуз-оба не требовали крещения, а его сын Уркюн добровольно принял крещение. В 1091 г. после поражения от ромеев и кыпчаков оставшихся на Балканах печенегов крестил Святой Кирилл из Филеи. Слова Михаила Пселла о том, что печенеги считают, что после смерти ничего нет, мягко говоря не правдивы, поскольку археологические исследования печенежских могильников дают ясное представление о том, что печенеги верили в жизнь после смерти. Не соответствуют реальности слова Ибн Саида и Абу-л-Фиды, что печенеги подобно русам сжигают своих мертвых. Печенежские могильники свидетельствуют, что эти сведения арабских географов являются дезинформацией, поскольку печенежскую знать погребали в курганах по обычаю ингумации с своими конями. Относительно же традиционных верований, то вероятно печенеги верили в Тенгри, Умай, Ыдук Эр-Суб. Ал-Бекри указывал, что противниками обращенных в ислам были маджуси. Этот термин конкретно обозначал язычников. Среди печенегов распространилась также богумильская ересь. Они поддерживали контакты с богумильскими вождями Лекой и Травлом. Заманчивым для печенегов был ее антивизантийский характер. С манихейством печенеги могли познакомиться еще в Центральной Азии от токуз-огузов

и согдийцев. Печенежскими обычаями было делать чаши из черепов своих врагов и сооружать девташлары (Пселл, 1978; Бруно Кверфуртский, 1873; Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Ч. 1., 1878).

Михаил Пселл также ошибался относительно организации и вооружения войск печенегов. В качестве оружия дистанционного боя использовались лук и стрелы. В рукопашной использовались копья, сабли, мечи, кинжалы, ножи, топоры. Печенеги также использовали метательные копья, то есть дротики. В ближнем бою использовались булавы и кистени. Защитное снаряжение состояло из шапки или шлема, кольчуги или панциря, боевого пояса, наколенников. Все эти виды вооружения можно было обнаружить в печенежских могильниках. В снаряжение воина также входили также аркан и плетка. Печенеги могли защищаться лагерем из соединенных между собой повозок, в случае нападения они двигались отдельными отрядами. Гардизи сообщал, что у печенегов были знамена и трубы. Эти знаки были атрибутом организованного войска. Благодаря звуковым сигналам можно было достаточно быстро реагировать на меняющуюся ситуацию. Среди вооружения печенегов упомянуты копья. Абу Дулаф сообщал, что печенеги люди воинственные и даже воюют между собой. Анна Комнина сообщала о том, что печенеги и кыпчаки перестреливались в битве при Левунионе. Анна Комнина указывала, что у печенегов прирожденное искусство воевать, устраивать засады, строить ряды. Кроме того, она упоминала, что печенеги отгораживались от противников лагерем из повозок. Никита Хониат сообщал, что для прохода людей в таком боевом порядке они оставляли некоторый простор. Он же описал комплекс вооружения печенежского воина – колчан и лук, иногда копья. Для переправы использовали мешок и коня. Печенежские кони могли переплыть Дунай, а переправа через Босфор в 1048 г. засвидетельствовала исключительную выносливость этих коней. Тактика боя с имперской конницей включала в себя обстрел врага стрелами и удар врага копьями. Потом следовало притворное отступление и этот маневр использовали множество раз. Когда же противник был дезорганизован, они использовали мечи (Бороздина, 2009: 31-35; Бороздіна, 2007: 67-69; Гардизи, 1973; Сейдалиев, 2013: 87-89).

Михаил Пселл тенденциозен, сообщая, что печенеги не отличались отвагой и силой. Около Валандара печенеги после взятия города воевали еще два дня в поле. Во время битвы под Киевом они

продержались почти целый день. Печенеги отметились как военные инженеры. В 1051 г. они соорудили военный лагерь у Паристрионе. Кеген эффективно использовал фортификации Пэкуэл-луй-Соаре. Обычной для печенегов была оборона в лагере. Так они действовали в 1049, 1053, 1059, 1077-1081, 1086, 1091, 1122. В 1049 г. в битве у Ста Холмов печенеги отбили два приступа ромеев. В 1053 г. успешно оборонялись лагерем у Преславы и потом нанесли поражение ромеям. В 1088 г. во время осады Преслава печенеги сражались настолько стойко, что цитадель города с двумя башнями так и не была захвачена ромеями, а Алексей Комнин был вынужден отступить от города. И это при том, что против печенегов был использован флот. В 1068 г. при нападении на Венгрию печенеги уничтожили фортификацию в верхней части Мезешских ворот (горного перевала через Карпаты). В 80-х гг. XI в. ними были уничтожены венгерские крепости Дебика, Молдовенешти, Широара. Печенеги определенно умели оборонять укрепленные лагеря и города. Ромеям даже не помогло использование осадной техники при осаде Дристры. Печенеги могли также брать приступом фортификации. 8 июня 1050 г. они взяли укрепленный лагерь Константина Арианита под Адрианополем. На Руси ими была взята крепость Новотроицкого гродища, расположенная на мысе и казалось защищенная самой природой. Во время действий под Дристрой в 1088 г. печенеги повалили шатер самого императора и чуть не захватили в плен Алексея Комнина, схватив за узду его лошадь. К печенегам попала важная реликвия – омофор Богородицы. В 1090 г. ими был уничтожен отряд из 300 архонтопулов (телоохранителей). В 1059 г. отряды одного печенежского вождя Селте сражались против всего войска ромеев. В 1050 г. печенежский хан Сулчу во время штурма византийского лагеря был смертельно ранен из катапульты, что могло случиться, когда сам хан вел своих людей на приступ. Для печенегов не были чужды поединки. Об одном из них сообщал Нестор, рассказывая о Кирилле Кожумьяке. В русском фольклоре он стал Кожемякой Усмаром (Ушмовцом). Доблесть и храбрость считались одними из важных качеств воина и правителя. Поэтому, хан Куря и приказал сделать чашу из черепа Святослава. Кыпчаки также отдавали должное храбрости печенегов, сравнивая их с волками, что безусловно в устах степняков было огромным комплиментом. Безусловно, печенеги были отважными и умелыми воинами. Для устрашения печенегов использовали зверскую жестокость. В 1050 г. ромеи после победы привезли в Константинополь груды отрезанных голов

печенегов. В 1091 г. после победы при Хировакхи ромеи вернулись в Константинополь с отрезанными головами печенегов на копьях. После победы под Левунионом ромеи перебили 30 тыс. чел. без разбора пола и возраста. Среди ромеев была популярна песня, что из-за одного дня скифы (печенеги) не увидели весны. Синесий предлагал вырезать всех печенегов. Анна Комнина представляла дело так, что император предлагал проявить милосердие к побежденным. Однако, вероятно, он был прагматиком и считал, что их можно использовать как вспомогательные отряды в войске. Печенеги и сами не отличались человеколюбием. Люди Тираха, убив Кегена, разрубили его труп на несколько частей. Из черепов побежденных врагов они делали чаши. Захватывая определенную территорию, печенеги частично уничтожали коренное население, частично его изгоняли. Под их давлением приходилось мигрировать венграм, уличам и тиверцам (Бережинский, 2010: 10-11, 66-69, 76, 86, 103, 106, 112-117, 119-120, 141).

Однако больше всего им удавалось преследование врага и ночные нападения. В 1053 г. около Преславы печенеги напали на ромеев и преследовали их до Адрианополя. В 1035-1036 гг. в плен к печенегам попало пять ромейских военачальников – Иоанн Дермокаит, Варда Петц, Лев Холькотув, Константин Пеперот, Михаил Ставротатар. В 1088 г. в плен к печенегам попал зять Алексея Комнина – Никифор Меллисин. В сражении с ними погиб правитель фемы Болгария Василий Монах. Однако далеко не всегда печенеги осуществляли преследование врага успешно. В 1087 г. печенеги и венгры шли по следам войска Николая Маврокаталона. Он использовал притворное отступление, чтобы обмануть печенегов и выждал удобный момент, чтобы ударить по ним. Ромеи отдавали должное печенегам и в объединенном византийско-печенежском войске в 40-х гг. XI в. именно печенег Кеген был назначен главнокомандующим, а Константин Арианит и Василий Монах ему помогали. Интересно, что печенеги для управления боем использовали знамена. Они были признаками власти и сигнальным ориентиром. Гардизи сообщал, что печенеги ставили знамена и копья. На практике это означало оглашение сбора войска в определенном месте. Для печенегов были характерны авангардные и арьергардные бои. В 970 г. под Аркадиополем они вместе с венграми сражались в авангарде. В 1086 г. вели арьергардные бои в Балканских горах. Достаточно часто они удачно использовали резерв и маневры. В 1088 г. ромеи прозевали подход 36 тыс. печенегов на подмогу оборонявшимся в Дристре. Сами печенеги брали в осаду города, при

этом используя несколько их типов. Белгород (Белгородку) в 997 г. они планировали взять измором (в древнерусской терминологии облежанием), вследствие блокады. Подобный прием они использовали и для осады Киева в 968 г. В 1017 г. печенеги как союзники Святополка захотели взять Киев изгоном (ворвавшись в город и захватив ворота), но были уничтожены княжеской дружиной Ярослава. Иногда они пробывали взятии города с союзниками – с венграми и болгарам Дебелт (Валандар) в 934 г., с венграми – Белград в 1059 г., в 1074 г. вместе с Никифором Вриеннием – Константинополь, в 1078 г. вместе с кыпчаками и Никифором Василяки – Адрианополь. Печенеги смогли сами взять в 1087 г. Хариуполь, в 1088-1089 гг. – Филиппополь, в 1089 г. – Кипселлу, в 1089-1090 гг. – Тавроком, весной 1090 г. – Хариуполь. Печенеги на Балканах в отличие от восточноевропейского этапа их истории приобрели навыки взятия городов. Им также удавалось удивительно быстро адаптироваться к ведению бою в горах, лесах и на порогах. В 971-972 гг. печенеги не пропустили русов через пороги (Бережинский, 2010: 67, 75-77, 79, 81, 93, 106, 108-111).

Печенеги, став жителями империи, были зачислены в военное сословие и с достоинством исполняли свои обязанности. В 1064 г. печенеги приняли активное участие в отражении вторжения огузов, а в 1071 г. сражались на стороне ромеев в битве против турков-сельджуков. Михаил Атталиота указывал, что огузов в земли ромеев гнал голод, и что они опустошили Иллирик до Фессалоники и Эллады. Михаил Глика сообщал, что узы являются наиболее благородными среди печенегов и в числе 600 тыс. чел. переселились. Печенеги помогали воевать ромеям против двух волн огузских переселенцев – огузов-торков и турков-сельджуков. Битва под Манцикертом была не единственным столкновением печенегов с сельджуками. Печенеги уже в 1049 г. воевали против них на стороне ромеев. Также печенеги действовали против хрестоносцев. Необходимо отметить, что Одон из Деои отмечал печенегов и кыпчаков, как тех, кто охраняет Болгарию. Татуш стал катепаном Дристры (Силистрии) вероятно с 70-х гг. XI в. Катепаном Месемврии в конце XI в. был сын Кегена Бальтазар. В 1049 г. против турков-сельджуков воевали печенежские вожди Сулчу, Селте, Каталим, Караман. По сведениям Иоанна Скилицы, печенеги воевали против турок-сельджуков Тогрул-бека. Потомки печенежских федератов, по данным Иоанна Киннама, воевали против Килич Арслана II. Ибн ал-Асир сообщал, что в 1070-1071 гг. царь ромеев выступил против сельджуков с войском в котором были и печенеги. Ал-Джаузи

говорил о 15 тыс. огузов и еще 35 тыс. воинов неясного происхождения. Ал-Хусайни указывал среди воинов Романа Диогена печенегов и огузов. Ал-Бундари упоминал среди воинов Романа огузов, кыпчаков, хазар. Ибн ал-Адим говорил о тюрках из тех же народов. Михаил Атталиота указывал, что к туркам перешли огузы. Аргир Караджа в 1087 г. воевал против печенегов Татуша, а в 1095 г. принял участие в отражении набега кыпчаков. Анна Комнина упоминала о печенеге Татране, который давал советы Алексею Комнину относительно войны с печенегами в 1090 г. Безусловно, это был один из ассимилировавшихся печенегов, которому ромеи были ближе чем печенеги. В источниках также упомянут печенег Неанц, который был среди ромеев в 1089 г. После победы над печенегами при Левунионе в 1091 г. Алексей Комнин расселил печенегов в феме Моглена. Печенег Манастрас в 1103 г. был назначен дукой Киликии, а в 1108 г. гарнизон Мамистры в Киликии помогал Бодуэну Эдесскому в войне против Танкреда Антиохийского. По предположению С. Козлова, Иоанн Алакас, который в 969-971 гг. воевал против Святослава, был печенегом по происхождению. По мнению П. Диакону, в 1066-1067 гг. будущий император Никифор Вотаниат в восстании против Константинополя пользовался помощью венгров и печенегов. Он наладил хорошие контакты с печенегами, когда еще правил Парадунавоном. По данным Иоанна Зонара, после вторжения огузов дука Сердики (Софии) Роман Аргир (Роман Диоген) разбил печенегов. По данным Иоанна Зонары, вестарх Нестор обособился от центра и стал заодно с печенегами Татуша (в 1074 г.). В 1078 г. печенеги нанимались в войска Никифора Васибеки и Никифора Вотаниата. В 1086 г. они поддерживали восстания Леки и Травла. Факт союза печенегов с бунтующими полководцами и богумилами отмечали Михаил Атталиота и Георгий Кедрин. В 1101 г. печенеги причинили серьезные потери отрядам крестоносцев из Аквитании и Баварии, которые двигались через Византию. Бои происходили у Адрианополя. В 1138 г. печенеги в составе войска ромеев взяли крепости Нистрию и Шайзар в Киликийской Армении (Козлов, 2003: 150; Козлов, 2003: 112, 118, 141; Мохов, 1999:158-168; Козлов, 2013; Madgearu, 2013: 120-128; Hilenbrand, 2007: 38, 53, 59, 64 74, 231-232; Бережинский, 2010: 106).

Радульф из Камбрэ отмечал, что в 1054 г. скифские разбойники действовали в Болгарской пустыни. Этот термин равнозначен лесам Болгарии. Печенеги даже были помещены в французский героический эпос "Песнь о Роланде". Там говорилось, что один из полков

правителя сарацин состоял из орд диких печенегов. Это конечно же литературный вымысел автора и стереотип печенегов как врага христиан-католиков. Таким же продуктом литературного творчества было описание печенегов в "Песне о Нибелунгах". В главе о браке Кримхильды с Этцелем (Аттилы) в войске гуннов упомянуты печенеги, которые стреляли из лука в пролетающих птиц и отмечалась их меткость. Их также характеризовали как шумную и дикую орду. Образ печенегов в французском и немецком эпосах сделан по шаблону, по которому изображались все неевропейские и кочевые народы. Печенеги довольно часто выставляли большое войско. Феофилакт Болгарский сравнивал их с ударами молнии и указывал, что гнались за ними все равно, что гнались за недостижимым. Их отступление легко и тяжело. Тяжело из-за количества добычи, легко от быстроты с которой они отступают. Они могут прятаться в лесах и горах. Клирик назвал их детьми скал и указывал, что если император преследует их, то рискует сам погибнуть. Византийские хронисты сообщали, что печенеги нападали отдельными отрядами с диким воем. Во время неудачной обороны лагеря у крепости Белятовы печенеги быстро рассеялись в окраинах. Когда им было выгодно печенеги могли пойти на мир. Так случилось в 1089 г., когда они заключили перемирие и дали заложников. С помощью дипломатии в 1091 г. они старались перетянуть на свою сторону кыпчаков. Союз с печенегами у других народов часто достигался подкупом. Во время усобиц их использовали как вспомогательные силы. Феофилакт Болгарский писал, что печенеги воспринимают мирное время как несчастье, а привычна для них война. Бруно Кверфуртский называл их самыми злыми и упертыми язычниками. Алексей Комнин писал о печенегах как о народе, который мог принять в любой момент неожиданное решение¹ (Бережинский, 2010: 21-35, 57-60, 66; Madgearu, 2013: 208-210).

В Болгарии в конце XI в. находились владения печенегов, но никак не кыпчаков. Это же подтверждено в латинских источниках. Так Радульф из Камбре упоминал, что за Паннонией в Булгарской пустыни живут скифы, которые живут как звери. Отмечалось, что один из печенегов был обрезан по мусульманскому обычаю, что подтверждают данные ал-Бекри о принятии ислама частью печенегов в начале XI в. Не зря Радульф из Камбре говорил о скифах-сарацинах.

¹ Песнь о Нибелунгах. <http://www.fbit.ru/free/myth/texty/pnibelun/022.htm>; Песнь о Роланде. – М.: Художественная литература, 1976. – 666 с. <http://www.fbit.ru/free/myth/texty/proland/024.htm>

Через район Браничево, Белграда, Видина шла старая римская военная дорога, которая проходила через леса и горы. Печенеги совершали нападения из леса. Альберт Аахенский говорил о печенегах как о народе населяющем Болгарию. Одон из Деои при описании Второго Крестового похода описывал болгарские земли с множеством печенегов и половцев. В книге Джона Мандевиля регион у реки Моравы и города Ниш назван печенежской землей. Регион на юг и запад от долины Моравы был населен печенегами. Он был стратегически важен для Византии и поэтому там были размещены печенежские отряды. Михаил Пселл описывал печенегов под этнонимом мисяне. Говорилось, что они не носят панцирей, не одевают шлемов, нет у них щитов, не вооружены даже мечами. Единственным их оружием названы копья и сказано, что они презирают смерть (Меško, 2011: 195; Узелац, 2010: 64-71; Пселл, 1978).

На территории Византийской Империи печенеги осмелились начать борьбу за создание своего государства. Расселение печенегов на территории Мизии, дало им возможность получить новую родину. Уже на печати найденной около Силистрии найдена надпись об Иоанне магистре и архонте Пационакии. По мнению А. Маджару, Пационакией стала называться Северо-Восточная Болгария, которая соответствовала Парадунавону. В 1087 г. во главе печенегов наводился Челгу, который умер после битвы при Куле. Благодаря печатям императора Алексея и его брата Адриана найденным в Силистрии подтверждено участие императора в кампании 1088 г. на Нижнем Дунае. Анна Комнина указывала, что богумил Травл в 1083-1086 гг. договорился со скифами (печенегами) живущими в Параистрионе. В городе Дристра (Силистрия) укрепился Татуш, в Вичине – Хали. Саца и Сеслав вероятно правили еще какими-то городами. По мнению Н. Мельника, печенеги контролировали земли между Дунаем и Балканскими горами. П. Павлов считает, что Татуш и Хали это один человек имя которого было Татуш-Калис и который был хорезмийцем. По нашему мнению, есть куда больше оснований доверять традиционной версии. Другими вождями печенегов болгарский исследователь считал Сацу и Сеслава. Особую роль все эти вожди сыграли в событиях 1074 г., когда в регион прибыл вестарх Нестор. Он должен был восстановить власть империи на Дунае, однако у него не было достаточно сил для реализации этого замысла и византийский акрит превратился в бунтовщика, который нашел общий язык с Татушем и другими печенежскими вождями региона. На стороне Нестора были болгары, а его оюзниками являлись

печенег. Располагая значительными силами он вторгся в Фракию в 1074 г. и дошел до Адрианополя, а потом до Константинополя. Отдельные его отряды взяли в осаду несколько больших городов Фракии. Ромеи смогли добиться успеха, подкупив печенегов и посеяв между союзниками раздор (Комнина, Книга 6, Параграфы 4, 14; Мельник, 2003: 20-32; мельник, 2006: 27-39; Павлов, 2000; Spinei, 2009: 142-143; Malavut, 1995: 129-131; Князький, 2003: 52-53).

Мануил Ставроман сообщал, что печенеги напали и форсировали Истр, перешли Гемус (Балканы) и грабили земли болгар. Анна Комнина сообщала, что в битве с ромеями (в 1087 г.) около Голои погиб вождь печенегов Челгу, одно имя которого наводило ужас на ромеев. Этот успех ободрил ромеев и они стали излишне самоуверены. В битве у Белятово ромеи Враны были разбиты превосходящими силами печенегов. Около Филиппополя огуз Татикий, собрав значительное войско, вынудил отступить печенегов с Марицы и от Филиппополя. Европейские хронисты времен Первого Крестового похода говорили о печенегах, как о воинах в латах и с луками. В 1088 г. сам император Алексей Комнин возглавил кампанию против печенегов, пересек Балканские горы, взял Средец и Преславу, а потом вышел к Силистрии. Он считал, что печенегов нужно добить и вернуть контроль над Параистрионом и не слушал советов Григория Маврокатаколону и Никифора Вриенния. Инициативу императора же поддерживали молодые полководцы во главе с Николаем Маврокатаколом. Никифор Вриений указывал же, что на равнине у конницы печенегов будет преимущество. Печенеги искали способа заключить мир, однако ромеи не шли на это. В войске ромеев были огузы Татикий и Узос. В битве у Силистрии ромеи печенеги напали с тыла на лагерь ромеев и обратили часть из них в бегство. Однако император сохранил порядок в оставшихся частях и взял Силистрию в осаду. Татуш отправился искать помощи у кыпчаков, а городом правил его клан. Около Большой Преславы состоялся бой, который печенеги начали, наступая лагерем из повозок. Сын Романа Диогена Лев погиб в попытке напасть на печенегов. На помощь печенегам в Преславе приблизилось 30 тыс. печенегов и император был вынужден отступить, пробиваясь с своими телохранителями сквозь окружение. Пленных ромеев печенеги продали в рабство. Довершить разгром ромеев печенегам помешал конфликт с кыпчаками и поражение от них при Узолимне. Алексей был вынужден пойти на перемирие с печенегами, после которого состоялась битва при Кипеселле, где ромеи были снова

разбиты и печенеги взяли Тавроком и Хариуполь. Под Хариуполем печенеги разбили элитный отряд византийских архонтопулов (телохранителей императора). Ромеи разбили печенегов в двух битвах, одна из которых происходила у Цурула, однако это не помешало печенегам совершать набеги на Фракию и подойти к самым стенам Константинополя. Около Апрома ромеи напали на отдельный отряд печенегов и одержали победу. В 1090 г. печенеги осаждали Русий. Для войны против них ромеям понадобился союз с кыпчаками и в битве под Левунионом весной 1091 г. военная мощь печенегов была сокрушена. Кыпчаки и печенеги обстреливали друг друга из луков, а когда пришло время рукопашной, то ромеи и кыпчаки сразились с печенегами и одержали над ними победу (Kurat, 1937: 169-171, 175, 214-227; Meško, 2013: 134-148; Князький, 2003: 52-55, 95-97; Madgearu, 2013: 193, 197-205; Козлов, 2003: 153-161).

Для того, чтобы удачно противостоять печенегам, ромеям пришлось прислушаться к советам трактата Маврикия относительно войны с степным противником. По нему лучше всего было воевать против него во время морозов и дождей, поскольку это снижало эффективность луков, желательным был бой в лесу, а также настоятельно рекомендовалось занять вершину над равниной и избегать боя в гористой местности. В 1090 г. печенеги осадили Алексея Комнина в Цуруле. Император смог победить, спустив на печенегов с возвышенности тяжелые телеги и потом напал на них. Печенеги же в 1086 и 1088 г. мешали ромеям вторгаться в Параистрион, нападая на них на горных перевалах, и отступали только в виду явного численного преимущества ромеев. Слабым местом печенегов была организация дозоров. Юноша из Киева в 968 г. смог пробраться к своим через печенежское войско. В 1050 г. Михаил Аколупф, командующий варяжской гвардией, совершил удачную вылазку и перебил печенегов. В том же году, патрикий Иоанн Философ совершил удачную вылазку против печенегов, остановившихся неподалеку от стен Константинополя. Слабым местом печенегов было отсутствие единоначалия и консолидированности. В 1059 г. большинство печенежских вождей признали власть Исаака Комнина над Парадунавоном и только Селте выступил против ромеев. Во время осады Хировакхи 6 тыс. печенегов рассыпались по Фракии для грабежей, в результате чего ослабили войско и сами стали целью для нападения. Печенеги иногда были слишком горды и самонадеянны. Так в битве при Аркадиополн в 970 г. они поддались на притворное

бегство и были заманены в засаду, где их перебили отряды Варды Склира (Бережинский, 2010: 90-91, 137-138).

Печенеги приняли активное участие в событиях на Балканах в XI в. Слова Анны Комнины о истреблении мириады печенегов стоит воспринимать только как фигуру речи. Печенеги продолжали служить в византийских войсках. В 1095 г. Аргир Караджа сражался в войсках ромеев против кыпчаков (Malamut, 1995: 147). Они сыграли значительную роль во взаимоотношениях Византии с крестоносцами. Когда на Балканы вторглись банды Петра Пустынника печенеги и туркопулы противостояли Крестовому походу бедноты и не дали им возможности опустошить весь край. Также печенеги активно использовались против отрядов рыцарей-крестоносцев, проявляющих агрессию по отношению к ромеям. Когда войска Готфрида Бульонского проходили через земли Византии, то по сведениям Петра Тудебода император Алксей приказал своим туркопулам и печенегам нападать на его крестоносцев. В 1097 г. печенеги напали на войска Росиньола и его брата епископа около Пелагонии. На помощь этому отряду пришел отряд Танкреда из 2 тыс. человек. Сообщалось, что и далее отряды из турков, славян, куманов, печенегов, огузов устраивали засады и нападали на крестоносцев. В 1096 г. печенеги атаковали ополчение Петра Пустынника и многих из крестоносцев победили. Ансберт говорил лишь о греках, влахах, сербах, болгарах и куманах. Альберт из Аахена отмечал, что в 1096 г. печенеги напали на пилигримов-крестоносцев около Белграда. Эти печенеги охраняли перевозки через Дунай и Саву.

По сведениям Петра Тудебода, печенеги захватили епископа Подио. Около села Бикинат на горном перевале печенеги напали на отряды Раймона. Тот разбил их и взял в плен часть из них. В ''Деяниях франков и других иерусалимцев'' сказано, что 18 февраля 1097 г. на отряд Танкреда из двухсот рыцарей напали туркопулы и печенеги. Раймон Ажилский сообщал, что епископ Подия находился в стороне от лагеря крестоносцев и в долине Пелагонии был взят в плен печенегами в плен, а около села Букината в горах печенеги напали на войска Раймона и были побеждены ним. Сказано, что в войске ромеев служили огузы, печенеги и куманы. В ''Деяниях франков, взявших Иерусалим'', сказано, что печенеги были в Константинополе. Роберт Монах сообщал, что войска Боэмунда и Танкреда были атакованы туркопулами и печенегами. Подражатель и продолжатель Петра Тудебода указывал, что печенеги и туркопулы были направлены

против крестоносцев Алексеем Комниным. Повторялись данные Петра Тудебода о сражении Росиньола и Танкреда с печенегами и о засадах степняков на крестоносцев. Альберт Аахенский указывал, что греки и печенеги нападали на воинство Петра Пустынника, когда оно еще было на Мораве. Император собрал многочисленное войско из греков, болгар, печенегов, куманов. Альберт Аахенский отметил, что Адрианополь от крестоносцев защищали печенеги и куманы. Ричард Лондонский, описывая крестовый поход Фридриха Барбароссы, указывал, что как только крестоносцы перешли Дунай, они были атакованы гунами, аланами, печенегами, болгарами. По сведениям Гильйома Тирского на Балканах жили болгары, куманы и печенеги. Во время Первого крестового похода печенеги охраняли дорогу Виа Игнатия. Эккехард из Ауры указывал, что от нашествия турок и падения Никеи не спасли ромеев ни варяги, ни туркопулы, ни печенеги. В 1101 г. по отрядам немцев и ломбардцев шедших на Ближний Восток по землям ромеев, нанесли удар печенеги. Они нападали с флангов и тыла. Опасность со стороны печенегов грозила крестоносцам на протяжении 20 дней. Около Адрианополя печенеги по приказу кесаря напали на крестоносцев. Они понесли значительные потери, однако и их противников погибло немало. Поразительно, но мусульманские хроники в отличии мамлюков-кыпчаков и мамлюков хазар вообще не сохранили памяти об отдельных мамлюках-печенегах. Печенеги, которые попали под власть сельджуков и служили им, были переселены в Халеб, где жили рядом с общиной происходящих из Венгрии. Эти печенеги приняли ислам. Печенеги в мусульманском мире, как и огузы, упомянуты только как масса, без упоминания отдельных вождей¹ (Uydu Yücel, 2002: 641; Голубовский, 1884: 44-45; Madgearu, 2013: 120-128; Латински звори за българската история, 1965: 15-18, 26-27, 56, 81, 95-96, 10., 105, 107, 150, 162, 164-165, 252, 278, 303).

Печенеги еще один раз побеспокоили Византию – в XII в. Их активность была вызвана эффектом походов Владимира Мономаха против кыпчаков. В 1121 г. князь Владимир изгнал берендеев из Руси. В Ипатьевской летописи сообщалось, что к ним присоединились огузы-торки и печенеги. Вторгшиеся в Византию кочевники были представителями разных племен – печенегов, огузов и потомками

¹ Эккехард из Ауры. *Всеобщая хроника Эккехарда*. Перевод И. Дьяконова. Электронный вариант 2009 года. http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Ekkehard_Uraugiensis/frametext15.htm

кимаков (берендеи-байандуры). А. Бороздина считает, что печенеги переправились через Дунай в районе Добруджи и вышли к Балканскому хребту, который греки называли Гемус, и их караулы достигли Веррои. Михаил Сирийский назвал напавших кочевников куманами, а ромеи – скифами. В скандинавском сочинении "Третье чудеса Святого Олава" сообщалось, что язычники воевали против христиан в Блэкуманналанде. Местом битвы названо Печанавеллир. Сообщалось, что греки, франки и фламандцы не могли ничего сделать с противником и только вступление в бой скандинавов с секирами решило бой в пользу византийского императора. Снорри Ступлусон упоминал о походе императора греков против язычников в Блэкуманналанде, которых возглавлял слепой предводитель. По описанию Иоанна Киннама, осенью 1122 г. многочисленные скифы (печенеги) перешли Истр (Дунай) и вторглись в Македонию и дошли до Веррои. Феодор Продром назвал нападавших кочевниками гетами. Они опустошали земли на своем пути. По сведениям Никиты Хониата и Иоанна Киннама, император вел переговоры направив к скифам единойзычных с ними послов. Части вождей печенегов предлагались шелковые одежды, серебряная посуда и другие дары. Посеяв, таким образом, раздор среди печенегов, Иоанн Комнин выступил против них. Михаил Сирийский сообщал, что ромеи арестовали послов печенегов и предприняли штурм лагеря. Никита Хониат и Иоанн Киннам сообщали, что император выступил против многочисленных как саранча скифов, которые перешли Истр и опустошали Фракию набегами. Император обещаниями и дарами склонил на свою сторону часть печенегов, однако много печенегов оставались врагами Иоанна. Теодор Скутариот указывал, что в пятый год правления Иоанна Комнина скифы (печенеги) перешли Истр и вторглись в ромейские владения. Было сказано, что печенеги оборонялись кругом, а потом совершали кавалерийские рейды на фланги ромеев, которые устояли под их давлением. Печенеги стреляли из луков и сражались с врагами в рукопашной. Византийские хронисты указывали, что печенеги оборонялись в лагере из возов, который ромеи штурмовали трижды, но не смогли его взять и более того потеряли строй. Никита Хониат сообщал, что после этого печенеги совершили конные контратаки и обстреливали ромеев. Михаил Италик и Никифор Васибеки сообщали, о ранении императора стрелой в ногу. Ромеи смогли отбросить печенегов, но те снова закрылись возами и отбивали нападения ромеев. Тогда император одержал победу, направив против печенегов свою

гвардию из англичан, нормандцев, скандинавов, вооруженную секирами. Феодор Продром, Михаил Италик и Никифор Васибеки говорили об окончательном уничтожении вторгшихся скифов. Феодор Продром указывал, что севастрократор действовал за Дунаем. Никифор Васибеки говорил, что кровью врагов окрасились воды Дуная. Михаил Италик говорил о действиях между Гемом (Балканами) и Истром. По предположению С. Козлова, уцелевшие печенеги и огузы пополнили союзнические отряды византийской армии, охранявшие границу. Иоанн Киннам и Никита сообщают, что печенегов расселили в западных провинциях. По данным Одона из Деои печенеги и кыпчаки осенью 1147 г. напали на войска французского короля Людовика, когда те были на территории ромеев. По "Итирениаруму пилигримов" в 1189 г. печенеги, аланы, гунны напали на Фридриха Барбароссу. В 1107 г. печенежские войска в составе армии ромеев воевали у Отранто. Янош Турочи сообщал, что какие-то куны разбитые византийским императором нашли укрытие у венгерского короля Иштвана II. И. Князький считал, что побежденных печенегов и огузов приняли в Венгрии в 1124 г. Э. Сейдалиев указывает, что побежденные ромеями в 1122 г. печенеги кроме Нижнего Подунавья использовались и в Юго-Восточном Крыму. Взаимодействие с местным населением привело к тому, что кочевнические кафтаны перенимали некоторые византийские воины. Печенеги на границах Византии противостояли вторжениям кыпчаков. В Херсоне, Судаке, Керчи были найдены захоронения печенегов и кыпчаков. На службе у ромеев печенеги перенимали элементы одежды и снаряжения характерного для имперских войск. Так, они заимствовали типы шлемов характерных для ромеев. Печенеги также носили пояса (Козлов, 2011: 7-21; Вегерчук, 2010: 6-11; Гръцки извори за българската история, 1972: 222-223; Прицак, 2003: 83-85; Бороздина, 2008: 72-77).

Выводы. События 30-40-х гг. XI в. спровоцировали переселение значительного количества печенегов на территории за границы западноевразийской степи. Увеличение роли печенегов на Балканах было пропорционально давлению огузов и кыпчаков на печенегов. Давление других кочевников вынуждало печенегов более активно нападать на венгров и византийцев. Экспансия на запад племен огузов и кыпчаков привела к значительному выселению за границу восточноевропейских степей большого количества печенегов. Основными территориями расселения печенегов вне Родины был

венгерский Альфелд и византийские подунайские владения. Печенежское государство на Балканах не удалось построить из-за сложных исторических обстоятельств. В провинции Парадунавон византийцы были вынуждены создать регион Пационакия. В этом регионе печенеги оседали. Вследствие контактов с оседлым населением печенеги научились осадам городов. Печенеги ценились как конница венграми и византийцами и использовались в качестве вспомогательных отрядов. Ромеи использовали печенегов во время конфликтов с турками-сельджуками и европейскими крестоносцами.

Литература

Chronicon pictum Vindobonense / ad fidem codicum recensuit, observationes, disquisitionem de aetate Belae regis notarii, et animadversiones criticas adiecit M. Florianus // *Historiae Hungaricae fontes domestici*. – Pars prima. Scriptores ; 2. – Lipsiae, 1883. – S. 110 – 245.

Curta F. *The image and archaeology of Pechenegs* // *Banatica*. – Vol. 23. – Caras-Severin: Muzeul Banatului Montan, 2013. – P. 143-202.

Györfy Gy. *A magyarság keleti elemei*. – Budapest: Gondolat Kiado, 1990. – 384 old.

Hiltenbrand C. *Turkish Myth and Muslim Symbol: The Battle of Manzikert*. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007. – 304 p.

http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/buntyt.htm

http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/buntyt.htm

http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/georgi.htm

http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_dop_mus_pis/text.htm

<http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/rametext2.htm>

Kurat A N. *Peçenek tarihi*. – Istanbul: Devlet basımevi, 1937. – 313 s.

Madgearu A. *Români și pecenegi în Sudul Transilvaniei Relatii Interetnice în Transilvania. Secolele IV-XIII*. // *Bibliotheca Septemcastrensis*. – Vol. XII. – București: Editura Economica, 2005. – P. 111-120.

<http://arheologie.ulbsibiu.ro/publicatii/bibliotheca/relatii%20interetnice%20in%20transilvania/6%20madgearu/articol1.htm>

Madgearu A. *The Pechenegs in Byzantine army* // *The Steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday*. – Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013.

Mako G. *Two examples of Nomadic Conversion in Eastern Europe: the Christianization of the Pechenegs and the Islamization of Volga Bulgars (tenth to thirteenth centuries)* // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. – Vol. 18. – Wiesbaden: - Otto Harrassowitz, 2011. – P. 199-223

Malamut E. *L'image Byzantine des Petchenegues* // *Byzantinischen Zeitschrift*. – Vol. 88/1. – München: Walter de Gruyter, 1995. – P. 105-147.

Meško M. *Notes sur le chronologie de la guerre des Byzantines contre les Pecheneges* // *Byzantino-Slavica*. – LXIX. – Prague: Slovanský ústav AV ČR, 2011. – P. 134-148

Meško M. *Pechenegs groups in the Balkans (ca. 1053-1091) according to the Byzantine Sources* // *The Steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei*

- on his 70th birthday. – Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, 2013. – P. 179-205.
- Pálóczi Horváth A. *Asszimiláció és továbbélő hagyományok a középkori Magyarországon. A keleti népek példája* // *Studia Caroliensia* – № 3/4. – Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, 2003.
- Paloczi-Horvath A. *Pechenegs, Cumans, Iasians. Steppe Peoples in Medieval Hungary*. – Budapest: Corvina Kiadó, 1989. – 141 p.
- Pritsak O. *The Pechenegs. A case of Social and Economic Transformation* // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 1975. – Vol.1. – Lisse: Peter de Ridder Press, 1976. – p. 211-235
- Rady M. *The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation* // *Slavonic and East European Review* – № 87 (4). – London: UCL Press, 2009. – P. 681-727. <http://discovery.ucl.ac.uk/18975/1/18975.pdf>
- Scriptores Rerum Hungaricarum Veteres ac Genuni*. Cura et Studio Joannis Georgii Schwandtneri. Pars Prima. – Vindobonae: Typis Joannis Thomae nob. de Trattnern, Caes. Reg. Aulae Typographi et Bibliopolae, MDCCLXVI, 1766. <http://mek.oszk.hu/08800/08829/08829.pdf>
- Spinei V. *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*. – Cluj-Napoca: Romanian Cultural Institute, 2003. – 546 p.
- Spinei V. *The Romanians and the Turkic nomads North of Danube Delta from tenth to the Mid-Thirteenth Century*. – Leiden-Boston: Brill, 2009. – 545 p.
- Stephenson P. *Byzantium Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans*. – Cambridge: Cambridge University Press, – 368 p.
- Tatár S. *A rábakozi besenyő ispánság szervezete es fennállása* // *Utak és útkeresztelődések. Ünnepi tanulmányok M. Kiss Szándor tiszteletére*. – Budapest: Történelmi Ismeretterjesztő Társulat Egyesület, 2013. – Old. 33-42
- Uydu Yücel M. *Pechenegs on the Balkans* // *The Turks*. – Vol. I. – Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002. – P. 632 – 642.
- Анна Комнина. *Алексиада* / Пер., вступит. статья, комм. Любарского Я.Н. – М.: Наука, 1965. – 688 с. <http://www.alanica.ru/library/Komn/text.htm>
- Бережинский В. Г., Бороздина А.К. *Военное искусство печенегов*. – К.: Центральный музей военных сил Украины, Украинский институт военной истории, 2010. – 271 с.
- Бороздина А. *Классификация вооружения печенегов* // *Сіверщина в історії України*. – № 2. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України, 2009. – С. 31-35
- Бороздина А. К. *Последняя война печенегов с Византией* // *Научный молодежный ежегодник*. – Вып. IV. – Самара: Самарский научный центр РАН, 2008. – С. 72-77
- Бороздина А. *Печеніги та Київська Русь: військові стосунки* // *Воєнна історія*. № 5-6 (23-24). – К.: Центральный музей военных сил Украины, Украинский институт военной истории, 2005. http://warhistory.ukrlife.org/5_6_05_7.htm
- Бороздина А. К. *Лук как один из основных видов вооружения печенегов* // *XI Сходознавчі читання ім. А.Ю. Кримського*. – К.: Інститут сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАН України, 2007. – С. 67-69
- Бруно Кверфуртский. *Письмо архиепископа Брунона к германскому императору Генриху II* // *Киевские Университетские Известия*. – № 8. – К.: Университетская типография, 1873. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Germany/XI/1000-1020/Bruno_Querfurt/brief_Henrich_II.phtml?id=6938

- Васильевский В. Г. *Византия и печенеги* // Труды Василевского. – Т.1. – СПб., 1908. http://Annales.info/byzant/vasiljevsk/1_01.htm
- Вегерчук С. М. *Печеніги та половці в Карпато-Причорноморських землях у XII ст.* // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. С.Л. Петлюри. Історія. – Т. 129. – Одеса: Вид-во Чорноморського державного університету ім. С.Л. Петлюри, 2010. – С. 6-11
- Гардизи... – *Извлечение из сочинения Гардизи “Зайн ал-ахбар”*. Приложение к “Отчету о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893—1894 гг.” // Академик В. В. Бартольд. Сочинения. – Том VIII. Работы по источниковедению. – М.: Наука, 1973 http://www.vostlit.info/Texts/rus7/Gardizi/frametext_1.htm
- Гаркави А. Я. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века)*. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1870. – IX, 308 с. http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/X/Garkavi_mus_pis/13.htm
- Голден П. *Формирование кумано-кыпчаков и их мира // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. – Вып. X. – Симферополь: Крымское отделение Института востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины, 2003. – С. 458-480
- Голубовский П. В. *Печенеги, торки и половцы до нашествия татар*. Монография. – К.: Университетская типография, 1884. – 254 с.
- Гръцки извори за българската история*. – Т. VI. – София: Българската академия на науките, 1965. – 370 с.
- Гръцки извори за българската история*. – Т. VII. – София: Българската академия на науките, 1968. – 300 с.
- Гръцки извори за българската история*. – Т. VIII. – София: Българската академия на науките, 1972. – 322 с.
- Гръцки извори за българската история*. – Т. X. – София: Българската академия на науките, 1980. 420 с.
- Иванов В. А. *Печенеги, гузы, торки* // История татар. – Т. 2. Волжская Булгария и Великая Степь. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2006. – С. 452-458
- Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах*. Ч. 1. // Записки Императорской Академии Наук. – Т. 32. № 2. – СПб.: Типография Императорской академии наук, 1878. <https://yadi.sk/d/6nllPA54wUNU>
- Ипатьевская летопись*/ Воспроизведение текста издания 1908 г. // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – М.: Восточная литература, 1962. – XVI, 938, 87, IV с.
- Князький И. О. *Византия и кочевники южнорусских степей*. – СПб.: Алетей, 2003. – 181 с.
- Козлов С. А. *Больше чем враг: особенности изображения печенегов в византийской литературе эпохе первых Комнинов* // Byzantinoslavica. Revue Internationale des etudes Byzantines. – Vol. LXXI/2. – Prague: Slovanský ústav AV ČR, 2003. – С. 145-161.
- Козлов С. А. *Византийская традиция о последней византино-печенежской традиции* // Европа. Международный альманах. – Вып. X. – Тюмень: Изд-во Тюменского государственного университета, 2011. – С. 7-21
- Козлов С. А. *Византийцы и тюркоязычные кочевники Восточной Европы в конце IX – начала XIII века в византийской нарративной традиции*. Диссертация на соискание научной степени Кандидата исторических наук. Специальность 07.00.03 – Всемирная история. – Тюмень: Изд-во Тюменского государственного университета, 2012. – 206 с.

- Козлов С. А. *Фольклор как история: Иоанн Скилица о разгроме печенегов патриkiem Алакасом* // Электронный научно-образовательный журнал История. – Вып. 5 (21). – М., 2013. <http://www.history.jes.su/s207987840000573-9-1>
- Курта Ф. *Образ и археология печенегов* // Stratum Plus. – № 5. – Кишинев-Бухарест-Санкт-Петербург: Высшая антропологическая школа, 2013. – С. 203-234.
- Латински звори за българската история (Унгарски латиноезычни Извори. Ч.1). – Т. 5. София: Българската академия на науките, 2001. – 195 с.
- Латински звори за българската история. – Т. 3. – София: Българската академия на науките, 1965. – 407 с.
- Матвей Эдесский. *Хронография*. Перевод Гуринов Е.А. Электронная версия 2012 года. http://www.vostlit.info/Texts/rus3/Matfei_II/frameset12.htm
- Мельник М. *Византийський Дунай в історіографії: від Danube d'Empire до limen Візантії* // Південний архів. – Вип. 22. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – С. 44-48
- Мельник М. *Візантія і кочівники Північного Причорномор'я в XI ст. (проблеми історіографії)* // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – № 5-6. – Львів: Вид-во Львівського національного університету ім. І. Франка, 2003. – С. 20-32
- Мельник М. *Проблема стосунків Візантії та кочівників Північного Причорномор'я у сучасних нумізматичних та сфрагістичних дослідженнях* // Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. – № 8. – Львів: Вид-во Львівського національного університету ім. І. Франка, 2006. – С. 27-39
- Мохов А. С. *К административной структуре Византийской Империи на Дунае в период войны с узлами (1064-1065)* // Античная древность и Средние Века. – Вып. 30. – Екатеринбург: Уральский университет, 1999. – С. 158-168
- Мохов А. С. *К вопросу о византийской военной организации в период войны с печенегами 1046-1053 гг.* // Античная древность и Средние Века. – Вып. 39. – Екатеринбург: Уральский федеральный университет им. Б. Ельцина, 2005. – С. 15-26
- Павлов П. *Бунтари и авантюристы в средневековна България*. – Велико Търново: Абагар, 2000. http://liternet.bg/publish13/p_pavlov/buntari/samozvanecyt.htm
- Прицак О. *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія* – К.: Обереги, 2003. – Т. 2. – 1304 с.
- Пселл Михаил. *Хронография*. – М.: Наука, 1978. http://www.vostlit.info/Texts/rus17/Psell_M/frameset8.htm
- Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу (1131-1153 гг.)* / Публикация О.Г.Большакова и А.Л.Монгайта. – М.: Восточная литература, 1971. – 135 с. <http://www.vostlit.info/Texts/rus4/Garnati/frameset1.htm>
- Расовский Д. А. *Печенеги, торки, берендеи на Руси и в Угрии* // Расовский Д. А. Половцы. Черные клобуки: печенеги, торки и берендеи на Руси и в Венгрии. – М.: Центр исследований военной и общей истории, 2012. – С. 39 – 111
- Сейдалиев Э. И. *К вопросу о влиянии Византии на военное дело кочевников Северного Причерноморья: обзор источников X–XIII вв.* // Античная древность и средние века. – Вып. 42. – Екатеринбург: Изд-во Уральского федерального университета, 2013. – С. 85 – 92.
- Узелац А. *Скитски разбојници у бугарској пустињи: поглед једног ходочасника на Поморавле средином XI века* // Историјски часопис. – Кн. 59. – Београд, 2010. – С. 64-71

Шушарин В. П. *Ранний этап этнической истории венгров*. М.: РОССПЭН, 1997. 512 с.

Эккехард из Ауры. Всеобщая хроника Эккехарда. Перевод И. Дьяконова. Электронный вариант 2009 года.
http://www.vostlit.info/Texts/rus16/Ekkehard_Uraugiensis/frametext15.htm

Түйіндеме

Бұл мақала Еуропадағы печенектер диаспорасының тарихына арналған. Печенектердің Венгрия және Балкандарға көшіп-қонуы оғыз және қыпшақтардың қысымынан туындады. Печенектердің Венгрияға қоныс аударуы бейбіт болды, Дунай өзенінің жағалауындағы Византия жерлерін печенектер жаулап алғылары келген. Венгриядағы печенектер федераттар болды. XI ғасырдың 20-40 жылдары печенектер Византияға шабуыл жасады. Парадунавондағы печенектердің негізі XI ғасырдың 40-50-ші жылдарымен салыстыруға болады. Ромейлердің әскери жеңілісі Византия императорларын печенектердің Парадунавонға баруға мәжбүрледі және Пационакияның жеке әкімшілік бірлігі құрылды. Бірнеше онжылдықтар бойы печенектер осы жерлерге қоныстанып, полиоркетиктерді үйренді. Печенектер ромейлер мен богумилов генералдарының көтерілістеріне қолдау көрсетті. 1091 жылы Левонион шайқасында ромейлердің жеңісі қыпшақтардың арқасында мүмкін болды. 1091 жылдан кейін печенектерді ромейлердің федерациялары көмекші отряд ретінде белсенді пайдаланған. Ромейлер еуропалық крестшілерге қарсы печенектерді пайдаланған. Олар печенек отрядтарын селжұқ түріктерімен соғысқа пайдаланған.

Түйін сөздер: печенектер, Венгрия, Византия империясы, Ромей, Парадунавон.

(Пилипчук Я. XI–XII ғғ. Еуропадағы печенектер диаспорасы)

Özet

Bu makale Avrupa'daki Peçenekler diasporasının tarihi hakkındadır. Peçeneklerin, Macaristan ve Balkanlar'a göç ettiklerinin nedeni Oğuz ve Kıpçaklar'ın baskısıdır. Peçeneklerin Macaristan'a yerleşmesi huzurlu iken, Dunay ırmağının kıyısındaki Bizans İmparatorluğu'nun topraklarını kazanmayı istediler. Macaristan'daki Peçenekler Federe idi. Peçenekler, XI. yüzyılın 20.-40.yu döneminde Bizans'a baskın düzenlediler. Paradunavon'daki Peçenekler'in yerleşmesi tarih olarak XI. yüzyılın 40.-50. yılları idi. Romeylerin askeri yenilgisinden dolayı, Bizans İmparatorları Paradunavon'u Peçeneklere teslim etmeye mecbur kaldı, ve ayrı bir idari birim olan Patsinakiya kurulmuştu. Yıllar boyunca, Peçenekler bu topraklara yerleşmiş ve poliorceticayı öğrenmişler. Peçenekler, Romey ve Bogumillerin generallerinin isyanını destekledi. Romeylerin, Levonion Savaşı'nda 1091'deki zaferi, Kıpçakların yardımıyla mümkün oldu. 1091'den sonra Peçenekler, Romeyler tarafından federelerin yardımcı olarak aktif olarak kullanılmıştır. Romeyler, Peçenekleri daha çok Avrupalı haçlılara karşı savaşlarda kullanmışlardı. Bununla birlikte, Peçenek güçlerini Selçuklu Türkleri ile olan çatışmalarda da kullanmışlardır.

Anahtar kelimeler: Peçenekler, Macaristan, Bizans İmparatorluğu, Romaios, Paradunavon.

(Pilipchuk J. Avrupa'daki Pechenegian diasporası (XI-XII yy.))

ҚАЗАҚ АКТЕРЛІК ӨНЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢДЕРІ
STAGES OF DEVELOPMENT OF THE KAZAKH ACTORS ART

К.СЕЙТМЕТОВ*
А.СЕЙТМЕТОВА**

Түйіндеме

Мақалада қазақ актерлік өнерінің дүниеге келуі мен алғашқы тәжірибелері, 1926-1940 жылдар аралығындағы қазақ және орыс режиссерлерінің ізденістері мен жаңалықтары саралана талданады. Қазақтың ұлттық театрының негізін қалаушы актерлер өнеріне тән табиғи дарынды классикалық кәсіби сахна мұратымен ұштастырудың шеберлік даралықтары сарапталады. Кәсіби актерлік шеберлікті қалыптастырудағы, дамытудағы қазақ режиссурасының шеберлік мектебіне баға беріледі. Кәсіби актерлік өнердің негізін қалаушылардың кейінгі дамуға жалғасқан дәстүрі де тың ойлармен пайымдалады.

Кілт сөздер: Театр өнері, сахна, дәстүр, актер, орындаушылық, актерлік өнер, әдет-ғұрып.

Summary

The article analyzes the origin and the first experiments of the Kazakh actor's art, searches and innovations of the Kazakh and Russian film directors in 1926-1940. The individuality of the skill of the connections of natural talent, inherent in the art of actors, which laid the foundation of the Kazakh national theater, with a classical professional stage purpose, is revealed. The estimation is given to the school of mastery of the Kazakh direction in the formation, development of professional acting skills. Also, considered in a new aspect of the tradition of the founders of professional acting, accompanying the subsequent development.

Keywords: theatrical art, scene, tradition, actor, performing arts, acting skills, customs, poetry.

Қазақтың актерлік өнерінің туу, қалыптасу және даму кезеңінде салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарға негізделген ойын-сауық

* Өнертану ғылымдарының кандидаты, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің профессоры, Түркістан-Қазақстан.
Candidate of Art Criticism, Professor of K.A. Yassawi International Kazakh-Turkish University. E-mail: seytmetov_karimbek@mail.ru

** Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы, Түркістан-Қазақстан.

A senior lecturer of the K.A.Yassawi International Kazakh-Turkish University. Turkestan, Kazakhstan. E-mail: aitkul.seitmetova@mail.ru

кешіндегі спектакльдер болды. Мысалы, Атбасарда ойын-сауық кешінде қойылған "Қазақтың құдалығы" – кәсіби актерлік өнердің сахнадағы алғашқы бастамасы. Бұл қойылымдағы қатынасушылар, сахналық көріністер халық өнерінің театрлық сипатқа бейімділігін дәлелдегендей болды. Қатынасушылар екі топқа бөліне орналасады: біріншісі – ақын, домбырашы, әнші-жыршы, палуан жігіттерін ерткен құдалар, екіншісі – құдалардың алдынан арқан керіп, оларға балшық, ұн, күйе жағып, еркектердің басына күштеп әйел орамалын жауып күтіп алған ауыл адамдары. Осы көріністер – құда күту дәстүрі аясындағы салмақты туыстық рәсімдер мен күлкілі, әзіл-қалжың әрекеттері – актерлік өнердің сахнадағы алғашқы қадамдары еді. М.Әуезовтің 1917 ж. "Еңлік-Кебекті" ауыл сахнасында қойып, өзінің кебеже ішінде отырып сыбыршының міндетін атқаруы да алғашқы актерлік өнердің бастамасы болатын.

XX ғ. бас кезінде Семейдегі "Ес – Аймақ", кейіннен "Жылжымалы губерниялық труппа", Орынбор, Омбы, Ақмола, Ташкент т.б. қалалардағы әуесқойлық театрларда кәсіби актерлікке лайық пьесалар қойыла бастады. Қошке (Қошмұхаммед) Кемеңгерұлының "Алтын сақина" пьесасы 1923 ж. Орынборда басылып, ел арасында, кейін 1926 ж. Ұлт театры сахнасында қойылды (Кемеңгерұлы, 1995: 178). Рас, алғашқы орындаушылар көркемдіктен гөрі еліктеушілікке, натуралистік суреттеуге көбірек иек артса да, халық өнерінің орындаушылық дәстүрі негізінде шығармашылықпен қабылданды. Алғашқы қойылымдарда басты салмақ сөзге түсті. Ал әрекеттің нақты өзіндік формасы анықталмай тек сөзге ілесіп отырады. Сахналық көріністер көбіне сөздің пластикалық иллюстрациясы тәріздес болды.

Актерлік шеберлік көрерменді де өнерді түсінуге, қабылдауға тәрбиеледі. 1926 жылы Қызылордада шаңырақ көтерген ұлт театрының репертуарында әуелі шағын пьесаны немесе оның бір актысын ғана көрсетіп, келесі бөлімінде концерт беру дәстүр болды. Бұл орайда, актерлік өнерді өздерінің далалық өнерпаздық шығармашылығымен ұштастырған тұлғалар айрықша орын алды. Олардың әрқайсысының өзіндік шеберлік стиль дарындары да байқалды. Мысалы, Қ. Қуанышбаевтың халық өнері дәстүріндегі репертуары ("Қыз ұзату" және адам мен хайуанаттар дауыстары туралы күлдіргі, сықақ әңгімелері) – дала театрының өзіндік ерекшелігін танытты. Күлкілі әңгімені сахнада көрсетуде жалғыз өзі бір мезгілде екі жыныстағы, әрқилы жастағы адамдардың көңіл-күй құбылыстарын, дауыстарын,

хайуанаттардың дыбыстарын орындауы – актерлік шеберліктің үздік сипаты ретінде бағаланды. Актердің әуезді дауысымен кейіпкерлердің мінез-құлқын көрермендеріне айқын жеткізіп, домбыраға қосылып ән айтуы сахна сырын ұғатын көрермен ықыласын, ниетін қалыптастыруға шешуші ықпал жасады. Драматургия туындыларындағы көркемдік синтездегі би, музыка, пантомима түрлерінің бірге орындалатын мусика (ғылым мен өнер тұтастығын ұстану) сапаны құрайтыны әлемдік көркем сөз өнеріне тән ерекшелік екеніне зерттеуші Г. Н. Пospelов те ғылыми баға береді (Пospelов, 1976: 49).

Елубай Өмірзақовтың актерлік өнерінде күлдіргіштік тәсіл оның бет-әлпетіндегі мимикалық құбылмалы қозғалыстардан туындайтын болған. Ол халық шығармашылығының өзегіндегі актерлік өнерге бейім тұстарын ойнаған өзге рөлдерінде пайдалана білді. Оның ән салу кезіндегі сазды, әуезді үні, интонациялық екпіні жүйрік қиялымен, мимикасымен ұштасады. Алғашқы көркем үйірмелерде еңкейген шал мен бүкшендеген кемпірді, Е.Ерданаевтың "Малқамбайдағы" Малқамбайды ойнауы да шеберлік үлгісімен бағаланды. Е. Өмірзақовтың Малқамбайы – өтірік момақан, аңқау адам қалпына ене құбылуы – оның сахнадағы шығармашылық тапқырлығын, кейіпкерлеріне жан бітірер шеберлігін танытты.

Тұңғыш ұлт театрының актері, режиссері Қ. Жандарбеков Елубайдың актерлік өнерін дәл сипаттайды: "Елубай, күлдіргі рөлдерді ойнағанда сахнада еркін жүреді. Он екі мүшесі түгел қатысады. Сахнадағы барлық әрекеттеріне жұртты сендіреді, күлдіреді, өзі күлмейді. Міне, күлдіргі актердің шеберлігі де осында... Елағаң - өзі көптеген ән шығарған адам. Және халықтың күлдіргі әндерін шебер орындайды. Ән айтқанда көзі, қас-қабағы, бет-аузы түгел әннің сырын үстемелеп, ойнақы мінез көрсетіп отырушы еді" (Жандарбеков, 1980: 50). Е. Өмірзақов өнері – қазақ мәдениетіндегі күлдіргіш, қу тілді қазақ жігіттері дәстүрінің сахнадағы көрінісі.

Актерлік сахналық қойылымда шыңдалу тәжірибесі мол халық шығармашылығы арқылы жүзеге асырылады. Мысалы, "Еңлік-Кебек" трагедиясындағы "Билер шайқасы" сахналық көрінісіндегі актер Серке Қожамқұловтың қамшысын білемдей ұстап, өткір де өктем сөйлеуі мен қабағынан қан жауған, суық түсінің қалпы-суреткерлік шеберлік шешімі. С. Қожамқұловтың ел көрген, білетін билер айтысынан алған тағылымы кәсіби актерлік өнеріне әсерін тигізген. Кәсіби актер

шеберлігінің өмір шындығынан алынатын және ізденістен туатын нәтижесін өзі де атап көрсетеді: "сахнадан көрсетер барлық мінез-құлық, түр-түс, айла-әрекеттер айналаңда жүрген адамдардың бойында бар емес пе соны көріп, содан ала білу керек емес пе? Ол үшін көңіл зеректігі керек-ақ. Ал енді, образ жасаудағы тағы бір басты мақсат - әр рольдің өзіне тән үнін табу. Рольдің үнін тапсаң әрі қарай өзінен-өзі келе береді. Тек сол үнді өршітіп, өсіріп, шырықтырып шыңдай білу керек" (Қожамқұлов, 1993: 170). Шынында да, озбыр би Еспембеттің жыртқыштық кейпіне ене алған С. Қожамқұловтың бұл ролі - оның есімін өнер тарихындағы биікке көтерген табысы. Режиссер Ә. Мәмбетов осы ұлы актердің образды сомдаудағы зерттеушілігіне жоғары баға берді: "Ол үшін бәрі де маңызды еді: кейіпкердің жүріс-тұрысы да, аяқ басысы да, қимыл-қозғалысы мен әдеті де, бәрі-бәрі де өзгеше мән-мағынаға ие болып маңыз атқаратын" (Актер және азамат, 1982: 207].

"Еңлік-Кебек" трагедиясындағы сөзге жүйрік, шешен, байсалды, өмір тәжірибесі мол Көбей бидің Еспембет биге қарама-қарсы тұлғасын жасауда Қ. Қуанышбаев билер шайқасын бейнелеуде өзі өмірден көрген тәжірибесіне сүйенген. Ол билер айтысы үстіндегі психологиялық хал-ахуалға қанық тәжірибесін ішкі түйсік пен табиғи дарын қорытпасымен бейнелейді. Еспембет пен Көбейдің сахнадағы мақал-мәтелдермен, қанатты сөздермен өрілген монологтары, бет-әлпетіндегі табиғи құбылыстары, кейде кеуделерін шалқайтып, кейде бастарын төмен салған кейіптері - билердің психологиялық толғаныстарын жан-жақты барлауынан туған бейнелеу амалдары.

М. Әуезовтың "Қарагөзі" – алғашқы актерлеріміздің сал-серілер дәстүріндегі шығармашылығымен үндескен пьеса. Осыған дейін өмір бойы ән айтып, ойын сауықтарда, үйірмелерде рөл ойнаған тәжірибелі Қ. Жандарбеков сахнада сал-сері үрдісіндегі тұлғаны жасауда шеберлігін танытады. Сырымның жанына ерген Дулат (Қ. Қуанышбаев), Қоскелді (Ә. Қашаубаев) және басқалар сымбатты көріктерімен, суырыпсалма ақындығымен, әншілік өнерімен, жарасымды әзіл-оспақтарымен оқиғаның дамуын әрлендіріп, көріктендіре түседі. Басты рөлдегі Сырымның (Қ. Жандарбеков) және оның жанындағылардың өлеңі мен әуезді, әнші, ақындығы жалындаған ширақ қимылдары, шығармадағы драматург идеясы мен орындаушы актер шеберлігінің тоғысқан үндестігі болып сезіледі. Бұл – өмір көріністерінің натуралистік көрінісінен этнографиялық дәлдікке ұмтылған ұлттық актерлік өнер ерекшелігі.

Актерлік өнердің қазақ театрының сахнасында қалыптасуына әйелдер ойнайтын рөлдер де күрделі жолдан өтті. Қарагөз рөлінде ойнап көңіл-күй арпалыстарын, сезім шарпылыстарын сөз астарынан, ой ағымынан туындатып қойылымдағы бейнеге енуде Зура Атабаеваның шеберлік орны бөлек. Сонымен, қазақ театрындағы кәсіби актерліктің меңгерілуінде, қалыптасуында мынадай ерекшеліктер болды: біріншісі - театрға келгенге дейін әуесқойлық қойылымдарда рөлдерде ойнау, ән айту процестерінен өтуі; екіншісі - актерлердің сахнада жасаған кейіпкерлерінің кескін-келбеті, жүріс-тұрысы, сөз саптауы натурализм сипатында болды. Яғни, олардың ән-күй, өлең, көркем сөз, сатиралық әңгімелер айтуы – актерлік өнердің басты шарты болған. Ал, тұңғыш кәсіби актерлеріміз ұлттық тіл байлығына, әңгімешілік, шешендік, ақындық, әншілік, орындаушылық дәстүрлерге сүйенді.

Әншілігімен бірге драма актері ретінде де еңбек еткен Күләш Бәйсейітова М. Әуезовтің "Еңлік-Кебек", Б. Майлиннің "Майдан" т.б. пьесаларында басты рөлдерде ойнады. Дерек тілімен айтқанда: "1933 жылы театр М. Әуезовтің "Еңлік-Кебегін" қайта қойды. Сонда Еңлікті ойнаған Күләш тұңғыш рет спектакльде ән салды. Еңліктің қоштасуын түгелдей әнмен айтып шықты. Бұл жаңалық еді, жатырқамайтын, спектакльге ерекше өң беріп тұрған жақсы жаңалық еді" (Латиева, 1984: 37).

Театр, сахна өнерінің ғылыми-теориялық заңдылықтарын оқымаған ұлт актерлерінің кәсіби шеберлік деңгейін меңгеруінде Ж. Аймауытов, М. Әуезов, Б. Майлин, С. Сейфуллин, Ж. Шанин, О. Беков пьесаларының көркемдік ықпалы мол болды.

Ж. Шанин – қазақ актерлік өнерінің кәсіпқойлық бағытын қалыптастырған талантты режиссер. Ол қойылатын пьесаны талдауды, жеке кейіпкерлердің сахналық мақсатын анықтауды, көріністерге айрықша көңіл бөлетін тұстарды пысықтауды, сыбыршыға (суфлерге) сүйенбей, актердің рөл сөзін өзінің толық меңгеруін шығармашылық жұмыс процесіне айналдырды. Актерлер режиссермен бірге әдеби-тарихи деректерді, мәліметтерді қарастырып, қойылар спектакльді игеру, бойға сіңіру жұмыстарын атқарды. Сонымен бірге ол кейіпкерлердің сахналық мінез-құлық мақсаттарын талдап көрсететін, актерлік қиял көздерін кеңейтетін этюдпен жұмыс істеу тәсілдерін де пайдалана білді. Бұл актерлердің сахнадағы еркін қимылдарына, шабытты көңіл-күйіне, мүмкіндік жасады.

Театрдың алғашқы жылдардағы шығармашылық бағыты музыкалы драма театрына тән көркем сөз бен әуезді үйрететін арнайы сабақтардың жүруімен ерекшеленеді. Режиссер Ж. Шанин музыкалы бағытқа бейімділігі бар әнші актерлер үшін: "1) Қысқаша ән-күйдің ғылыми жолындағы тетігі; 2) Әннің қағазға жазылған таңбасы (нота); 3) Ғылым жолымен ән салудың тетіктері" (Бел-белестер, 1987: 36) түріндегі арнайы сабақтар жүргізді. Ол театрдың ең басты шығармашылық күші актерлердің тәрбиеленіп, шеберлік деңгейінің көтерілуіне мән берді.

Зерттеушілердің деректеріне қарағанда, актерлік өнердің кәсіби театр сахнасына лайықты талаптармен орындалуын Ж. Шанин өзі қойған "Арқалық батыр" пьесасында толық қолдануға күш салды. Арқалық батыр (А. Абдуллин), Әжіхан (Қ. Қуанышбаев), Қарашешен (С. Қожамқұлов), Диуана (Е. Өмірзақов) рөлдерінің сомдалуы, сахнадағы декорация, сахна сыртындағы үстеме дыбыстар, үндер тың ізденістермен көрсетіледі. Мысалы, бұрын тек қана күлдіргі кейіпкерлерді ойнап жүрген Қ. Қуанышбаев сырттай паң, тәкәппар, бірақ іші арам, аяр Әжіханды бейнелеуді шеберлікпен игергенін аңдатады. Әжіханның Арқалық батыр алдында бірде салмақты, айлакер, бірде сасқалақтаған мүсәпір халдегі трагикомедиялық келбеттегі көріністері, арамдығы, масаттаруы, мардымсуы - бәрі де шеберлік деңгейінде танылады.

Қазақ театры құрылуының алғашқы кезеңінде осылайша актерлік өнердің әмбебап сипатына әуез бен сөз және әрекеттер бірлігі тұтастықта болды. Драмалық рөлдерде музыкалық аспаптарды ойнай білу, көркем сөзді, күлдіргі әңгімені, тақпақты орындауға, билеуге, ән айтуға бейімділігі – барлығы тұтаса келе бұрынғы халық өнерпаздарын әлемдік өркениет үлгідегі актерлік шеберлік тұғырына көтерді. Қазақ тіл білімінің негізін салушылардың бірі, профессор Қ. Жұбанов "Қазақ драма театрының алғашқы күрделі жеңісі", "Біз де ұлт театрына қарай маңайладық" дейтін мақаларында ұлт актерлерінің өнеріне жоғары баға береді, сахна декорацияларын жетілдіруге ұсыныстарын білдіреді (Жұбанов, 1990: 67-74]. Демек, қазақ актерлік өнерін дамыту-ұлт зиялыларының ортақ мұраты болды.

Кәсіби актерлік өнердің даму жолының (халық өнері, әуесқойлық қойылым, мемлекеттік театр) сабақтасқан жүйесінде бұрын тек ұлттық мәдениет аясындағы шығармаларда ойнаған актерлер енді басқа ұлттар өмірінен алынған пьесалардағы рөлдерді меңгере бастады. Мысалы: Н. В. Гогольдің "Үйлену" (М. А. Соколов), пьесасындағы Кочкарев

(актер Е. Өмірзақов), Подколесин (актер Қ. Бейісов), А. Тихонова (актер М. Шамова), Яичница (актер С. Қожамқұлов) бейнелерін сомдауда режиссерлік түсіндірме мен орыс ұлты мінез-құлқын игеру, драмалық және комедиялық ерекшеліктерін қимылмен, сөзбен, бет-әлпет құбылыстарымен бейнелеудің жаңа шығармашылық, ғылыми-әдістемелік тәсілдері игерілді.

Кәсіби актерлікті игеруде ұлттық сипаттар мен көркемөнердің әлемдік үрдістерін ұштастыру басты міндетке айналды. Б. Майлиннің "Майдан" пьесасы (режиссері Ж. Шанин) қазақ театрының актерлік шеберлікті игерудегі жаңа белес болды. Пьесадағы Досан (актер Қазікен Бейісов) оның әйелі Зәуреш (актер Шәрбану Байзақова), Көдебай (актер С. Қожамқұлов), Пүліш (актер К. Байсейітова) және т.б. басты кейіпкерлерді актерлер драматург пен режиссер идеялары аясында қазақ ауылының өз кезеңіне лайықты психологиялық-әлеуметтік жағдайларды суреткерлікпен жеткізе білді. Қазақ ауылындағы әр алуан мінез-құлық иелерінің заман әкелген өзгерістер ағынындағы драмалық-трагедиялық, кейде комедиялық хал-ахуалда болғанын көтерген пьеса идеясын актерлер шебер ойын арқылы ашады.

Әлемдік классикалық және орыс драматургиясының озық үлгілерін сахнада ойнау арқылы актерлер өркениет биіктерін игеруге қол жеткізді. Сахналық туындыдағы өзге ұлттардың бейтаныс әлемін өнер тілімен меңгеру арқылы жалпы адамзаттық психологиялық жан дүние толғаныстарының ортақ сырларымен қауышты. Бұл – кәсіби актерлік өнердің дамуындағы кемелденудің баспалдақтары.

Ұлттық театр қойылымдарындағы актерлік шеберлікті қалыптастыруда маман режиссерлердің рөлі ерекше болды. Ұлт актерлерінің ұлы ұстазы М. Әуезовтің қазақ театрының репертуарын, сахна өнерінің ғылыми-теориялық, әдістемелік жүйесін қалыптастырған еңбегі мәңгілік дараланып тұрады. Нақтылап айтқанда, М. Әуезов – қазақ театры репертуарына арнап көп пьесалар жазған драматург, актер өнерінің шеберлік сырлары туралы ғылыми еңбектер жазған зерттеуші, сахналық қойылымдардың өнер туындысы тұғырында көрерменге жетуін дайындаушы ұстаз-режиссер, режиссураны байыпты талдауларымен нығайтқан интерпретатор, репертуар саясатының асқан білгір жүргізушісі, көркемдік жетекші. Зерттеуші Қ. Қуандықов "Орыс театрына А. Островский, М. Горкий, А. Чехов қандай еңбек сіңірсе, М. Әуезов те қазақ театрына сондай еңбек еткен адам", – дейді (Қуандықов, 1972: 13).

Қазақ театрының шеберлікке ұмтылу жолында актер шеберлігі пәні, сахналық сөз техникасы, музыка теориясы, хор өнері, орыс және шетел әдебиеттерін оқу жұмыстары да үздіксіз жүргізілді. Ұлттық мәдениеттің жанашыры І. Омаров сахна өнері сапасы үшін еңбек ету жауапкершілігіне баға берді: "...театрда көркем шығарма, көркем образ көруші қауыммен көзбе-көз, жүзбе-жүз тілдеседі. Мұндай бетпе-бет дидактасуда жалтақтық жалғанға басу, я күндегі үйреншікті көпірме сөзге берілу актерға да, драматургке де, авторға да, күллі театрға да рухани өліммен бірдей" (Омаров, 1988: 360).

Арнаулы кестемен сахна өнері сабақтарын оқыту, күнделікті шығармашылық жаттығу қойылым жұмыстарымен қатарлас өткізіледі. Осындай сан салалы жұмыстардың орындалуында Я. П. Танев, М. Н. Соколов, М. Г. Насонов, Ю. Л. Рутковский, И. Г. Боров, М. В. Соколовский атты режиссерлердің қазақ театры актерлерін аталған ізденістер талаптары аясында дайындауы нақты нәтижелерге жеткізді. Бұлардың режиссерлік тәсілдері К. С. Станиславский жүйесіне негізделді. Кәсіби режиссерлердің қазақ сахнасын дамытуға арналған еңбектерінің орыс, батыс классиктерінің, кеңес драматургиясының озық туындылары қазақ актерлік өнерінің мектебін айқындады. Я. П. Тригердің "Сүңгуір қайық", В. Киршонның "Астық", Н. Погодиннің "Ақсүйектер", "Мылтықты адам", Н. В. Гогольдің "Ревизор", К. С. Треновтің "Любовь Яровая", В. Шекспирдің "Отелло", М. Әуезовтің "Түнгі сарын", Б. Майлин мен Ғ. Мүсіреповтың "Амангелді", Ғ. Мүсіреповтың "Қозы-Көрпеш – Баян Сұлу", М. Әуезовтің "Абай" т.б. қойылымдардың ұлттық актер ойыны қалыптасуында ерекше маңызы бар.

Аударма пьесаларда сахнадағы жүріс-тұрысты, көруді, естуді, бағалауды, сөйлеуді өзге ұлтқа тән пластикалық қимыл-қозғалыстарды ойнауда актерлеріміз көптеген жаңалықтарды игерді. М. Тригердің "Сүңгуір қайық" пьесасындағы (режиссері Я. П. Танев) "сөзсіз этюд", оқиға дамуына сай музыкасын, декорациялық көркемдіктерді, сахна дыбыстарын пайдалануы театрдың сахна мәдениетін меңгеруіне пайдасын тигізді. В. М. Киршонның "Астығын" (режиссері М. Г. Насонов, басты рөлдерде Қ. Бадыров, Е. Өмірзақов, Қ. Байсейітов, Қ. Жандарбеков және т.б.) қоюда актерлердің киімдерінің, гримдерінің жалпы сыртқы пішінінің кейіпкерлердің ішкі дүниесімен астасуы игерілді. Погодиннің "Ақсүйектер" қойылымында да (режиссері И. Г. Боров) әлеуметтік ортасы, психофизикалық әрекеттері мүлдем бөлек ұры-қарыларды (Костя - Капитан ролінде

Е. Өмірзақов) бейнелеуінде актерлік ізденістердің жаңа нәтижелеріне қол жеткізілді. Атап айтқанда, сахнаның шарттылық аясында станоктарды оқиғаның ыңғайына қарай бірде жол, бірде жатақ, бірде кеңсе, бірде көпір ету, дауысты жоғарыдан да, төменнен де естіртудегі ерсілі-қарсылы жүру шарттылығы – бәрі де ғылыми негіздегі жаңалықтар болды.

Қазақ актерлік өнерінің жетілуінде, өсуінде Н. В. Гогольдің "Ревизорын" (режиссері И. Г. Боров) қоюда рөлге ену тәсілдері, кейіпкерлердің ішкі әлемінен сырт келбетіне, керісінше сырт келбет ерекшеліктерінен ішкі толғаныстарға ену, ойынды ойнақы ету үшін арнайы көріністеріне би, музыка енгізу, яғни, қойылымға пантомимо, водевильдік жеңіл қозғалыстар араластыру жүзеге асырылды. Пьесаның басты кейіпкерлері Дуанбасыны (актер Қ. Қуанышбаев), Хлестаковты (актер Қ. Қармысов) және т.б. сомдағандар комедия жанрына тән кейіпкерлерді зілді күлкі ауқымында бейнелеудің шеберлік тағылымын танытты. "Ревизорда" рөлдер ойнаумен қазақ актерлері әлеуметтік мәні терең юмор мен сарказмді, ойнақы іс-қимылдарды меңгеріп, комедия әлеміне еркін енген (Қазақ театрының тарихы, 1975: 245). К. Треневтың "Любовь Яровая" қойылымында да (режиссерлері И. Г. Боров, М. Г. Насонов) кейіпкерлердің психологиялық толғаныстарын, ішкі драматизмін аңғаруға, сахнада ашуға ерекше көңіл бөлді. Актерлер – Қ. Бадыров (Яровой), С. Майқанова (Любовь Яровая) рөлдердің сыр-сипатын психологиялық толғаныстарын әрекет үстінде ашуға үйренді. Қазақ актерлерін шеберлік мектебін меңгерудің тың сатыларына көтерді.

Әлемдік классиканың драматургиясындағы аса күрделі бейнелердің сахналық ерекшеліктерін жете түсініп, трагедиялық көңіл-күй арпалыстарын ашуда кәсіби режиссерлердің ықпалы өте мол болды. Оның үстіне М. Әуезовтің әйгілі лекциялары мен репетиция үстіндегі кеңес түсініктері ұлттық актерлік өнердің қалыптасуына бірден-бір шығармашылық төте жол болды. Бұған сахнада көркемдік болмысымен суреттеу тапқан Қ. Бадыровтың Отеллосы, К. Қармысовтың Яго т.б. актерлердің жетістіктері дәлел. Бұл қойылым ұлт актерлерінің трагедиялық рөлдерді меңгеру жолындағы өзіндік табысы болды. Мұнан кейінгі кезеңдердегі театрдағы трагедиялық қойылымдардың көркемдік шоқтығының биік болуы осы салалы дәстүрдің ықпалы.

Актерлік шеберлік – қазақ театрының ұлттық мәдениетті әлемдік өркениетпен деңгейлестіру көрсеткіші. Бұл орайда, Ғ. Мүсіреповтің

"Қозы Көрпеш-Баян Сұлу" (режиссері М. Г. Насонов) қойылымында ойнаған актерлеріміздің өнерін шеберлік өнегесі ретінде айтамыз. С. Қожамқұловтың Қарабайды, Ә.Хасеновтің, Ш.Аймановтың Қодарды т.б. рөлдерді меңгерудегі актерлік-суреткерлік шешімдері, әрқайсысына тән өзіндік ерекшеліктері ұлттық актерлік өнердің қалыптасу сипатын танытатын жәйт.

Актердің рөл меңгерудегі аса күрделі мәселелерінің бірі тарихи қойылымдардағы кейіпкерлердің әлеуметтік келбетін ашып, психологиялық толғанысын, саяси құбылысқа көзқарасын айқындау. "Мылтықты адам" (режиссері М. В. Соколовский) спектаклі тұсында қазақ актерлері саясатқа араласқан жандардың жанды бейнелерін жасау тәсілдерін меңгерді. Ленин мен Шадрин рөлдерін ізденістің небір күрделі белестерінен өтіп, қимыл-әрекеттерінің сан қилы тәсіл амалдарынан толып жатқан тарихи материалдар мен архивтік деректермен танысып, оны пайдалану жолдарын үйренді.

Қазақ актерлік өнерінің кәсіби шеберлік деңгейіне көтерілгенін дәлелдеген М. Әуезов пен Л. Соболевтің "Абай" спектаклі (режиссері А. Тоқпанов) болды. Трагедияның қойылымы қазақ режиссурасының, актерлік өнердің бейнелеу құралдарын меңгергендігінің айқын көрінісі болды. Режиссердің Абай заманының кейіпкерлері тағдырларын зерттеп, бәрін де сол кезең шындығына сай қолдануы спектакльдің шынайы режиссерлік тұрғыдан жетілуін қамтамасыз етті. Режиссер А. Тоқпанов осы қойылымға байланысты былай дейді: "Мұқанның трагедияның қым-қиғаш тартыстарына өзі қатысып, басынан кешкен адамдай, көзбен көріп, қолымен ұстағандай дәрежеде бойына сіңіргендігін таныдым. Әрбір адамның мінез-құлқын, әдет-машығын анық, толық зерттеп білмей, бейне жасаудың мүмкіндігі жоқтығын терең ұқтым" (Тоқпанов, 1991: 138). Абай бейнесін сомдаған Қ. Қуанышбаев сахнаға шықпас бұрын ақынның поэзиясын, философиялық көзқарастарын, композиторлығын, заманының тарихи шындығын, өскен, қалыптасқан ортасын жан-жақты зерттеді. Режиссер мен актер Абайды бейнелеуде сыртқы портреттік грим мен ішкі сезім толғаныстарының үндесе өрілуіне тарихи-этнографиялық дәлдік көріністеріне айрықша мән берді.

А. Тоқпанов табиғатынан сөзге шешен, халықтың әдет-ғұрпына, тарихи болмысы мен дәстүріне жүйрік режиссер. Сондықтан оның сот сахнасында ерекше көңіл аударуы, орындаушылардың әрбір диалогтың астарын ашып айта білуі қойылымның көркемдік жетістігі. Көрнекті

актер А. Әшімұлы "Рольді әрбір актер ойнайды, ал образ жасау әрбір актердің қолынан келмейді", – дейді (Әшімұлы, 1995:123).

Қорыта айтқанда, актерлік өнердің шеберлік деңгейге жетуі режиссурадағы жаңашыл ізденістер арқылы жүзеге асырылады.

Әдебиеттер

1. Кеменгерұлы Қ. (1995). *Шығармалар*, - Алматы, Мұраттас. 178 б.
2. Поспелов Г. Н. (1976). *Лирика* – М.: "Изд-во Московского университета". С 49.
3. Жандарбеков Қ. (1989). *Көргендерім мен көңілдегілерім*. Алматы, "Өнер", 50-б.
4. Қожамқұлов С. (1993). *Шеберлік мектебі*. Мақала, очерк, естеліктер жинағы/Құраст. Мусинов А. Құлмағамбетов М. Алматы, "Өнер", - б 170.
5. *Актер және азамат. С. Қожамқұлов туралы мақалалар мен естеліктер*. (1982). (Құраст.: Уәлиев Қ.) Алматы, "Өнер", 207 б.
6. Латиева С. (1984). *Бұлбұл: өмірбаяндық повесть-эссе*. Алматы, "Өнер".
7. *Бел-белестер*. (1987). Құраст. Құндақбаев Б. Алматы, "Өнер".
8. Жұбанов Қ. (1990). *Шығармалар мен естеліктер*. Алматы, "Өнер".
9. Қуандықов Қ. (1972). *Театрда туған ойлар (сын мақалалар)*. Алматы, "Жазушы".
10. Омаров І. (1988). *Әдеби толғамдар: Сын мақалалар, зерттеулер*. Алматы, "Жазушы", 360-б.
11. *Қазақ театрының тарихы*. (1975). 1-том. Жауапты шығарушы Б.Құндақбаев. Алматы, "Ғылым", 245 б.
12. Токпанов А. (1991). *Іңкәр дүние*. Режиссердің ой толғамдары. Алматы, "Жалын", 138-б.
13. Әшімұлы А. (1995). *Майраның әні* (Жар рухымен сырласу). Алматы, Атамұра, 123 б.

Резюме

В статье анализируются происхождение и первые опыты казахского актерского искусства, поиски и новшества казахских и русских кинорежиссеров в 1926-1940 годах. Выясняется индивидуальность мастерства связей природного таланта, присущего искусству актеров, которые заложили основу казахского национального театра, с классической профессиональной сценической целью. Дается оценка школе мастерства казахской режиссуры в формировании, развитии профессионального актерского мастерства. Также рассматриваются в новом аспекте традиции основоположников профессионального актерского искусства, сопутствующие последующему развитию.

Ключевые слова: театральное искусство, сцена, традиция, актер, исполнительское искусство, актерское мастерство, обычаи, поэзия.

(Сейтметов К., Сейтметова А. Этапы формирования казахского актерского искусства)

Özet

Bu makalede Kazak aktör sanatının kökeni ve ilk denemeleri, 1926-1940 yıllarında Kazak ve Rus film yönetmenlerinin arayışları ve yenilikleri incelenmiştir. Kazak milli tiyatrosunun temelini atan aktör sanatına tipik doğal yetenekli klasik bir profesyonel sahne idealleri ile ustalık kombinasyonları incelenmiştir. Mesleki aktör ustalığının oluşum ve gelişimindeki Kazak kino yönetiminin ustalık okulu değerlendirilir. Mesleki aktör sanatının temelini oluşturanların sonraki gelişmeye ulaşan geleneği de asıl fikirler ile ispat edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Tiyatro sanatı, sahne, gelenek, aktör, icra edicilik, aktörlük sanat, örf-adet, şiirler.

(Seitmetov K., Seitmetova A. Kazak Aktör Sanatının Oluşum Dönemleri)

РЕЦЕНЗИЯ

TÜYMEBAEV, Janseyit. ESKEEBA, Magripa. SAĞİDOLDA, Gulğayşa. (2017-2018). *Türkoloji Serisi Kitabı*, 9 Cilt, Almatı: Kazıgurt Yayınevi. ISBN: 978-9965-22-531-4.

Halil ÇETİN*

J. Tüymebaev, M. Eskeeva ve G. Sağıdolda tarafından yazılan “Türkoloji Serisi” kitabı 9 ciltten oluşmaktadır. Her cilt kendi içerisinde Türkoloji alanında farklı konuları değerlendirmiştir. Türkolojinin temelini oluşturan dilbilimsel gramer yapıları, Türk dünyasının ortak değerleri, Türk halkları arasındaki ortak paylaşımları ve kültürel değer yargılarını güçlendirmek için hazırlanmıştır. Bu 9 ciltlik eserden ilk olarak değerlendireceğimiz, J. Tüymebaev ile M. Eskeeva tarafından yazılan “Türkolojinin Tarihi-Dilbilimsel Esasları” adlı eserdir. Bu eseri, Ainur Mayemerova (1. ve 2. Bölüm) ve Elmira Kaljanova (3. ve 4. Bölüm) Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Eser, bir önsöz ve “1. *Türkoloji*, 2. *Türk Dilleri ve Türk Dillerinin Tarihi Gelişim Dönemleri*, 3. *Glottogeneolojik ve Glottokronolojik Bakımdan Sınıflandırma Meseleleri* ve 4. *Türk Dillerinin Yapısı: Fonoloji-Morfoloji*” başlıkları altında toplam dört bölümden oluşmaktadır ve 455 sayfadır. Eserde, günümüz Türkoloji alanının sorunları,

* Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi, Öğretim Görevlisi,
halil.cetin@ayu.edu.kz

kuramsal ve yöntem bilimsel temeller, yeni araştırma alanları, Türk dünyasının dil ve kültür meseleleri, Kazak dilbiliminin yeri, Türk dillerinin oluşum ve gelişim süreçleri, yeni düşünceler ışığında Türkoloji sahası çalışma alanlarının yeniden değerlendirilmesi ve Türk dillerinin sınıflandırılması gibi vb. Türkoloji alanı ile ilgili birçok konu ele alınmıştır. Çalışmada, birçok örnekler verilmiş ki buda konuların daha iyi anlaşılmasını kolaylaştırmıştır: “Çuvaş dilindeki kelime içinde ve sonunda kullanılan r, l sesleri diğer Türk dillerinde z, ş/s sesleri ile karşılır: Çuv. pãru ≈ TT. buzaı ≈ Kzk. Buzaw “buzağı”; Çuv. şir- “yazmak” ≈ Kzk. sız- “çizmek” ≈ (karşılaştırın “yazma çizme”), Trkm. jaδ- ≈ TT. Jaz- “yazmak”.

J. Tüymebaev ile G. Sağıdolda tarafından hazırlanan “Altay Dilinin Tarihi-Dil Bilimsel Esasları” adlı eser 2015 yılında basılmıştır. Eser, bir önsöz ve “1. *Altay Dilinin Esasları*, “2. *Altay Dil Biliminin Karşılaştırmalı-Tarihi Gelişimi*”, “3. *Altay Dilinin Fonolojik Sistemi*”, “*Altay Dillerinin Morfolojik Yapısı*” bölüm başlıkları altında incelenmiştir ve çalışma 405 sayfadan oluşmaktadır. Çalışmada, Altay dillerinin kalıplaşmış söz yapısı ve Altay dillerinin gelişme tarihine değinilmiştir. Altay dil ailesinin Türk, Moğol, Tunguz, Kore ve Japon dillerinin gramer kuruluşlarındaki ortaklıklar ve uygunluklar konusu incelenmiştir. Aynı zamanda, eserin alt başlıklarından birinde, Altay dillerinin karşılaştırmalı incelemesi ve tarihi açıdan değerlendirmesi çalışmalarının ilmi ve teorik önemi içerisinde Türk-Moğol dillerinin benzerlik ve farklılıkları, gramer yapıları gibi konular üzerinde değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bu değerlendirmeye benzerlikler ve farklılıklar konusu yeni bakış açısı ile ele alınmıştır.

J. Tüymebaev, M. Eskeeva ve G. Sağıdolda tarafından hazırlanan “«Ebedi Ülke» Fikrinin Gelişmesinin Dilbilimsel Temeli” adlı çalışma 2017 yılında basılmıştır. Eser, bir önsöz ile on alt başlıktan ve 360 sayfadan oluşmaktadır. Eserde, Türkoloji bilimindeki “Ebedi Ülke” fikrinin ilmi-teorik bakış açısı ve milli fikrin gelişmesindeki dilbilimsel temellerin oluşumu zamanında Türk yazma eserlerin dilindeki, Kazak destanları ile jırşılık şiirlerinin dilindeki birlikteliklerinin içeriği karşılaştırılmıştır. Türk sözlükçülüğü, karşılaştırmalı Türk dilbilimi ve Kazak dilinin tarihi meseleleri karşılaştırılmıştır. Eserde, «Mãñgılık El» Ebedi Ülke” fikri dil ile destan, konuları bağlamında değerlendirilmiş ve incelenmiştir. Eski Türk yazma eserleri dilindeki Beñgü El ideası konusu başlığı altında, Kutadgu Bilig’den şiir örnekleri, Orhun ve Yenisey abidelerinden kişi ve adam kelimeleri, Koblandı ile Alpamıs Batır ve Dede Korkut destanlarından ekonomik durum, kahraman ve atı, düşmanların öldürülmesi gibi vb. konularından örnekler verilerek ebedi ülke fikri değerlendirilmiştir.

J. Tüymebaev ve M. Eskeeva tarafından hazırlanan, “Eski Türk Yazma Eserleri Dilinin Morfolojik Sistemi VI-IX. yy.” adlı çalışma, 2016 yılında ikinci baskısı yapılmıştır. Eser, bir önsöz ile “1. VI-IX. Asır Türk Yazma Tarihi Eserleri Dilinin Morfolojik Yapısı İncelemesi” , “2. VI-IX. Asır Türk Yazma Tarihi eserleri Dilindeki Temel Morfemler”, “3. VI-IX. Asır Türk Yazma Tarihi Eserleri Dilindeki Ek Morfemler” adlı bölümlere ayrılarak incelenmiştir ve 368 sayfadan oluşmaktadır. Bu çalışma, genel Türkçedeki morfolojik sistemin eski Türkçedeki özelliklerini ortaya çıkarmaya ve VI-IX. Türk yazılı abidelerinde yer alan farklı ve benzer dilbilimsel göstergelere dayanarak eski Türkçenin morfolojik yapısının Kazak dilinde muhafaza edilme seviyesini değerlendirmeye yöneliktir. Bu çalışma, filoloji fakültesinin lisans ile yüksek lisans öğrencileri ve Türk dilinin tarihine alanında çalışma yapanlar için yardımcı kaynak olarak hazırlanmıştır.

J. Tüymebaev, M. Eskeeba ve G. Sağıdolda tarafından hazırlanan “Türk Dillerinin Karşılaştırmalı-Tarihi Grameri” adlı çalışma, 2017 yılında yayımlanmıştır. Eser, bir özsöz ile “1. Dil Tarihi ile Etnik Tarihi”, “2. Türk Dilleri Fonetik Sisteminin Karşılaştırmalı İncelemesi”, “3. Türk Dillerinin Morfolojik Sisteminin Karşılaştırmalı İncelemesi” olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır ve 324 sayfadır. Çalışmada, Türk dillerinin tarihi gelişimi “Dil tarihi: Etnik tarihi” bağlamında incelenmiştir. Türk dilinin tarihi devirleri ve Türk dilleri grubu (Kıpçak, Oğuz vb.) birlikte karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Günümüz Türk dillerinin fonetik yapısı ile morfolojik yapısının tarihi gelişimi, yeni düşünceler ışığında incelenmiştir. Eski Altay dilleri ile bütün Türk dillerindeki ortak formların eski Türkçe, orta Türkçe ve günümüz Türk dillerindeki görünüşü metodik açıdan incelenmiştir.

J. Tüymebaev ve G. Sağıdolda tarafından hazırlanan, “Kazak Dili ile Türk Dillerinin Karşılaştırmalı- İncelemesi Grameri” adlı çalışma, 2016 yılında ikinci baskısı yayımlanmıştır. Eser, bir önsöz ile “1. Kazak Dili ile Türk Dillerinin Fonetik Sisteminin Karşılaştırmalı İncelemesi”, “2. Kazak Dili ile Türk Dilleri Morfolojik Sisteminin Karşılaştırmalı İncelemesi” olmak üzere iki başlık altında incelenmiştir ve 324 sayfadır. Eserde, Kazak dili ve Türk dillerinin fonetik ve morfolojik açıdan karşılaştırılması yapılmıştır. İki dilin gramer yapısı, ortak özellikleri ve farklılıkları açısından da karşılaştırılmalı olarak değerlendirilmesi yapılmıştır. Bunun yanında, kendilerine özgü gramer yapıları, günümüz gramer sınıflandırmalarına göre yeni bakış açıları doğrultusunda incelenmiştir. Çalışmanın alt başlıklarında, Kazak dili ile Türk dillerinin ünlü ve ünsüz harflerin ses yapıları, sıfat ve

zamirlerin türleri değerlendirilmiş ve örnekler üzerinden konular açıklanmaya çalışılmıştır.

J. Tüymebaev ve G. Sağıdolda tarafından hazırlanan, “Kazak Dili ile Tatar Dillerinin Karşılaştırmalı- İnceleme Grameri” adlı çalışma, 2017 yılında yayımlanmıştır. Eser, bir önsöz ile “1. Kazak Dili ile Tatar Dillerinin Fonetik Sisteminin Karşılaştırmalı İncelemesi” , “Kazak Dili ile Türk Dilleri Morfolojik Sisteminin Karşılaştırmalı İncelemesi” adlı iki bölümden oluşmaktadır ve 240 sayfadır. Birinci bölüm, fonetik başlığı altında kendi içerisinde on alt başlığa ayrılmıştır. İkinci bölüm, morfoloji başlığı altında on altı başlığa bölünerek eserin değerlendirilmesi yapılmıştır. Birinci bölümde Kazak dili ile Tatar dilinin ünlü ve ünsüz harflerin karşılaştırılması, ortak özellikleri ve farklılıkları ve hece yapıları örnekler üzerinden karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. İkinci bölümde ise, bu iki dilin morfolojik açıdan, gramer kategorisi, gramer yapısı ve biçim özellikleri, söz yapısının morfolojik yapısı, Kazak dili ile Tatar dilindeki isim, sıfat ve sayı sıfatları, fiil ve zarf gibi morfolojik kavramlar, iki dildeki ortaklıklar ve farklılıklar açısından günümüz gramer bakış açısıyla karşılaştırılmıştır.

J. Tüymebaev, M. Eskeeba, Ş. Abdinazimov’un yayına hazırlanmış olduğu, “Kazak ile Karakalpak Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri” adlı eser 2018 yılında yayımlanmış ve 248 sayfadır. Esere bakıldığında, Kıpçak grubundaki Kazak ile Karakalpak dillerinin fonetik sistemi, morfolojik yapısı ile sentaks yapısının karşılaştırmalı olarak dört bölüm başlığı altında değerlendirilmesi ve incelemesi yapılmıştır. “Kazak ile Karakalpak Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetikası” adlı birinci bölüm alt başlıklarında, fonetik ve fonolojik sistem, hece ve vurgu kavramları değerlendirilmiştir. “Kazak ile Karakalpak Dillerinin Karşılaştırmalı Morfolojisi” adlı ikinci bölüm alt başlıklarında, morfolojik kurulumları, isim, sıfat ve ön ek morfepleri gibi vb. konular karşılaştırmalı örnekler üzerinden değerlendirilmesi yapılmıştır. “Kazak ile Karakalpak Dillerinin Karşılaştırmalı Sentaksı” adlı üçüncü bölümde sentaks kurulumları, cümle ve cümle öğeleri alt başlıkları incelenmiştir.

J. Tüymebaev, M. Eskeeba, M. Usmanova’nın yayına hazırladığı “Kazak ile Başkurt Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri” adlı eser 2018 yılında yayımlanmış ve 272 sayfadır. “Kazak ile Karakalpak Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri” kitabı ile aynı konu başlıkları altında incelenmesi ve değerlendirilmesi yapılmıştır. “Kazak ile Başkurt Dillerinin Karşılaştırmalı Fonetikası” adlı ilk bölümde, fonetik ve morfolojik sistem, Kazak ile Başkurt dillerinin alfabe sistemi, ünlü ve ünsüz harflerin sistemi,

hece ve vurgu konuları karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. “*Kazak ile Başkurt Dillerinin Karşılaştırmalı Morfolojisi*” adlı ikinci bölümde, morfolojik kurulumları, isim, sıfat ve ön ek morfemleri, fiiller, belirteç gibi vb. konular incelenmiştir. “*Kazak ile Başkurt Dillerinin Karşılaştırmalı Sentaksı*” adlı üçüncü bölümde, Kazak ve Başkurt dillerindeki sentaks kurulumu, cümle ve cümle öğelerinin incelenmesi ve karşılaştırmalı olarak değerlendirilmesi yapılmıştır.

J. Tüymebaev, M. Eskeeva ve G. Sağıdolda'nın yayıma hazırlamış olduğu “Türkoloji Serisi” adlı esere baktığımızda, Türkoloji meseleleri bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmiş ve dilbilimsel ekoller ışığında yeni tespit ve tahliller yapılmıştır. Türk dünyasının tarihi, kültürel ve dilsel yakınlığı konularını günümüz düşünce dünyasının getirdiği yenilikler ve değişimler doğrultusunda değerlendirilmesi yapılmıştır. Eser, Türkolojinin fonetik ve morfolojik yapısını karşılaştırma yöntemini kullanarak benzerlik ve ortaklıkları, kuramsal ve yöntemsel açıdan inceleyerek araştırma paradigmaları doğrultusunda değerlendirmişlerdir. Türk dilinin tarihi dönemlere ayrılma konusu yeni görüşler ışığında tekrar ele alınmış ve bu doğrultuda yazarlar tarafından yeni düşünceler ortaya konulmuştur. Türk dillerinin fonolojik ve morfolojik yapısı çerçevesinde Kazak dilbiliminin yeri örneklerle değerlendirilerek açıklanmıştır. Esere bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesine baktığımızda, Türkolojinin kuramsal, kavramsal ve metotsal açıdan değerlendirmeleri yapılarak dilbilim, kültür, Türk dilinin tarihi devirleri incelenerek Türkoloji sahasına yeni ve farklı bakış açıları kazandırmasını umut ederiz.

МАЗМҰНЫ, CONTENTS

ҒАЛЫМ ЖОЛЫ

Ömer Küçükmehtmetoğlu	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Öğretim Üyesi Doç.Dr Uğur Gürsu İle Söyleşi	5-8
Uğur Gürsu (İstanbul)	Mehmed Sabri ve Tuhfe-i Sabri An Lisân-ı Bulgarî Adlı Manzum Bulgarca-Türkçe Sözlüğü Mehmed Sabri and His Bulgarian-Turkish Dictionary in Verse Called Tuhfe-i Sabri An Lisan-i Bulgari	9-31

ТІЛ ТАРИХЫ ЖӘНЕ ҚҰРЫЛЫМЫ

Ҳамидилла Дадабоев (Тошкент) Hamidulla Dadaboev (Tashkent)	“Девони луғатит турк”асарида полисемиянинг ифодаланиши Expression of Polysemy in the Literary Work “Divan Lugat at-Turk”	32-37
Қарлығаш Сарекенова (Астана) Karlygash Sarekenova (Astana)	Қазақ және қырғыз тілдеріндегі тұрақты тіркестердің танымдық негізі The Cognitive Basis of Sustainable Combinations of Words in Kazakh and Kyrgyz Languages	38-46

ӘДЕБИЕТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОР

Тоқболат Еңсегенұлы (Түркістан) Tokbolat Yensegenuly (Turkestan)	Жаратуштра жасаған ілім және қазақ философиясының төркіні The Science Zarathustra and the Source of Kazakh Philosophy	47-60
Гулистан Қанаатова (Нүкіс) Gulistan Kanaatova (Nukis)	Бердақ шығармаларында қазақ-қарақалпақ туыскандық байланыстарының жырлануы Related Kazakh and Karakalpak Connection in Berdakh's Works	61-67
Hamza Öztürkçü (Erzurum)	Mevlüt Süleymanlı'nın Değirmen Hikâyesinde 1960 Nesri Özellikleri 1960 Prose Characteristics in the Değirmen Story of Mevlüt Süleymanlı	68-79

ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОГРАФИЯ

Ярослав Пилипчук (Киев) Yaroslav Pylypchuk (Kyiv)	Печенежская диаспора в Европе XI-XII вв. Pechenegian Diaspora in Europe in XI-XII Centuries	80-112
--	--	--------

АРХЕОЛОГИЯ ЖӘНЕ ӨНЕР

Кәрімбек Сейтметов Айткүл Сейтметова (Түркістан) Karimbek Seitmetov Aitkul Seitmetova (Turkestan)	Қазақ актерлік өнерінің қалыптасу кезеңдері Stages of Development of the Kazakh Actors Art	113-124
--	---	---------

РЕЦЕНЗИЯ

Halil Çetin (Kentav)	Türkoloji Serisi Kitabı	125-129
----------------------	-------------------------	---------

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
e-mail: **turkology.institute@ayu.edu.kz**
Басылым: Ахмет Ясауи университетінің «Тұран» баспаханасы

Редакцияның мекен-жайы:
161200, Қазақстан Республикасы, Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы № 29
Телефон. 8 (72533) 3-16-78
Журналдың электрондық нұсқасын **www.ayu.edu.kz** сайтынан оқуға болады.

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Техникалық редактор Ж.Танауова
Көркемдеуші редактор А.Авжы
Ағылшын тілі редакторы А.Евлер
Орыс тілі редакторы А.Байтуова
Қазақ тілі редакторы Е.Жиенбаев

Басуға 27.04.2018 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 8,2
Таралымы 300 дана. Тапсырыс 630.